



Keel ja Kirjandus

12
2018

Lydia Koidula 175

Koidula jutuloomingu saksa eeskujud

Koidula kirjad C. R. Jakobsonile

Eesti keele sõnaraamat 2018

Maarja Hollo

Salme Ekbaum ja Sirge-afäär

Rebekka Lotman

Marie Heibergi kuristikud

Andreas Kalkun

Inimese Muuseumi ekspeditsioonid

Setomaale

SISUKORD

DANIELE MONTICELLI, PIRET PEIKER, KRISTA MITS. Jamaicast Pariisi ning sealt Tartusse tagasi. Lydia Koidula maailmavaatest ja mugandamisstrateegiatest tema saksa eeskujude valguses	915
MARGIT LANGEMETS, MAI TIITS, UDO UIBO, TIIA VALDRE, PIRET VOLL. Eesti keel uues kuues. Eesti keele sõnaraamat 2018	942
MAARJA HOLLO. Traumast romaanini. Salme Ekbaumi romaani „Ristitants” žanr, poeetika ja ajalooline kontekst	959

PUBLIKATSIOONE

SIRJE OLESK. Koidula kirjad. Ühe sündimata väljaande saatusest ja sisust	976
--	-----

RAAMATUID

MART VELSKER. Priit Kruusi „Vaikne avangard”	984
REBEKKA LOTMAN. Võõras iseendale. Marie Heibergi kuristikud	987
ANDREAS KALKUN. Seto pärimus ja muistsed slaavi jäljed Inimese Muuseumis	991
LEMBIT VABA. Eesti nimed Latgale perekonnanimistus	995
Lühidalt	999

RINGVAADE

JAAN ROSS. Viini salvestised ja Berliini salvestised	1004
Lühikroonika	1006

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

JAMAICAST PARIISI NING SEALT TARTUSSE TAGASI

**Lydia Koidula maailmavaatest ja mugandamisstrateegiatest tema
saksa eeskujude valguses**

DANIELE MONTICELLI, PIRET PEIKER, KRISTA MITS

Aastal 1973 kurtis üks Lydia Koidula peamisi eluloo ja loomingu uurijaid Aino Undla-Põldmäe Keele ja Kirjanduse veergudel, et Koidula jutulooming on tema kirjandusliku pärandi uurimisel jäetud „vaeslapse ossa” ning see piirab tõsiselt meie arusaama selle mõjust Koidula „koguloomingu kontekstis” (Undla-Põldmäe 1973: 520). Praeguseks on Koidula proosat käsitletud nii artiklites kui ka monograafiates, kuid uurijate tööd takistab jätkuvalt asjaolu, et ehkki Koidula jutulooming on tõenäoliselt suures osas saksa kirjanike teoste muganduslikud tõlked, on enamik Koidula eeskujudest meile siiani teadmata. Koidula proosaloomingust ülevaate saamiseks koostasime mitme autori põhjal (L. Koidula, J. Bergmann, A. Undla-Põldmäe, H. Laidvee, M. Salupere) Koidula proosapalade bibliograafia, saades kokku veidi üle 100 nimetuse, millest küll mõned võivad olla isaga kahasse kirjutatud, kuid millele lisanduvad veel käsikirja jäänud ja mõningad vaieldava autorsusega kirjutised. Koguarvust on eeskujud leitud vaevalt veerandil.

Seni tundmatute eeskujude väljaselgitamine on väga oluline, kuna aitab luua terviklikumat pilti kultuurilisest ja mõttelisest keskkonnast, mis kujundas Koidula silmaringi ja maailmavaadet, ning võimaldab meil konkreetsete eeskujude ja nende muganduste võrdluse kaudu paremini mõista vahendeid, millega Koidula „oma” kirjanduslikku ja ideelist maailma konstrueeris.

Kaalul on aga palju rohkem kui ühe kirjaniku poeetika põhitunnuste välja-
joonistamine: küsimuse all on laiemalt kogu rahvusliku ärkamise juht-
figuuride tõlkelis-muganduslik strateegia (Ploom 2011; Monticelli 2016). Pole
ehk mõtet täpselt mõõta, kui palju nad teistelt autoritelt üle võtsid ja palju ise
juurde panid, pigem tuleks küsida, millisel viisil nad suutsid välja töötada,
arendada ja propageerida oma agendat, kasutades – ja vägagi edukalt – kõiki
kultuurilisi ja mõttelisi materjale, mis neil käepärast olid.

Kirjanduslike eeskujude ja nende muganduste võrdlemine on kahtlemata
üks tõhusamaid ja huvitavamaid viise, kuidas uurida rahvusliku ärkamise
üldist tõlkelis-muganduslikku strateegiat, sest nagu tõlketeoreetikud Susan
Bassnett ja André Lefevere on väitnud, „kõik ümberkirjutused [...] kannavad
mingit kindlat ideoloogiat ja poeetikat ning seeläbi manipuleerivad kirjandu-
sega, nii et see toimiks teatud ühiskonnas teatud viisil” (1992: vii). Käesoleva
artikli eesmärk on kahe seni tundmata Koidula eeskuju avastamise valgusel
täiendada arutelu Koidula kultuurilisest silmaringist, maailmavaatest ja kir-
janduslik-poliitilisest agendast ning samal ajal analüüsida nendest lähtuvaid
ja neid ühtlasi kujundavaid mugandamisstrateegiaid.

Seni tuvastatud eeskujud ja poliitiline murrang Koidula jutuloomingus

Olles alguses isa abiline Perno Postimehe ja Eesti Postimehe juures, sai Lydia
Koidula peagi toimetuses isaga võrdse rolli. Eesti Postimehe jutu- ja kalendri-
lisadesse materjali valimine ja tõlkimine/kirjutamine jäi aga üha rohkem
tütre hooleks. Enamik Koidula proosapalu ilmuski Eesti Postimehe jutu- ja
kalendrilisades, pikemaid jutustusi on avaldatud ka eraldi väljaannetena,
neist viis Koidula eluajal, hiljem aga mitmes kogumikus. Jutulisade täitmi-
seks sobisid hästi populaarsed kirjutised mitmesugustel loodust, ajalugu,
geograafiat, huviväärsusi jms puudutavatel teemadel, rahvalikud küla-
jutud või romantilised jutustused, mille eeskujudeks on olnud peamiselt XIX
sajandi algupoolel tuntud saksa kalendritegijad ja rahvakirjanikud Johann
Peter Hebel (1760–1826), Friedrich Wilhelm Philipp Oertel (kirjanikunimega
W. O. von Horn 1798–1867) ja Ludwig Würdig (1818–1889) (vt pikemalt nende
kohta nt Undla-Põldmäe 1973), kes nagu Koidulagi kirjutasid valgustuslikel
eesmärkidel lugejate „rõõmuks, õpetuseks ja tulusaks ajaviitmiseks”¹.

Aino Undla-Põldmäe hinnangul aga toimus 1865. aastal Koidula proosa-
loomingus murrang, mis laiemalt vastas rahvusliku liikumise uutele vajadus-
tele: „rõõmu ja õpetuse” jagamise asemel oli vaja õhutada, julgustada, sisen-
dada võitlusmeelt” (1973: 587). „Perùama wiimne Inka” ilmus sel aastal just-
kui Eesti Postimehe poolt põhjalikult käsitletud Ameerika kodusõja uudiste
järelkajana. Eeskujuks on olnud W. O. von Horni „Huaskar. Eine Erzählung
aus der ersten Hälfte des sechszehnten Jahrhundert” („Huaskar. Üks jutt XVI
sajandi algupoolelt”), mis jutustab Peruu indiaanlaste võitlusest kolonisaa-
torite vastu, mille taustal leiab aset peruulase Huaskari ja Hispaania ase-
valitseja tütre armulugu. Koidula jutustust raamivad tema lisatud ajaloolised

¹ Need sõnad esinevad korduvalt tolelaegsetes jutustuste pealkirjades ja eessõnades.

selgitused ning ilmestavad teravad orjuse ja rõhumise vastased väljaütlemised (vt Peiker 2006). „Perùama wiimne Inka” on esimene kolmest Koidula Uude Maailma paigutatud teosest. Teine Uues Maailmas aset leidvate sündmustega jutustus on „Juudit ehk Jamaika saare wiimsed Maroonlased” (ilmus aastal 1870, osadel eksemplaridel on kaanel 1871) mustanahaliste maroonide võitlusest Briti ülemvõimu vastu, mis on ajaloos tuntud Teise maroonide sõja nime all (1795–1796). Ajaloosündmustega rööbiti kulgeb siin ka kreoolitar Juuditi ja maroonide noore pealiku Eevari romantiline armulugu. Juudit, kelles on üks kaheksandik Aafrika verd – alatine häbiplekk rassitundlike istanduseomanike maailmas –, läheb loo lõpuks üle võitlevate maroonide poolele. Kolmas teos „Martiniiko ja Korsika” (trükitud 1869, ilmunud 1874), Napoleoni esimese abikaasa, Prantsusmaa keisrinna Josèphine'i ja Napoleon Bonaparte'i päritolu ja nooruspõlve ning Suure Prantsuse revolutsiooni alguse lugu on Uue Maailmaga seotud vaid osaliselt. See jutustus, milles Koidula on suure sisseelamisega kirjeldanud valitsejate korruptiivsust ja rahva viletsust ning revolutsioonilisi sündmusi, jäi tsensuuri tõttu lõpetamata (sellest pikemalt allpool).

„Juuditi” ning „Martiniiko ja Korsika” saksa eeskujud

Artiklis „Rahvusvaheline kultuurimälu ja ümberkirjutus Koidula „Juuditis”” oletab Piret Peiker (2013), et „Juuditi” lähteteksti autoriks võis olla saksa liberaal, *Vormärz*'i-aegne² kirjanik Theodor Mügge. Nüüdseks on selgunud, et „Juuditi” aluseks on tõepoolest olnud Mügge jutustus „Eduard Montague” (1845). Eestikeelse muganduse pealkirja on Koidula nagu tavaliselt muutnud. Avastuseni viis meid ühe „Juuditi” peategelase, maroonide noore juhi Eevar Montai nimi. Kontrollides ajaloolist tausta, saime teada, et üks silmapaistvatest marooni pealikutest Teise maroonide sõja ajal kandis nime Montague James (vt nt Dallas 1803; McKee 2018), kelle ilukirjanduslik poeg ongi Theodor Mügge kujutatud Eduard Montague.

Mügge nimi figureerib ka ajakirja *Die Gartenlaube* autorite nimekirjas. Koidula oli agar *Gartenlaube* lugeja, seda näeme tema kirjadest (Koidula kirjad omakseile: 10, 48, 135), kus ta muu perioodika hulgas mainib kõige sagedamini just seda ajakirja. Theodor Mügge vastu oli Koidula hakanud huvi tundma juba noorpõlves. Kirjas õele Eugeniele 21. augustil 1862 soovitab ta õel raamatukauplusest tellida „häid asju [---] kõige paremate uuemate kirjanikkude töid” (Koidula 7 kirja õele: 408), mainides teiste seas ka Theodor Mügge kolmeköitelist romaani „Der Chevalier” („Rüütel”).

Kes oli Theodor Mügge, kelle teose Koidula oma „Juuditi” eeskujuks valis? Theodor Mügge, õieti Friedrich Theodor Leberecht Mücke (1802–1861) pärines kaupmehe perekonnast. Pärast isa surma astus ta Erfurti kadeti- ja suurtükiväekooli, kuid lahkus sellest enne ohvitseri eksamit ideoloogilistel kaalutlustel. Revolutsiooniideedest innustatuna kavatses ta sõita Perusse, et võidelda

² *Vormärz*'iks nimetatakse 1848. aastal toimunud feodalismi- ja autokraatiavastasele märtsirevolutsioonile eelnenud poliitilise liberaliseerimise ja rahvuslusideede käärimise perioodi Saksa Liidus. *Vormärz*'i ideed olid tihedalt seotud rahvusvaheliste sündmustega ning selle algusaastaks peetakse erinevates allikates kas 1815 (Napoleoni lüüasaamine) või 1830 (juulirevolutsioon Prantsusmaal).

koos Simon Bolivariga, kuid jõudes Londonisse, sai ta teada, et võitlus on lõppenud. Seejärel asus ta 1826. aastal õppima Berliini ülikooli loodusteadust, ajalugu ja filosoofiat (doktorikraadi sai hiljem Jena ülikoolist). 1831. aastal avaldatud kahe poliitilise kirjutise tõttu, mille Preisi võimud konfiskeerisid, ei tulnud akadeemiline ega riigiteenistuslik karjäär enam kõne alla. Ta pühendus kirjandusele ning tegi ka aktiivset kaastööd ajakirjadele ja suurematele päevalehtedele. 1845. aastal ilmus tema sulest tsensuuri ja Preisi valitsust kritiseeriv artikkel. Tormilisel 1848. aastal asus ta toimetajana tööle liberaalsesse päevalehte Berliner National-Zeitung. Revolutsioonis pettununa tõmbus ta aga poliitikast tagasi.³

Mügge sai esmalt tuntuks Kariibi mere saarte ainelistel romaanidega „Der Chevalier” (1835) ja „Toussaint” (1840). Autori hoiak on selgelt rõhumise ja ebaõigluse vastane, eriti romaanides „Toussaint”, mis räägib Haiti orjade võitlusest, „Der Voigt von Silt” („Sylti foogt”, 1851), milles jutustatakse Schleswigi sakslaste vastupanust taanlastele, „Afraja” (1854), kus teemaks on saamide võitlus oma olemasolu eest Norras, ja „Erich Randal” (1856), mis käsitleb soomlaste võitlust Venemaa sissetungi vastu. Nii nagu teisedki *Vormärz*-i-aegsed demokraatlikud-liberaalsed autorid võttis ka Mügge ette reise, eriti demokraatliku konstitutsiooniga riikidesse. Kiites nende maade elukorraldust, kritiseeris ta varjatult Saksa oma. Sel ajal kasutatigi teiste maade poliitilist olukorda sageli omaenda poliitiliste eesmärkide nimel, seda nii reisi- kui ka ilukirjanduses (Theodorsen 2008: 360–361). Mügge oli Põhjamaade temaatika „maaletooja” saksa kirjanduses. Tema Skandinaavia-reiside (1842–1846) tulemusena valmisid reisikirjad, millest kõige tuntumad on „Reise durch Skandinavien. Skizzen aus dem Norden” („Reis läbi Skandinaavia maade. Visandeid Põhjust”, 1844), „Leben und Lieben in Norwegen” („Elu ja armastus Norra maal”, 1858) ja „Nordisches Bilderbuch” („Põhjamaade pildialbum”, 1858). Kuigi tema kirjeldused nendes raamatutes vastavad etnograafilisele käsitlusele, mis oli omane XVIII ja XIX sajandi reisikirjandusele, ei unusta ta kunagi kommenteerimast sotsiaalpoliitilisi olusid (Theodorsen 2010: 153). Mügge teoseid on tõlgitud inglise, prantsuse, rootsi ja taani keelde.

Vahemärkusena olgu lisatud, et Theodor Mügge loominguga oli tuttav ka Carl Robert Jakobson. Ta tunnetas sugulust enda ja saksa kirjaniku vaadete vahel, soovitades oma tulevasel abikaasal Julie Thalil lugeda Mügge teost „Erich Randal”, kust võib leida sarnasusi tema ja raamatu ühe tegelase, rahvuslikult meelestatud soomlase Otho Waimoni maailmanägemise vahel. (Kiri Julie Thalile 13. III 1871, vt Kahu 1964: 7.)

Theodor Mügge eluloo ja loomingu lähem uurimine viis meid järgmise Koidula eeskuju avastamiseni. Mügge sõprade ringi kuulus Theodor Mundt, tunnustatud kriitik ja kirjanik, *Vormärz*-i-aegse kirjandusliku rühmituse Noor-Saksamaa⁴ mõjukas liige. Theodor Mundti naine Clara Mundt oli kirjanikuna tuntud Luise Mühlbachi varjunime all. Selgus, et Koidula jutt Eesti Postimehe jututoas „Kunningas Prits ja temma kutsar” (1868, nr 21–32), milles kirjelda-

³ Theodor Mügge eluloo kohta vt nt ABLIT.

⁴ Noor-Saksamaa rühmituse peamisteks esindajateks peetakse Karl Gutzkowi, Heinrich Laubeti, Ludolf Wienbargi, ka Heinrich Heinet, Georg Büchnerit jt. Rühmituse moodustasid noored inimesed, kes Prantsuse revolutsiooni ideedest innustatuna olid autokraatia vastu, demokraatia, sõnavabaduse ja naiste emantsipatsiooni poolt.

takse vananeva kuninga Friedrich Suure suhteid oma lojaalse, kuid isepäise kutsariga, teekonda Friedrich Suure suvelossi Potsdamis, vahejuhtumisi tee peal ja Friedrichi heategusid, on võetud Luise Mühlbachilt. Jutustuse saksa-keelne originaal „Friedrich der Große und sein Leibkutscher. Historische Novelle” („Friedrich Suur ja tema kutsar. Ajalooline jutustus”) oli ilmunud Berliinis väljaantavas naistajakirjas Der Bazar (1867, nr 38, 40, 42, 44), mida Koidula on samuti oma kirjades maininud (Koidula kirjad omakseile: 48). Seejärel leidsime veel teisegi Koidula Luise Mühlbachile toetuva muganduse, eespool mainitud „Martiniiko ja Korsika”, mille lähtetekstiks on romaan „Kaiserin Josephine: ein Napoleonisches Lebensbild” („Keisrinna Josephine. Üks elupilt Napoleoni ajast”, 1861).

Kes oli Luise Mühlbach, kelle nime Koidulaga on nüüd esmakordselt seostatatud? Mühlbach, kodanikunimega Clara Mundt (snd Clara Maria Regina Müller, 1814–1873) oli pärit juristi ja linnapea perekonnast, provintslikust Neubrandenburgi (Mecklenburg-Strelitz) linnast. Pärast isa surma reisis ta Šveitsis ja Itaalias. Tutvunud krahvinna Ida von Hahn-Hahniga, hakkas ta viimase õhutusel kirjutama: oma esimesed katsetused saatis ta Theodor Mundtile, kellega hiljem abiellus. Tal oli Berliinis oma salong, kus käisid koos paljud tuntud literaadid ja kultuuritegelased. Pärast abikaasa surma reisis ta mitmel pool maailmas; reisimuljeid jagas ta oma lugejatega saksakeelsetes ajalehtedes. 1873. aastal viibis ta New York Herald'i korrespondendina Viini maailmanäitusel.⁵

Mühlbach kirjutas jutustusi, romaane ja reisikirju. Ta oli erakordselt viljakas kirjanik, rohkem kui saja ilukirjandusliku teose autor. Oma romaanidega saavutas Mühlbach suure populaarsuse,⁶ tema raamatuid tõlgiti ka inglise keelde ja neil oli eriti suur menu Ameerika Ühendriikides. *Vormärz*i ja Noor-Saksamaa ideedest mõjutatuna keskendus ta naiste sotsiaalsele olukorrale ja identiteediprobleemidele, näiteks ilmus tema sulest Aphra Behni elulugu (1849). Pärast 1850. aastat pühendus ta ajalooliste romaanide kirjutamisele, mis käsitlesid Saksamaa ja Euroopa ajalugu XVIII ja XIX sajandil, samuti aktuaalseid poliitilisi küsimusi ja silmapaistvate riigimeeste ja -naiste elu. Eriline lugejahuvi saatiski just väljapaistvate võimukandjate (Friedrich Suure jt) eluloosarju. Kui mõned uurijad (nt Möhrmann 1977: 151) on kirjutanud konservatiivsest pöördest Mühlbachi 1848. aasta revolutsioonijärgses loomingu, siis teised on näinud üleminekut ühiskonnakriitilisest perioodist ajaloolisele perioodile tema loomingu pigem kui pidevat arengut, mis ei muuda autori põhilisi tõekspidamisi (nt Tönnesen 1997: 217).

Theodor Mügge ja Luise Mühlbachi lisamine Koidula eeskujude ritta muudab seni valitsenud arusaama Koidula proosa ja draama kirjanduslikest ja mõttelistest allikatest. Eespool mainitud konservatiivseid rahvakirjanikke ja mõnd teist XIX sajandi autorit (nt Adelbert von Chamisso, Emmy von Dincklage) saab nüüd kõrvutada *Vormärz*i ja Noor-Saksamaa liberaalsete ja võimule pinnuks silmas olnud kirjanikega, kes sobisid ilmselt paremini Koidula kavatsuste ja vaadete väljendamiseks rahvusliku liikumise kõrgajal. Seda näib kinnitavat ka asjaolu, et lisaks *Vormärz*i kirjanike proosale on Koidula

⁵ Luise Mühlbachi eluloo kohta vt nt Schieth 1997.

⁶ Alberto Martino (1990) andmeil oli Mühlbach aastail 1849–1888 kõige populaarsem saksa autor.

oma patriootilistes luuletustes, eriti kogumikus „Emmajõe Öpik” (1867) ja mujal rahvusliku liikumise tõusuajal avaldatutes, leidnud eeskujusid ka revolutsioonimeelsete luuletajate Heinrich Heine, August Heinrich Hoffmann von Fallerslebeni, Ferdinand Freiligrathi ja Georg Herweghi loomingust.

„Poliitiline murrang” Koidula loomingus toob alates 1865. aastast tema proosasse nii uued teemad kui ka julgema haarde eeskujude valikul. Ta rakedab teadlikult erinevaid mugandamisstrateegiaid sõltuvalt nii originaali eripärast kui ka omapoolsetest rõhuasetustest. Vaatame järgnevas lähemalt, mida Koidula on Mügge ja Mühlbachi teostega teinud, kuidas avalduvad nendes tema mugandamisstrateegiad, milliseid eesmärke need teenivad, ja millisena paistab neis tekstides Koidula ja rahvusliku ärkamise kultuurilis-poliitiline agenda. Originaalide ja Koidula muganduste kõrvutamisel, samuti viimaste omavahelisel võrdlusel paneme rõhu ideede, hariduse ja rahva rollile ajaloolise protsessi kujundamisel.

Mõttekaaslane Noor-Saksamaa ringkonnast: Theodor Mügge „Eduard Montague” ja Koidula „Juudit”

Piret Peikeri järgi (2013: 593–594) toimis Uus Maailm pinnana, millele projitseerida ühiskondlikud ja poliitilised arutelud. Sageli tõmmati paralleele eestlaste olukorra ja koloniaalmaade vahel nii ilukirjanduses kui ka publitsistikas. Üks näide on Paul Blumbergi Koidula teose „Perùama wiimne Inka” arvustus Perno Postimehes (P.B. 1866), kus ta juhib lugejate tähelepanu võõramaiste, pärismaalaste keelt mitteoskavate vallutajate julmusele ja ülemvõimule, priiuse kaotusele ja viletsale elule ning veenab lugejaid raamatu üle järele mõtlema. Carl G. Swan on aga meenutanud, et Koidula oli „Juuditi” eksemplare külastäigul Soome kaasa võtnud ja neid jaganud. Swan oli arvanud, et raamatus on viidatud Eesti oludele, ning Koidula ise olevat Swanile kinnitanud, et „Juuditis” on silmas peetud just Eesti olukorda (Salupere 2017: 386). Samasugune oli ka teise soomlase, Antti Almbergi reaktsioon: Almberg kiitis „Juuditi” tegelase, noore pealiku Eevari kõnesid, mis „on täis tuld ja õiguse tundmist [...] [ja milles] palav vabaduse ja isamaa armastus astub [...] iga sõnast ette”. Ka tõstis ta esile mitut tema arvates eriti tähtsat mõtet, nagu „ühendus oma rahvaga üksi rahvast kangeks teeb, ühendus sydames, ühendus tegudes” või „see rahvas priiust ära ei teeni, kus üksikud ei oska oma kasu unustada r a h v a kasu pärast” (kirjas Koidulale 11. VIII 1871, Koidula ja Almbergi kirjavahetus: 80; Almbergi sõrendus).

Kui kõrvutada Koidula kolme Uue Maailmaga seotud ajaloolis-poliitilist jutustust, paistab kohe silma, et Mügge „Eduard Montague’d” mugandades teeb Koidula kõige vähem poliitiliste teemadega seotud muudatusi või lisandusi. Koidula lühendab aeg-ajalt episoodide ja vestlusi, kuid teose rohke ajaloolise teabe ja poliitilised hinnangud annab ta üldiselt edasi originaali ideoloogiliste rõhuasetustega, mõnikord sõna-sõnalt, mõnikord neid veelgi võimendades. W. O. von Horni „Huaskari” mugandades võttis Koidula oma eeskujult üle Uue Maailma tegevusruumi ja orjapidajatevastase ülestõusu teema. Kuid seal tegi Koidula palju lisandusi ja nüansimuutusi, et Horni eksotiseeritud miljöös toimuvast armuloost, milles poliitika on teisejärguline, saaks kirglik kolonia-

lismivastane teos, kus hispaanlanna ja indiaanlase suhe toimib lähtekohana inimeste/rahvaste üheväärsuse ning enesemääramisõiguse üle polemiseerimiseks (Peiker 2006). Mügge teos käsitles aga mitmeid olulisi teemasid sellise nurga alt, kuidas Koidula neid aktuaalses Eesti kontekstis käsitleda soovis.

Nagu eespool mainitud, dramatiseerivad pea kõik Mügge teosed ebavõrsete võimusuhetega seotud konflikte ning erinevate ühiskonnarühmade, sealhulgas tihti koloniaalrahvaste võitlust poliitiliste, sotsiaalsete ja majanduslike õiguste eest. Kuivõrd tänapäevane postkoloniaalne teooria tihti kritiseerib peavoolu ajaloonägemuse traditsioonilist Euroopa-kesksust ning koloniaalrahvaste rolli ja teovõime pisendamist (Chakrabarty 2007 [2000]; Cooper 2005), võiks eraldi märkimisväärseks lugeda Mügge globaalset haaret ja seoste näitamise oskust üksikutest ajalooksündmustest kõneldes. See on Koidula jaoks selgelt oluline, sest mugandades von Horni „Huaskari” ja Mühlbachi „Kaiserin Josephine’i”, kus on vähe laiemat konteksti, püüab Koidula seda luua oma lisanduste ja vahelepõigetega. Mügge aga lülitab juba oma teose algusest peale „Eduard Montague” ajaloolise liini keskmes olevad Jamaica maroonid ja nende suhted kohalike kreoolidest istanduseomanike ning Inglise sõjaväega laiemasse rahvusvaheliste arengute ja seoste dünaamikasse.

Siinjuures on huvitav, et Prantsuse revolutsioon ja selle tagajärjed – Koidulal „Juuditiga” samal ajal kirjutatud „Martiiniko ja Korsika” peateema – ei puudu ideelise mõjuväljana ka „Juuditis”. Jamaica kreoolidest orjapidajad muretsevad prantslaste valduses oleval Haitil (Koidula tekstis „Domingol”) toimunud orjade eduka ülestõusu kui ohtliku eeskuju pärast, spekulleerides kahe saare poliitilise situatsiooni erinevuste üle. Seisuseuhke istanduseomanik Williamson (Koidulal „William”) süüdistab Haitil toimunud otseselt revolutsiooni: „Domingo järjed tulewad kodumailt, sünnivad Pariisi linna priiuse kisast. Pöörased Prantslased kottu on tuld Domingo peal põlema sütitanud” (Koidula 1870: 27; vrd Mügge 1846: 22). Tema naaber tuletab selle peale meelde ka mujal maailmas toimuvat: inglaste kontrolli all oleval Jamaical pole olukord tingimata rahulikum. Inglismaal revolutsiooni küll esialgu pole, kuid ka Londonis kritiseerivad „Pitt ja Wilberforce ja Clarendon ja kes n’ad kõik seal riigivalitsuses istuvad” (Koidula 1870: 27; vrd Mügge 1846: 22) orjakaubandust ja räägivad „inimese õigusest”.

Tegevustiku arenedes selgub, et orjapidajate mure on igati õigustatud. Hoolimata isoleeritusest ja vaesusest ammutavadki maroonid Haiti sündmustest tulevikulootust, et ka nende saarel võimu ja au meritokraatlikumalt jaotama hakatakse, kui nad oma nõudmiste eest seisavad. Maroonide pealik tunnetab võitluse konteksti selgelt, kui kinnitab: „Nagu Prantslased seal tõine pool Domingo saarel musti mehi ülemaiks ja kohtumehiks ja kindralideks tõstnud, kellele Jumal elavat waimu pähä andnud, nõnda tahan ma Inglasi sundida siin meiega teha!” (Koidula 1870: 120; vrd Mügge 1846: 122–123) Ühe sündmustiku keerdkäiguna pakuvad revolutsioonilised prantslased maroonidele ka sõdimiseks relvi (Koidula 1870: 63–65; Mügge 1846: 63–65), lõpuks aga aetakse maroonid mägedest alla Kuubalt toodud verekoertega ning küüditatakse Nova Scotiasse Kanadas.

Koidulat ja Mügget ühendab samuti sarkasm koloniaalvõimu õigustusena kasutatava vägivaldse ristiustamise ning rassistlikest orjapidajatest kristlaste silmakirjalikkuse suhtes. Kui von Horni „Huaskari” mugandades tule-

vad need ideed esile Koidula lisandustena, siis Mügge „Eduard Montague” puhul piisab talle sageli originaali tekstilähedasest tõlkest. Maroonide noor pealik salvab tema rahvast halvustanud kreoolist istanduseomanikku Koidulal ja Müggel üsna sarnaselt:

„Massa, [---] frage Dich, ob Du recht handelst, ob du besser bist wie ich, ob Dein Gott und Dein Priester Dir sagen: Diese da hasse und verachte, sie sind Verflucht, sie sollen es ewig sein!” (Mügge 1846: 38)

„[---] tule isand! ja ütle, et Sa õigust teed, et Sa parem oled kui meie, et So Jumal ja Sinu preestrid Sind õpetavad: Waata, neid seal pead Sa wihkama ja põlgama! Jumal on neid meie alla heitnud [---] ja nemad peawad sinna jääma igaweste! Nõnda peab õigust olema!” (Koidula 1870: 43)

Mõlemas tekstis kirjeldatakse maroonide usku ja rituaale heakskiitvalt ja lugupidamisega (nt Koidula 1870: 124–125; Mügge 1846: 127–128).

Kuigi Koidula ja Mügge teostes leidub erinevates leerides palju tegelasi, kes ei ole mustvalged, on siiski ilmne, et mõlema teksti jutustajahoia toetab eelkõige maroone. Olukorda kujutatakse nägemusega, et istanduseomanikud ja koloniaalvõim ei täida oma kohust õiglaste valitsejatena ning orjadel ja mägedes ilma piisava maata ebainimlikes tingimustes elavatel maroonidel ei jää muud võimalust kui elujärje parandamine enda kätte haarata. Kui asju aetaks teisiti, kui jagataks Jamaica ilusat viljakat maad vennalikumalt, mõistetakse õiglast kohut ja antaks ka mustanahalistele eneseteostusvõimalus, ei oleks põhjust vihaks ega vägivallaks (nt Koidula 1870: 42–43, 55; Mügge 1846: 37–38, 54). Mõlemas tekstis tuleb aga ka esile, et konflikti ägenedes tekib kummalgi poolel kompromissitute lahenduste nõudjaid: peategelane Juudit räägib algul maroonide vabastamisest valgete rõhumise alt (Koidula 1870: 120; Mügge 1846: 122), sündmuste eskaleerudes unistab juba eurooplaste Jamaicaalt lahkumisest (Koidula 1870: 126; Mügge 1846: 129).

Ühtse rahva loomine ja võimestamine

Kuidas aga peaksid maroonid teovõimeliseks rahvaks saama? Milliste vahenditega peaksid ennast võimestama ja organiseerima inimesed, keda nende rõhujad näevad „poolelajatena”, „poolmetsalistena” (Koidula 1870: 41; vrd Mügge 1846: 37) või alatute kurjategijatena, kelle kohtlemisel harilikud inimestevahelised moraalireeglid ei kehti (Koidula 1870: 104; vrd Mügge 1846: 107) ning kes ka ise tihti tunnevad alaväärsust valgetega võrreldes? Hoolimata üldisest maailmavaatelisest üksmeelest teeb Koidula Mügge teksti muganduses nendele küsimustele vastuseid pakkudes rea muudatusi, mille peamised ideeliinid seostuvad rahva hariduse, vabaduse ja ühtsusega.

Koidula jutustuse maroonide noor pealik Eevar nõuab oma jumalalt aru: „Miks peab kõik auusa, kõik haritud elu kasu nende [valget] karwa kandma, kui ta maksab maa peal?” (Koidula 1870: 68; Müggel see lause puudub). Haridus, „waimu silitamine” (Koidula 1870: 43; Müggel puudub), annab inimesele individuaalselt elurõõmu, enesekindlust ja vabadust, aga seostub ka kollek-

tiivse poliitilise emantsipatsiooniga. Korduv temaatiline seos hariduse ja vabaduse vahel tuleb ilmekalt esile Eevari viimases vestluses oma abikaasa Juuditiga. Seal on Koidula Mügge teksti ulatuslikult täiendanud talle endale ja ärkamisajale üldisemalt (vrd nt Jansen 1987: 154–155) väga tüüpiliste patriootiliste mõtete ja retoorikaga:⁷

„Kaua, oh kaua aega saab ärakestma, enne kui sedasugune õnneõis [vabadus] meie rahwa kohta õilmitsema lööb,” kostis ta. „Waewalt on puu juurduma pandud ja pind on kowa ja lugemata kõik tuulehoogud, kõik maruwäed taewa all! **Ka meie rahwasugu põu jõuab haritud, isewäelist waimuelu kaswata; ka meie jõuame ise eneste kallal tööd teha, mis meid tõiste hoop-leja, uhke rahwaste wääriliseks tõstab, kes kõige selle suurustamisega siiski meie heaks, meie kasuks, meie wabaduseks lahkest meelest ei ole midagi raatsinud teha! Juudit, n’ad on teinud meitega nagu oma hobuste ja weistega: nad on meid silitanud ja söötnud oma pärast, ja kui meie enne wabaduses nälga tahame surra, kui nende kõie otsa köidetud leiwatükist elada, siis söimawad meid kangekaelseks, siis laimawad meid maailma ees, siis kutsuwad „õigust ja seadust” meie wasta appi!”** (Koidula 1870: 170; vrd Mügge 1846: 172)

Hariduse teemaga seoses tuleb veel märkida n-ö sisu ja vormi ühtsust „Juuditis”. Hoolimata sellest, et Mügge teos peaks pakkuma piisavalt Koidula nägemusele vastavat ajaloosündmuste kirjeldust ja analüüsi, lisas Koidula oma versioonile ikkagi ajaloolise raami, samamoodi, nagu tal oli kombeks teiste ajaloolis-poliitiliste ilukirjandusteoste mugandamisel. Erinevalt „Eduard Montague’s” algab „Juudit” tervelt kuualeheküljelise (Koidula 1870: 3–8) ajakirjanduslikus stiilis esseega jutustuse ajaloolis-poliitilisest taustast: Kolumbuse avastusretkedest; orjakaubandusest ja orjandusliku korra kujunemisest Kariibidel; Jamaica maroonide põgenemisest mägedesse ja nende kultuuriloost; Prantsuse revolutsioonist, Touissanti ülestõusust ja vabariigi loomisest Haitil. Nagu seni öeldust teada, tuleb enamik samu teemasid teoses hiljemgi jutuks nii Koidula kui ka Mügge versioonis, ent kui Mügge alustab „Eduard Montague’s” *in medias res* ja põimib maailmaajalooliste sündmuste arutelu eelkõige tegelaste vestlustesse, siis eestikeelne lugeja saab „Juuditis” süstemaatilise ajaloolise ülevaate Koidulale omaste hinnangute ja rõhuasetustega.

Kui ka Koidula Uue Maailma tegevusruumiga jutustused on suunatud lugejate ühiskondliku aktiivsuse õhutamisele, mitte lihtsalt valgustuslikule „õpetamisele” (vrd Undla-Põldmäe 1973: 586–587), on ometi poliitilisele vabanemisele pürgimine hariduse omandamisega alati tihedalt seotud. „Perùama wiimses Inkas” paneb Koidula Salamanca ülikooli pääsenud indiaanlase pähe tõdemuse, mis kõlab kokku ka „Juuditi” mentaliteediga: „[...] õppetud teeb kangeks ja annab wõimust. Sedda olli ta koddo selgeste näinud. Oleks Peruarahwal Spaniameeste tarkus käes olnud, siis olleksid nemad wist praego weel omma ma pri perremehhed olnud.” (Koidula 1866: 48) Ei tohiks seda seika küll

⁷ Siin ja edaspidi on Koidula poolt originaali enam-vähem täpselt tõlgitud osale lisatud või välja jäetud tekst poolpaksus kirjas, sõrendused on Koidulalt.

üle tõlgendada, kuid isegi Prantsuse revolutsiooni ideaalide loetlemisel „Juuditit” (orjapidaja Haiti-vaenulikkude monoloogi põimituna) ütleb Koidula tekst: „[---] see pagana Prantsuse wabariigi pesa tõine pool merd, kus n’ad mustad metsalised muust ei kisenda, kui priiusest ja **ühendusest** ja **harimisest** ja **edasisaamisest** ja kes teab mis muust” (Koidula 1870: 26), kui originaalis seisab: „[---] da herrschen die verdammten Ideen der Revolution, der Freiheit und Gleichheit” (Mügge 1846: 21).

Ka rahva ühtsuse väärtus kui vabadusele ja arengule pürgimise pant ilmub jutustusse Koidulalt ning puudub Müggel nii selgel kujul. Mügge toob küll sisse vabadusse põgenenud maroonide ning igbodest istanduseorjade omavahelise lõhe ja vaenu teema: sõlmitud rahulepingu tingimuste kohaselt peavad maroonid uued põgenikud isandatele tagastama ning nii kannavad istanduse orjad maroonide peale viha; marooni pealik püüab seda olukorda ülestõusu alates lahendada ja igbosid enda poole võita. Koidula rõhuasetuste muutust illustreerivad taas hästi Eevari manifestilaadsed lõpukõned vestluses Juuditiga, mida Almberg kirjas autorile eraldi kiidab ja loodab Koidula rahvale seda kasu toovat, mis see eesmärgiks seadnud (Koidula ja Almbergi kirjavahetus: 80):

„Meine Brüder in Acompong und im Westen sind erwacht und unten in den Pflanzungen gährt es,” sagte der Häuptling. „Ich habe meine Männer hinabgeschickt; sie haben ihre Worte in die Ohren der feigen Eboes geträuselt wie süßen Saft der sie berauscht hat.” (Mügge 1846: 174)

„Minu wennad on ärkamas Akomponi linnas ja kõigil ümberkaudseil mägedeil!” hüüdis Eewar. „**Nemad on endid lahti lõõnud kawala walge rahwa õelusesidemeist: nad on aru saanud, et ühendus oma rahwaga üksi rahwast kangeks teeb, ühendus südames, ühendus tegudes! Nad hakkawad märkama, et see rahwas priiust ei teeni, kus üksikud ei oska oma kasu unustada rahwa kasu pärast, kus sugu ei moista sugu eest seista, kus targad ei oska targemate eest taganeda, kus õiged ei oska oma õigust rahwa õiguse jalge ette maha panna! Nüüd n’ad tahawad parandada, mis n’ad on patustanud walge meeste kasuks ise enese liha ja were kohta! N’ad koguwad kokku walgepunase lipu ümber, n’ad tulewad, – rõõmu ja uhkusega tulewad nad nüüd Trelawneitoni sõaroodudesse tagasi!** All lagedikus aga, walge isandate istandustes, seal kihab ja keeb kõik nagu suhkrutõrdes. Ma olen oma mehi alla orgudesse läkitanud: nemad on **wabaduse sanumat** nagu wet tilgutanud armetuma Eboe-orjade äraharjunud kõrwu: weel ei tea orjad, kas nad tõt kuulewad, ehk kas magus wiin nende pead kihama ajab? **Oh, Juudit, kui wõeraks wõib loomuse uhkema isandale, woib inimesele wabadus saada, see kallim temale kätki juba ülewelt kaasa annetud kingitus!**” (Koidula 1870: 172)

„Rahva kasu” ideaal oli üks ärkamisaja läbivaid mobiliseerivaid ideid, millega õhutati eestlasi mitte küll relvi haarama, vaid sellistele tegudele nagu põllumajanduse arendamine, koolide, seltside ja vabrikute asutamine, raamatute kirjutamine ja kiriku kantslist kõnelemine. Ärkamisaegne kirjasõna toonitas, et eestlane pole „enam ori, vaid vaba mees” ja vabal inimesel on õigus

ja kohustus võtta initsiatiiv ning tegutseda „rahva kasu” ja „isamaa” nimel. Rahvusliikumise aktivistid õhutasid eestlasi üksteist toetama ja vältima saksastumist. (Vt nt Jansen 2007: 388–390.)

Millised on aga potentsiaalselt kujuneva ühtse marooni rahva seesmisel võimu ja autoriteediga seotud suhted? Tundub, et need jäävad nii Mügge kui ka Koidula versioonis küllaltki juhtidekeskseks. Kui Eevar ja Juudit teose lõpus pärast võitlust Williamiga/Williamsoniga müstiliselt teadmata suunas kaovad, siis kaotab maroonide sõjavägi võitlusjulguse ja alistub: „**neil ei olnud parajat pead ega juhti enam** ja hirmsad, werejänulised elajad ajasiwad neid wärisema” (Koidula: 1870: 175; vrd Mügge 1846: 177). Noor marooni pealik oli olnud oma rahva seas austatud mitte ainult kui nende endise „peawanema ainus poeg”, vaid ka oma julguse, helduse, teadmiste ning (Koidula lisandusena) tarkuse ja mõistlikkuse pärast (Koidula 1870: 54; Mügge 1846: 53). Vähe sellest, nagu väidab marooni-sõbralik major James, temas nähti maroonide jumala Akompongi sõpra, maroonide versiooni Jehoovaga kõnelemas käivast Moosesest (Koidula 1870: 54; Mügge 1846: 53).

Samas on marooni võitlejad siiski valmis initsiatiivi üles näitama. Kui pealik kreoolitar Juuditisse armudes korraks valgete vastu relvastumisest loobuda tahab, siis viivad tema mehed vastu tema tahtmist ise relvatehingu prantslastega lõpule, lootes, et küll pealiku „waim jälle selgeks lähäb” (Koidula 1870: 63–64; Mügge 1846: 64). Hiljem aga räägib Montai/Montague Juuditile uhkusega, kuidas tema võitlejad, ilma et oleks „läinud käsku tarwis andagi” (Koidula 1870: 169; Mügge 1846: 172), aitasid tapetud vaenlase perekonda – maroonid ei sõdivat naiste ega lastega. Sealjuures on see Montai/Montague’ hinnangul Juudit, kelle mõjul nii tema kui ka teised maroonid on võitluse käigus paremateks inimesteks saanud, kaugenedes verejanuliste metslaste kuvandist. Kreoolitarist maroonide „kuningannaks” saanud Juuditi tegelaskuju on maroonide rahvaks arenemise kontekstis üldse tähelepanuväärne. Kuigi see on ka Mügge tekstis üsna sarnasel kujul olemas, tuleb nõustuda Malle Saluperega (2017: 386), et Koidula tundub oma jutustuse naispeategelasega samastuvat: Juuditi metamorfoosi tõmmu aafrika jume pärast alavääristatud neiust maroonide üheks vaimseks eestvedajaks on kujutatud suure kaasaelamisega, rõhutades Juuditi isiklikku elevust ja eneseleidmise tunnet.

Eespool tsiteeritud Koidula ulatuslike lisandustega Eevari ja Juuditi poliitiline mõttevahetus jutustuse lõpus, kus Eevari monoloogid mõjuvad patriootilise manifestina, tekitavad eestikeelse versiooni finaalis konflikti, mida Mügge tekstis ei ole. Miks Eevar ja Juudit Koidula jutustuses oma rahva hätta jätsid? Tundub seletamatu, kuhu said kaduda rahvajuhid, kes olid äsja ühendust rahvaga nimetanud ülimaks väärtuseks, mille tõttu üksikud peavad oma huvid ohverdama. Mügge teoses, kus peategelased loo lõpus poliitilisi plaane ei tee, haakub legendilaadne lõpp märksa sidusamalt varem loodud kuvandiga maroonide pealikust kui messiast, kes kunagi oma rahvast päästma naaseb. Teadaolevalt aga „Juuditi” kaasaegsetest lugejatest keegi lõplahenduse vastuolulisuse üle ei kurnud. Ilmselt löid Eesti kontekstiga otseselt haakuvad rahvuslikud kõned, messianistlik müüt, lisaks veel üks Koidula täiendus teose lõpus – viide kaasaegsele president Lincolnile kui orjade vabastajale ja uue ajastu toojale – omas ajas teatava loogilise terviku inspireeriva patriootilise loona.

Euroopat kummitav Suur Prantsuse revolutsioon ning „Martiniiko ja Korsika” sünnilugu

Uue Maaailma projektsioonipinna ohutu kaugus toimis muuhulgas tõhusa kaitse-
sena tsensuuri valvsa pilgu vastu. Ehkki Koidulal ja tema soome sõpradel oli
asi üsna selge, ei tahtnud eestlasest tsensor Mihkel Suigusaar Eevari sütitata-
vates kõnedes ja marooni matside vägivaldses vastuhakus Jamaica valgetele
sakstele näha ohtu Eestis valitsevale korrale. Hoopis teine lugu on aga „Martini-
niikos ja Korsikas” kujutatud Suure Prantsuse revolutsiooniga, mis ikka veel
tondina kummitas XIX sajandi teise poole Euroopa valitsejate unenägudes.

Baltimaadesse jõudsid Prantsuse revolutsiooni ideed kaude, ja ka nende
vastuvõtt oli väga erinev: reaktsioonilisest, täiesti eitavast kuni mõningate
revolutsiooni aspektide tunnustamiseni.⁸ Oma käsitluse Prantsuse revolutsiooni-
sioonist on esitanud Garlieb Merkel teoses „Die Letten vorzüglich in Liefland
am Ende des philosophischen Jahrhunderts” („Lätlased eeskätt Liivimaal filosoofilise
sajandi lõpul”), mis ilmus 1796. aasta sügisel Leipzигis. Et Koidula oli
Merkeli teosega tuttav, näeme näiteks tema laulupeojärgsest kirjast professor
Johan Reinhold Aspelinile, milles ta kiidab Merkelit, öeldes, et ta olevat ainus
mees, kes eestlaste eest seisnud, neile ajaloo kirjutanud ja sakslaste laimamis-
tele vastanud (Sinimets 1937: 134). Nii Merkeli teos kui ka ajaloolised käsit-
lused võisid olla inspiratsiooniallikaks Koidulale (vt lähemalt allpool), kui ta
„Martiniikos ja Korsikas” kirjutas Prantsuse revolutsiooni sündmustest ning
Napoleoni ja tema esimese naise lapsepõlve- ja noorusaegadest. Napoleoni
ainest oli ta juba kasutanud oma esimeses pikemas jutustuses „Ojamõlder ja
temma minnia”, mille lähtetekstiks oli Ludwig Würdigi (1818–1869) „Auf der
Grabenmühle, oder Geld und Herz” („Ojaveskil, ehk raha ja süda”, 1858). Seal
asendas Koidula kuuenda koalitsioonisõja (1813–1814) sündmused eestlastele
palju lähema Napoleoni Moskva sõjakäiguga, millesse suhtus üsnagi kriitili-
selt.

„Martiniiko ja Korsika” valmis Koidulal 1869. aastal, rahvusliku liikumise
haripunktil, ning sai tsensorilt trüki loa sama aasta juunikuus. Raamat aga
ilmus alles 1874. aastal. Miks raamatu ilmumine nii kaua viibis? Seda küsi-
must on pikemalt käsitlenud Malle Salupere (2017: 388–395). Koidula kirjast
isale 28. IX 1873 saame teada, et ta kirjutas raamatu esimesele osale järke,
väljendades samas kartust, kas kirjutatu ka tsensuurist läbi läheb: „Siis, tead
Sa, papa, pead sa kord ka kriteeriumi andma, nimelt raamatut lugema. Ma
tahan ometi teada, kuidas Sa vaatad prantsuse revolutsiooni kirjeldusele [...] Kuninga
käsitlus, tema hukkamine, terroristide võim – see kõik jääb ikkagi
julgeks sammuks!” (tsit Salupere 2017: 389) 1874. aastal ilmunud raamat Koi-
dula mainitud käsitlust kuninga hukkamisest ja terroriajast ei sisalda, vaid
koosneb väljaandja Heinrich Laakmanni juures 1869. aastal valmis trükitud
üheksast peatükist (107 lk). Tsensor Suigusaare kirjast 4. oktoobril selgub,
miks raamatu teine osa ei ilmunud: seda osa ei saavat trükki lubada, kuna
„nüüd on ju niisugune aeg, et väga kardetakse Republikaanlasi ja Demokraat-
lasi ja kõige enam veel niisuguseid Eestlaste hulgas” (tsit Salupere 2017: 389).⁹

⁸ Revolutsiooniideede levikust ja retseptsioonist Baltimaades vt Jürjo 1989.

⁹ 1873. aastaks olid tsensuuri korralduses toimunud suured muudatused. Tsensuuri
oli karmistatud ning saksa mõju vähendamiseks ja vene mõju tugevdamiseks ka tsensoreid

Tsensuuri lõplik otsus oli, et raamatu esimese osa võib avaldada, kuid uus osa saab ilmuda alles pärast põhjalikku ümbertegemist (Suigusaare kiri 29. XI 1873, vt Salupere 2017: 389–390). Koidula sellega ilmselt ei nõustunud ja seetõttu jäi uus osa ilmumata, selle käsikiri on aga kaduma läinud. Kui raamatu esimene osa siiski lõpuks välja tuli, oli sellel „hea minek” (Prants 1927: 478).

Sentimentaaldraamast poliitilis-ajalooliseks romaaniks: Mühlbachi „Kaiserin Josephine” ja Koidula „Martiniiko ja Korsika”

Luise Mühlbachi arusaam oma tegevusest ajalooliste romaanide kirjutajana sarnaneb esmapilgul vägagi Koidula üldise arusaamaga kirjanduse rahvakasvatustlikust funktsioonist. Oma ajalooliste romaanide eesmärki kirjeldab Mühlbach raamatu „Der alte Fritz und die neue Zeit” („Vana Fritz ja uued ajad”, 1867) sissejuhatuses järgmiselt: „[---] ajalugu piltlikuks muuta, seda populariseerida; suurkujusid ja suuri sündmusi, mis õpetlaste ja kõrgharitlaste raamatuid täidavad vaiksest kabinetist elu laadamellu kutsuda ja kõigiga jagada seda varandust, mis seni kuulus vaid haritlastele” (McClain, Kurth-Voigt 1981: 929).

Mühlbach saavutas oma eesmärgi, töötades välja ajaloolise romaani variandi, mis selgelt eristub Walter Scotti traditsioonist, kus peategelane on välja mõeldud. See võimaldas Scottil ja tema järgijatel arendada kriitilist ja distantseeritud lähenemist ajaloo „suurkujudele ja suurtele sündmustele”. Mühlbachi ajaloolised romaanid on pigem reaalsete ajalooliste tegelaste (üldjuhul valitsejate) kirjanduslikud biograafiad, mis avavad portreteeritud isikute elu varjatud külgi ja nende mõju ajaloole. Sellest vaatepunktist lähtuvalt on saksa uurija Hartmut Eggert rõhutanud avaliku ja privaatse sfääri lõhet Mühlbachi ajaloolistes romaanides: „Tseremoniaalse avaliku elu ja poliitiliste sündmuste kulisside tagant avaneb [---] teine maailm [---] See on maailm, kus näeme „tõelisi” palgeid, „ehtsaid” tundeid ja salajasi soove. [---] Kuid maailmas, kus asju määratletakse eraelu kaudu, kaob olukordadest keerukus ja mitmetahulisus, kõik taandub lihtsatele struktuuridele ja esmatasandi suhetele.” (Eggert 1971: 136)

See on ka põhjus, miks ajalooliste isikute taandamine eraisikuteks (Tönnesen 1997: 222) mõjub Mühlbachi romaanides nende üldinimlikeks karakteriteks dehistoriseerimisena. Ennetades saksa rahvuslaste kriitikat Napoleoni-aineliste teemade käsitlemisel, tõstab Mühlbach „Kaiserin Josephine’i” sissejuhatuses esile just peategelase universaalset inimlikku loomust:

Kesk seda ajastut maailma ajaloos, mida mäletame suurte verevalamiste, suurte jubeduste ajana [---] särab Josephine’i kuju kui naiselikkust, armastust ja truudust kiirgav hele täht – ja tähtedel ei ole ristimistunnistust ega rahvust, nad kuuluvad kõikidele maadele ja rahvastele. (Mühlbach 1861: 8)

vahetatud (vt nt Paatsi 2014: 284–286, 2015). Mihhail (Mihkel) Suigusaar määrati tsensoriks 15. mail 1869, kuid tal endal siiski lõpliku otsustuse õigust ei olnud.

Oma kolmeköitelises monumentaalses romaanis maalib Mühlbach peategelasest tõepoolest sellise idealiseeritud pildi, lükates ajaloolised sündmused selgelt tagaplaanile. „Kaiserin Josephine. Ein Napoleonisches Lebensbild” mugandava tõlke kõige markantsem aspekt on äsja kirjeldatud Mühlbachi lähenemise pea peale pööramine. Koidula „Martiniikos ja Korsikas” tõuseb ajalugu ise romaani peategelaseks ja Mühlbachi loodud peategelased jäävad Prantsuse revolutsiooni sündmuste arenedes üha enam kõrvale. Oma 1873. aasta 28. novembri kirjas Almbergile väidabki Koidula uhkelt „Martiniiko ja Korsika” kohta: „Mina olin kirjutanud ühe raamatu Prantsuse esimesest revolutionist” (Koidula ja Almbergi kirjavahetus: 106). Mühlbachi romaani valikut saab seega üsnagi kindlalt põhjendada Koidula sooviga kirjutada Suurest Prantsuse revolutsioonist, selle põhjustest ja tagajärgedest. Keisrinna Joséphine'i (1763–1814) lugu ja selle põimumine Napoleoni omaga sobis selleks ajaliselts hästi, kuid tsensuuri tõttu katkeb Koidula raamatus sündmustik 5. oktoobril 1789. aastal toimunud Pariisi lihtrahva retkega Versailles'sse, jõudmata isegi Joséphine'i ja Napoleoni kohtumiseni.

Kokkuvõttes võib nõustuda Malle Saluperega (2017: 394), et „Martiniikot ja Korsikat” tuleb pidada poliitilis-ajalooliseks romaaniks. Vaatleme järgnevalt lähemalt Koidula mugandamisstrateegiat ning seejärel tema Prantsuse revolutsiooni ning eriti Pariisi rahva käsitlust võrdluses Uue Maailma maroonide looga „Juuditis”.

Koidula mugandamisstrateegia „Martiniikos ja Korsikas” ehk ikka „Eesti rahva kasuks”

Teatavasti vahetas Koidula peaaegu alati välja oma saksa eeskujude pealkirjad. Martinique'i ja Korsika saared ei kuulunud tõenäoliselt tolle aja keskmise eesti lugeja geograafiliste teadmiste hulka, kuid oma pealkirjas vihjab Koidula Martiniikoga Mühlbachi teose pealkirjas olevale Josephine'ile (Martinique oli tema sünnikoht) ning Korsikaga Mühlbachi pealkirjas olevale sõnale *napoleonisch* (Korsika oli Napoleoni sünnikoht). Koidula pealkirjavalikus kajastub teataval määral ka Eesti rahvusliku liikumise programm. Neid kaht saart on nimelt kirjeldatud nii Mühlbachi kui ka Koidula raamatus kui kaht Prantsuse riigi ääremaad ning kui Mühlbachil jäävad need pelgalt eksootiliseks dekoratsiooniks, siis Koidula lisab oma raamatus mõlema saare ajaloo lühikirjelduse, keskendudes Korsika puhul ka rahvuslikule vabadusvõitlusele Prantsusmaa vastu. Oluliseks teemaks on aga nii Mühlbachi kui ka (ja eriti) Koidula tekstis mõlema saare elanike puudulik haridus võrreldes prantsuse kultuuri keskme Pariisiga. Joséphine'i ja Napoleoni lugu on niisiis muuhulgas lugu väikeste ja perifeersete rahvaste esindajate edukast emantsipatsioonist, mis põhineb hariduslikel lisapingutustel. Joséphine, nagu kirjutab ainult Koidula, „õppis ööd ja pääva” (1869: 35) selleks, et jõuda järele Pariisi härradele ja daamidele. Nii nagu Jamaica maroonid Eevari valgustatud ettekujutuses, pakuvad mõlema saare rahvad eesti lugejatele samastumisvõimalust, mitte pelgalt üldinimlikku, vaid ka ühiskondlikku ja ajaloolist.

Kui võrrelda „Martiniiko ja Korsika” mugandamisstrateegiat Koidula teiste Uue Maailma raamatute omaga (vt Undla-Põldmäe 1981; Peiker 2006,

2013), siis korduvad veel teemad, nagu poolehoid mustanahalistele orjadele, hariduse olulisus ja usuliste motiivide väljajätmine. Võrdleme näiteks järgmist lõiku noore Joséphine'i sõbralikust suhtumisest Martinique'i mustanahalistesse orjadesse Mühlbachi lähtetekstis ja Koidula muganduses:

An der hand ihrer Mutter ging Josephine in die Hütte der Neger, um die Kranken zu pflegen, **den Alten und Schwachen Trost und Stärkung zu bringen, mit den Sterbenden zu beten, die neugeborenen Kinder der Negrinnen in liebende Obhut zu nehmen, die grösseren Kinder zu unterrichten in Catechismus, sie zur Arbeit zu ermuthigen, sie anzufeuern durch Güte und Freundlichkeit, sie zu beschützen** und für sie zu bitten, wenn sie wegen irgend eines Versehens zu schwerer Strafe waren verurtheilt worden. (Mühlbach 1861: 16–17)

Ema käe kõrvas käis ta musta teenrite urtsikutes, walwas nende haigid, **wiis vanade ja wäetimatele kinnitust, õpetas nende lapsi lugema, kiitis usinaid, laitis laisku**, palus nende eest kes nuhtlust pidiwad nägema. (Koidula 1869: 10)

Koidula järgib siin Mühlbachi kirjelduse üldraami, kuid muudab osavalt selle rõhuasetusi. Tema tekstis kaovad kõik Mühlbachi viited religioonile ja paternalistlikule suhtumisele (*beten* 'paluma', *Catechismus* 'usuõpetus', *Obhut* 'hoolitsus', *Güte* 'headus', *Trost* 'lohotus') ning asenduvad konkreetsemate emantsipatsiooni vahenditega, nagu laste lugema õpetamine.

Ajalugu „Martiniikos ja Korsikas”: Koidula ajaloonägemus ja ajalugu puudutavate lisanduste allikad

Koidula suuremateks sekkumisteks Mühlbachi teksti mugandamisel võib pidada pikemaid väljajätteid ning teksti ümberstruktureerimist: ta tõstab korduvalt ümber pikki lõike või lausa terveid peatükke. Seda kõike ei esinenud Mügge teksti mugandamisel. Nende sekkumiste funktsiooniks on teha „Martiniiko ja Korsika” tekstis ruumi ajaloole. Tegemist pole seejuures pelgalt saksa autori loole lisatud ajaloolis-õpetlike raamidega, nii nagu mujal Koidula loomingus. Mühlbachi Joséphine'i elu jutustus muutub Koidula muganduse käigus järjest katkendlikumaks ning ebasidusamaks, peamiseks narratiiviks tõuseb aga hoopis Prantsuse revolutsiooni põhjuste ja sündmuste rekonstruktsioon.

Kui Mühlbachi romaan algab peategelasi ja nende suhteid (romaani pea-teemat) sisse juhatades kuulsa Napoleoni tsitaadiga „Mina võidan lahinguid, kuid Josephine võidab mulle südameid” (Mühlbach 1861: 3), siis Koidula toob kohe lugeja silme ette hoopis ajalooliste raportuste hirmutava, imetlusväärse ning seletamatu sähvatuse:

Maailmas elab wahel sekka inimesi, kelle elu ja teod nagu wälgu ehk wirmaliste tuli meie silmi sätendawad, nagu äkiline walgus, mis ööpimeda taewa külges kõrgeste tõuseb, kohisedes tuhat ja tuhat wälkuwat, läikiwat joont üle

taewawõlwi wiskab, sind pärani silmil ja süda tuksudes sees tema weripunase, hiilgawa tulede ette seisma paneb, imekspannes, ehmatand: sa ei tea, kust see sähwataw walgus pimedä öö põuest tulnud, sa ei tea, kuhu ta kaob. (Koidula 1869: 3)

Selline mõistatuslik arusaam ajaloolisest protsessist esineb siin-seal ka edaspidistes „Martiniiko ja Korsika” lisandustes Mühlbachi originaalile ning „histooria” ise personifitseerub Koidula narratiivis korduvalt. Ajaloo salapärase jõu rõhutamine seisab aga Koidula tekstis kõrvuti püüdega mõista ajaloosündmuste sotsiaalseid põhjusi ning teha selle mõistmise põhjal rahva jaoks kasulikke järeldusi. Seda näeme konkreetsemates ajalugu puudutavates lisandustes, mis käsitlevad raamatu esimestes peatükkides peamiselt mõlema saare ajalugu, väikeste kõrvalepõigetega „Ameerika Ühendatud Riikide” iseisivsuse loosse. Raamatu viimastes peatükkides võtab Koidula aga üksipulgi lahti revolutsioonini viinud olukorra Prantsusmaal: Bourbonide dünastia hukatuslikud valitsused (V peatükk), Pariisi linna olukorra (VI peatükk) ning valgustusfilosoofide ideed ja nende mõju (VII peatükk). Koidula ajaloolised rekonstruktsioonid ja hinnangud on siin põimitud kuninganna Marie Antoinette’i muretu elu kirjeldustega, mida Koidula tõlgib – mitme väljajätuga – Mühlbachi romaanist. Sellal kui Mühlbach kaastundlikult käsitleb Prantsusmaa kuninganna isiklikku saatust, justkui suurendades tema rolli revolutsiooni puhkemises, on Koidula tähelepanu teravik suunatud pigem Prantsusmaa finants- ja majandusolukorrale: ministrite läbikukkunud katsele võidelda riigivõla kasvamise ning õukonna vastutustundetu käitumisega.

„Martiniiko ja Korsika” viimased peatükid (VIII ja IX) on juba peaaegu tervenisti pühendatud revolutsiooni esimestele sündmustele, alates generaalseadete kokkukutsumisest kuni Bastille’ ründamise ning Pariisi lihtrahva retkeni Versailles’sse, mille tulemusena kuningas ja tema õukond sunnitakse Pariisi naasma. Vastavad peatükid (VIII ja IX) Mühlbachi romaanist, mille Koidula tõlgib ainult osaliselt, keskenduvad jätkuvalt Marie Antoinette’i isiklikule tragöödiale ja kaelakee afäärile ning Joséphine’i naasmisele Martinique’ile.

Enne kui jõuame konkreetsete hinnanguteni, mida Koidula annab revolutsioonisündmustele ja rahva rollile, on esiteks kohane küsida: kas Koidula ajaloolisi lisandusi „Martiniikole ja Korsikale” võib pidada esimeseks põhjalikumaks eestikeelseks Suure Prantsuse revolutsiooni käsitleluseks? Teiseks: kas Koidula mugandamisstrateegia laieneb ka tema ajaloolistele lisandustele, st kust ta ammutas oma ajaloolased teadmised ja kas ta pani neid kirja saksa-keelseid originaale vabalt tõlkides ning mugandades?

Esimesele küsimusele võib vastata peaaegu jaatavalt. Ainus varasem eestikeelne tekst, mida on õnnestunud tuvastada ja kus räägitakse revolutsioonist, on lühike sissejuhatus 1866. aasta Eesti Postimehe jututoas järjekutuna (nr 14–23) ilmunud „Karjasele ja põggenejale”. Tegemist on ilmselt Johann Voldemar Jannseni adaptatsiooniga tundmatust originaalst. See räägib Prantsusmaalt terrori eest põgenenud arsti seiklustest ning Jannsen lisab jutu „eeskõnneks” ühele leheküljele mahtuva informatsiooni sellest, kuidas „se kurri aeg tuli ja läks” (Karjane ja põggeneja: 53). Ta räägib revolutsioonini viinud halvast riigivalitsemisest ning revolutsiooni käigust koos kuninga ja aadlike hukkamisega. Tegemist on üsna segase tekstiga, mille põhieesmärgiks

on joonistada võimalikult õudne pilt nii revolutsioonist kui ka selleni viinud ideedest. See tekst ei saanud Koidulale kuidagi allikaks olla ei sisu – tema revolutsiooniteemalised lisandused „Martiniikos ja Korsikas” on palju detailsemad ja hõlmavad umbes 15 lehekülge – ega hinnangute poolest.

Võimalikeks saksakeelseteks ajalooallikateks võib pidada Eesti Kirjandusmuuseumis säilitatavas Koidula raamatukogus leiduvaid Heinrich Dittmari teose „Die Weltgeschichte für den Schul- und Selbstunterricht” („Maailma ajalugu kooli- ja koduõppeks”, 1859)¹⁰ 2. jagu ning tütarlastekoolidele mõeldud Friedrich Rösselti õpiku „Lehrbuch der Weltgeschichte für Töchterschulen und zum Privatunterricht” („Maailmaajaloo õpik tütarlastekoolidele ja koduõppeks”, 1858) 3. osa. Tekstide võrdlemine näitab, et Koidula ammutas tõepoolest peaaegu kogu „Martiniiko ja Korsika” ajaloolistes lisandustes kasutatud faktilise teabe nendest kahest raamatust ning sündmuste käigu kirjeldustes järgib ta samuti Dittmari ja eriti Rösselti teksti. Just viimasest on pärit ilukirjanduslik stiil, mis iseloomustab Koidula ajaloolist jutustust. Koidula romaani ajaloolistes osades avaldub aga eriti selgelt talle omane publitsistlik-poleemiline lähenemine: küsi- ja hüüdlausetega on ta oma hinnangutes tunduvalt kriitilisem kui tema eeskujud, samuti lisab ta ajaloosündmuste kirjeldustele teravust ja dramaatilisust. Kõige olulisem on aga jällegi see, et Koidula muudab rõhuasetusi: kui Dittmar keskendub kõigepealt valitsejate ja Rahvuskogu tegevusele ning Rösselt Orleansi hertsogi intriigidele, siis Koidula pöörab tähelepanu rahva olukorrale, ootustele ja tegudele ehk siis revolutsiooni põhjustele ning mässava rahva käitumisele. Siinkohal tasub lähemalt jälgida Koidula originaalset mõttearendust, sest rõhuasetused tema suhtumises rahvasse „Martiniikos ja Korsikas” on „Juuditiga” võrreldes erinevad ning esile tõusevad rahva mobiliseerumises peituvad ohud, mis toimivad omamoodi hoiatusena ka Eesti rahvuslikule liikumisele. Prantsuse revolutsioon, kirjutab Koidula, toob „rahvast ennast histooria kohtulaua ette” (1869: 87) ja otsus, mille Koidula „histooriale” suhu paneb, pole rahva suhtes sugugi leebe.

Koidula Prantsuse revolutsiooni lugu kui hoiatus Eesti valitsejatele ja rahva „eestvedajatele”

„Martiniiko ja Korsika” Prantsuse revolutsiooni käsitluses tõusevad rahva rolli kujutamisel esile neli küsimuste kobarat, mille suhtes on Koidula hinnangud üsna erinevad. Need puudutavad valitsejate ja rahva suhteid; valgustajate ja rahva suhteid; rahva ja tema eestkõnelejate suhteid; ning rahva omaalgatuslikku tegutsemist. Vaatame järgnevalt mainitud teemasid eraldi ja võrdlevalt.

Lõhe valitsejate ja rahva vahel kui revolutsiooni peamine põhjus

Rekonstrueerides (peamiselt „Martiniiko ja Korsika” V peatükis) olukordi, mis viisid revolutsioonini, rõhutab Koidula kõigepealt rahva viletsust, mille põhjuseks on „wahemüür” (Koidula 1869: 50) rahva ja tema valitsejate vahel.

¹⁰ Selle raamatu rollist Koidula ajalooalustamiseks allikana vt Undla-Põldmäe 1973: 587–588.

Koidula arvates hakkab see vahemüür tekkima juba „rahwasõbra” Henri IV surmaga. Dittmari ja Rösseltiga võrreldes suhtub Koidula märksa kriitilisemalt järgnevate kuningate võimu. Louis XIV kohta kirjutab ta näiteks: „Kõik mis Louis XIV. tegi ja teha laskis, sündis palju vähem rahwa kasuks, kui kuninga auuks. [...] Wahe rahwa ja kuningliku koja wahel [...] tõusis ja kaswis Louis XIV. ajal alles õige mäeharja kõrguseni.” (Koidula 1869: 45) Õukonna kolimist Versailles'sse kommenteerib ta nii: „[...] siis ei kuulnud ta nende kisendamist, keda mõek, tuli ja weri tagaajasiwad ja surmasiwad” (Koidula 1869: 46). Prantsusmaa „piinatud rahva” (Koidula 1869: 49) kannatuste kujutamises tunne ära „Juuditi” mustanahaliste orjade kannatuste kirjelduste sarkastilise retoorika: „[...] rahwas oliwad Jumalast loodud, maksusi maksma ja riigi ülemaid kartma ja auustama, olgu ka nälgend näo ja kaltsus hilpude eest” (Koidula 1869: 46) ja „hädaajal täitis rahwa nälg kuningliku kukkurt” (Koidula 1869: 47).

Vastupidiselt „Juuditile” hoidub aga Koidula „Martiniikos ja Korsikas” igasugusest üleskutsest rahva võitlusele, kritiseerides pigem valitsejate vastutustundetust, ükskõiksust ja keeldumist vajalikke reforme läbi viia ja osutades sellise käitumise tagajärgedele. Kommenteerides Louis XV-le omistatud lauset „Après moi, le déluge” (mida Koidula selgitavalt tõlgib „pärast mind tulgu mis tuleb, üks puhas!”), kirjutab Koidula: „See seeme, keda üks igapäine käsi tulewa ajade jaoks kosutab ja kaswatab, ei ole iial üks puhas, weel vähem üks puhas on kuningliku käte ehk meelega toimitus” (Koidula 1869: 48). Valitsejate ükskõiksuse tagajärge kirjeldab ta ka: „[...] rahwas oli nii palju pisaraid ärawalanud ise oma õnnetuse üle, et süda sees kiwiks ja kaljuks oli läinud selle õnnetuse sünnitajate wasta” (Koidula 1869: 49).

Marie Antoinette muutubki Mühlbachi teksti ümberkirjutamise tulemusena Koidulal kuningate vastutustundetuse ning valitsejate ja rahva vahelise lõhe ületamatuse ning selle tagajärgede võrdkujuks. Kuna „Trianoni¹¹ puud ja metsikud pidasiwad weel rahwa awaliku mõttele tormi tagasi” (Koidula 1869: 54), siis „[...] waikse, hiilgawa lille katte al, mis Prantsusemaa pinda kinnimattis, ei nähtud weel mitte sügawat, põhjatumat hauda, ei nähtud weel mitte seda werd, kõik neid surnukehasi, kõik inimese päid, mis seda hauda pärast pidiwad täitma” (Koidula 1869: 50).

Valgustajate ideede õigsusest ja ohust

Kui üüratu lõhe valitsejate ja rahva vahel oli revolutsiooni peamiseks põhjuseks, siis rahva tegude käivitajana näeb Koidula valgustusaja mõtlejate ideesid. Selle teema juhatab ta sisse, kui tõlgib Mühlbachi raamatu seda lõiku, kus räägitakse noore Napoleoni iseseisvatest õpingutest Valence'i linnas, kus ta 1785. aastal teenis kindluse rügemendi kaptenina. Seal õppiski Napoleon „selleaegse kuulsa meeste waimutööd tundma” (Koidula 1869: 74). Kui Mühlbach piirdub nende meeste nimede mainimisega¹² ja jätkab lugu Napoleoni esimese armuloo jutustamisega (Mühlbach 1861: 156–157), siis Koidula jätab

¹¹ Väike Trianon, klassitsistlikus stiilis väike palee koos pargiga Versailles' lähistel, oli Marie Antoinette'i pelgupaik.

¹² Huvitav on siinjuures märkida, et Koidula mainitud mõtlejate nimekirja (Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Diderot, D'Alembert) erineb Mühlbachi omast (Voltaire, Rousseau,

armastusloo vahele ja kasutab hoopis võimalust käsitleda valgustusfilosoofide ideid ja nende mõju revolutsiooni puhkemisele.

„Kirja ja poliitika põllul aga oliwad sel ajal imelikud taimed haljendamas, imelikud õied õilmitsemas”, alustab Koidula ja väidab, et võim ei suutnud enam „kirjawaimu kinnisiduda” (Koidula 1869: 74). Valgustajate ideede kirjelduses tõstab ta esile otsese poliitilise sisuga aspekte: „[---] poliitika asjade täielist umbermuutmist, kuningliku wäe ja woimuse wähendust, rahwaõigust päritud seisuse-õiguse asemel, peteliku kirikuwäe kaotamist, moondamist poolitika, kiriku ja rahwa asjus – uut elu sees ja väljaspool riiki” (Koidula 1869: 75). Koidula ise suhtub sellesse kõigesse ambivalentselt: „Seal oli palju, wäga palju õigust sees, aga ka palju – kihwti” (Koidula 1869: 75). Õige on nende ideede sisu, kuid „kihwt” seisneb nende mõjus: „Nende [valgustajate] waimuerkus ei läinud paraku mitte käsi käes nende õpetuste kasuga” (Koidula 1869: 75). Koidula jaoks on põhimureks valgustusideede hävituslik potentsiaal, mis seostub kõikide vana ühiskondliku korra aluste eitamisega: „Sest selleaegsed kirjad kiskusiwad kirikus, walitsuses, kodu, peres kõik pühad mõtted ja jumalikud kujud maha, aga neil ei olnud midagi, mitte midagi asemele seadida” (Koidula 1869: 75).¹³

Koidula ei süüdistata seega mitte niivõrd valgustajate ideid endid, kuivõrd nende sattumist madalalt arenenud poliitilisse kultuuri, sest ta jätkab:

Ühe riigile ja tema walitsusele, kes põlwest põlwe iseennast wastastiku niisuguse waimuwabaduse poole oleks kaswatanud, kes wilja kestadest [---] oleks oskanud lahutada, niisuguse iseeneses kindla riigile ei oleks niisugused õpetused wast mitte wäga suurt kahjo saatnud, waid wäga palju head. (Koidula 1869: 76)

Probleem on teisisõnu selles, et prantsuse rahvas polnud veel valmis uute ideede vastuvõtmiseks, kuna tal puudus vajalik kriitilise mõtlemise oskus ja haritus, et võrdväärselt riigiasjade valitsemises osaleda. Teiselt poolt puudusid vajaliku poliitilise ja moraalse haritusega valitsevad kihid, kes oleksid osanud või tahtnud rahvast kasvatada ja vaimuvabaduse kasutamise poole suunata. Just sedasama harituse vajalikkust rõhutabki Eevar oma kõnes Juuditile Koidula „Juuditi” lisatud osades ning selle nimel tegutsesid „Martiniiko ja Korsika” kirjutamise ajal Eesti rahvusliku liikumise aktivistid. Rahva harituse puudumise ja võimu moraalse pankroti tingimustes muutuvad aga Koidula arvates valgustusideed hävituslikuks.

Corneille, Racine, Montaigne, Abbé Raynal). Koidula on ka siin poliitilisem ja julgem kui tema saksa eeskujud.

¹³ Siin on näha otsene Dittmari mõju, kes sarnaselt kommenteerib valgustusideid: „[---] lõpuks kahjustasid ülalmainitud filosoofide jumalakartmatud rünnakud kristluse vastu rahva moraali ja usku ning samamoodi mõjus nende vastutustundetu poliitiliste uuenduste propageerimine, mille läbi igatsesid mitte ainult kuritarvitused kaotada, vaid kogu olemasoleva korra ümber teha” (Dittmar 1859: 285). Jannseni eespool mainitud jutus on Dittmarile sarnaselt „jumalakartmata kirjatargad”, kes „keik, mis pühha olli, teotasid ja ärrasalgasid” (Karjane ja pöggeneja: 53) koos kuningate rahaahnusega otseselt vastutavad rahva viletsuse ja revolutsiooni eest. Vahe on aga selles, et Dittmari ja Jannseni arvates on valgustusideed iseeneses taunitavad, Koidula kardab pigem nende mõju ettevalmistamata rahvale.

Rahvas kui laps ja tema kasvatajad

Pole kahtlust, et ühiskondlikud muutused on sellises olukorras nagu 1789. aasta Prantsusmaal Koidula arvates möödapääsmatud ja tervitatavad ning nendes peaks just rahval olema tähtis osa. Generaalstaatide avamist kommenteerides kirjutab ta nii:

Kõik Prantsusemaa, jah kõik Euroopamaade tõsised rahvasõbrad nägiwad uue õnnelikuma aegade koidutõuset ses tähtjas loos! Parem, tulusemad pääwad pidiwad jo enne nii rõhutud rahwale nüüd tulema, nüüd kus kuningas oli leppinud, seda rahwast ise walitsuse aeru ääre laskma, temaga koos säädust ja õigust Prantsuse riigile tahtis luua! (Koidula 1869: 88)¹⁴

Revolutsiooni käigu kirjeldamisel asub Koidula aga järjest ettevaatlikumale seisukohale rahva rolli suhtes ajaloos. Ta mõtestab seda peamiselt rahva kui lapse kujundi abil, kuid ka see kujund pole kuidagi ühemõtteline ja muutub teksti jooksul.

Esimesel esinemisel on kujund positiivse ehk süütuse tähendusega: „Eestotsa oli, lapsepõlwes, see nõudmine ka ilmasüüta nagu laps, temal oliwad eestotsa jo mõistlikud ja parajad kaswatajad” (Koidula 1869: 82). Oluline on siinkohal rahva kui süütu lapse „mõistlik” ja „paras” kasvatamine. Rahva lapselikkus võib aga pöörduda metsikuks loomalikkuseks, juhul kui kasvatajad nii mõistlikud ja parajad toetajad ei ole.

Et ta pärast werejanuliseks, ahneks, kiskjaks metsaelajaks muutis, see tuli ühelt poolt Maria Antoinette ja tema walitsuse nõuandjate kangekaelusest, mis igakord alles kõige suurema häda al painuda oskas; teiselt poolt sest, et rahwa eestwedajaiks enam ja enam ääreta ja piireta mehed saiwad, kellel maja, s.o. riigi põlemisest kõige suurem hää meel oli. Nõnda pidi siis lugu minema nagu ta läks. (Koidula 1869: 82)

Tõeline tegija või süüdlane pole siin jälle niivõrd laps-rahvas, kuivõrd ikka tema halvad õpetajad – olgu need siis valitsejad või revolutsiooni eestvedajad.

See, millesse Koidulal ei tundunud usku olevat, on aga rahva võimalus revolutsiooni enda läbi küpseda. Generaalstaatide kokkutuleku kui „Prantsuse riigipöörmise algamise” kohta kirjutab küll Koidula esialgu, et „laps oli mähkimist välja oma jalgile astunud ja esimisi sammusi katsumas” (Koidula 1869: 89), kuid hiljem Rahvuskogu tegevusi kommenteerides nendib ta juba:

[---] siin oliwad suureks saanud lapsesammud pikkamööda imelikult kolistama ja siis komistama hakkanud, siin oliwad esmalt weikeseks arwatud wigad kibedat wilja kandmas, lämmatawaks umbrohuks kaswamas rahwa uue sää-

¹⁴ Huvitav on märkida, et Koidula ammutab siin otse Rösseltilt („See väljavaade pani Prantsusmaal kõik pead tööle, sest kõik lootsid, et seeläbi tekib uus ja parem asjade seis.” (Rösselt 1858: 382)), kuigi oma lisandusega seab taas kord keskpunkti rahva olukorra küsimuse. Huvitav on ka lisandus, mis laiendab revolutsiooni olulisust „kõikide Euroopamaade rahvasõpradele”.

duseloojate keskel, ja nende ohakate al pidi terve wili peagi ärakaduma. (Koidula 1869: 97)

„Komistamise” põhjuseks on Koidula arvates liiga järsk rahvale võimu andmine: „Rahwa aru oli wägemeheks kasvanud Prantsusemaal, keda tahtmata ja täadmata kõik paremad seisused kummardasiwad” (Koidula 1869: 82). See iseenesest hea „ühetasa inimese õiguse” kui „uue riigiwundamenti” ja „nurgakivi” väljakuulutamine oli Koidula arvates siiski liiga kiire ja teenimatu:

So, see oli küll nüüd niisama mõistlikult mõteldud, kui ülekaela tehtud. Ilma ettewalmistamata istutati siin wäge ja õigust, mis alles oleks kui katust pidanud walmise riigikoea pääle pandama, esimiste sääduste wundamendi seinteks ülesse – usuti tuld nende Prantslaste kätte ilma latreta, kes latretulega täna, sada aastat hiljemine, weel ei oska ümberkäia! (Koidula 1869: 102)

Tulemuseks olid „põlewad mõisad, riisunud lossid ja majad, rikkamate lõhutud hooned, werised surnukehad igalpool” (Koidula 1869: 102).¹⁵ Rahva kui lapse kujundi arendus lõpebki Koidulal tõdemusega, et laps on revolutsiooniga kaotanud oma süütuse, kuid ilma täis küpsemata: „Rahwas oma suure karja poolt on laps, ja lapse kätte oli teraw nuga usutud – nüüd ei wõinud jo muud kui werd järele jooksmata hakata” (Koidula 1869: 102). Tegemist on ilmselt Koidula kõige pessimistlikuma momendiga rahva mõtestamises nii „Martiniikos ja Korsikas” kui ka üldiselt.

Rahva omaalgatuslik tegutsemine: lapsest metselajaks

Koidula rahva käsitus „Martiniikos ja Korsikas” on siiski veel üks oluline tahk, mis lisab huvitava aspekti võrdluses nii maroonide rahva kujutamisega „Juuditisi” kui ka eesti rahvusliku liikumise eesmärkidega. Eeltoodud tsitaadis väidab Koidula nimelt, et rahvas on laps „oma suure karja poolt”. Mida ta selle all mõtleb? Selle mõistmiseks tuleb pöörduda Koidula Pariisi lihtrahva omaalgatuslike ettevõtmiste (Bastille’ vallutamise ja Versailles’ retke) kirjelduste poole. Nende sündmuste rekonstrueerimises järgib Koidula Rösselti õpiku teksti kõige lähemalt, kuid ühe suure erinevusega: kui Rösselt rõhutab Orleansi hertsogi rahvaga manipuleerimist, siis Koidula tähelepanu keskmes on tegijana ajaloolavale astuv rahvas ise. Kuid niipea kui revolutsiooniline rahvas hakkab ise tegutsema, pole ta Koidula käsitusel enam rahvas, vaid „korratuma hulk” (Koidula 1869: 98). Jutustus Bastille’ vallutamisest ja Versailles’ retkest hõlmab viis lehekülge ja kirjeldades rahva hulgaks lagundamist ja loomalikuks muutumist, paneb Koidula mängu terve põlgust väljendavate epiteetide arsenali: „hirmsad, korratumad alewite hulgad”, „nagu wihmaussid maa seest kaswawad”, „huluja, kisendaw kari”, „omaduseta hulgused”, „Pariisi kihaja, kohaja hulk”, „lugemata hulk uulitsahulgusid”, „lugemata hulk alewite- ja uulitsanaised, meestehulkadega segatud”, „kisendaja kiskja

¹⁵ Siinkohal kordab Koidula oma kriitilist hinnangut positiivse programmi puudumisele valgustusfilosoofide poliitilistes ideedes. Revolutsiooni kohta väidab ta samuti, et ta „tuhataastaid ülesehitusi mahakiskus ilma kõwema, kindlama alusmüüri asemele panemata” (Koidula 1869: 102).

kari”, „kohaja, kisendaja lahtipääsnud hulk”, „Pariisi segaja, kisendaja hulk”, „Pariisi mädasem rahwamuda”, „kisendaja kari”, „hulgusesalgad”, „pöörane hulk”, „kohaja kari”, „sopane kari”, „huluja, hirnuja, röökija, poolkatkend inimesed”, „werejanulised, hirmsad uulitsahulgused” (Koidula 1869: 100–106).¹⁶

Kuidas seletada põlgust, mis on siin suunatud nii rahva tegevuse kui ka rahva enda vastu? Ilmselt sellega, et Koidula avastab Pariisi lihtrahva tegutsemist analüüsid, kui hirmutavalt väike võib olla vahe „ilmasüüta” lapse ja verejanulise „kiskja karja” vahel ning kui raske ja ohtusid täis ettevõtmine on teadliku, nõudliku ja võimestatud, kuid siiski mõistliku, moraalse ja ühtse rahva loomine.

Kokkuvõte

Uute avastatud saksa eeskujude ja nende Koidula-poolsete muganduste võrdlemine võimaldas meil välja joonistada Koidula mugandamisstrateegiate, kultuurilise silmaringi ja maailmavaate uusi aspekte.

Esiteks tundis Koidula oma jutuloomingu poliitilise murrangu kontekstis vajadust mõtestada Prantsuse revolutsiooni sündmusi, põhjusi ja tagajärgi eesti rahvusliku liikumise vaatepunktist. Seda teeb ta globaalselt, arvestades nii Vana kui ka Uue Maailma, nii Euroopa võimukeskuste kui ka selle perifeeriade ja nendevaheliste suhetega. Ja selleks valib ta saksa liberaalsete *Vormärz*’i kirjanike teosed, mis annavad talle hea lähtepunkti eesti rahvusliku liikumise jaoks oluliste teemade käsitlemiseks. Koidula muganduslikud ümberkirjutused tõukuvad tema ühiskondlik-poliitilisest agendast ja maailmavaatest. „Juuditi” ning „Martiniiko ja Korsika” mugandamisstrateegiad erinevad aga oluliselt: kui Mügge teksti mugandamisel on tegemist üsna originaalilähedase adaptatsiooniga, milles Koidula toetub saksa kirjanikule kui oma mõttekaaslasemale, samas lisades olulisi aspekte eesti rahvusliku liikumise jaoks, siis Mühlbachi mugandus, sellisel kujul nagu see viimaks trükki jõudis, muudab põhjalikult lähteteksti autori kavatsusi, et esile tõsta revolutsiooni temaatikat.

Eriti paistab mõlemas teoses silma Koidula püüe mõtestada rahva kujunemist ja tegutsemist ühiskondlikes protsessides murrangulistel ajajärkudel. See omandab erilise tähenduse, kui mõtleme sellele, et mõlema teose lõpetamine (1869–1870) langeb kokku esimese üldlaulupeo ajaga, mil eestlased muutusid esmakordselt kõigile avalikult nähtavaks ühtsust taotleva rahvana. Miks on ikkagi rahva käsitus „Juuditis” ning „Martiniikos ja Korsikas” nii erinev? Küsimus pole kindlasti vaid rahva vägivalda kasutamises. Maroonid sõdisid maaomanike ja Briti armee vastu ning „Juuditis” suhtub Koidula nende vägivaldsesse vastuhakku pigem positiivselt. Kuid mässavate Jamaica maroo-

¹⁶ Rösselt, kes peatub Bastille’ vallutamisel ja Versailles’ retkel sama pikalt kui Koidula, kasutab ainult paar korda sõna *Pöbel* ’pööbel’. Üks kord räägib ta Koidulale sarnaselt *wildeste blut- und beutegierigste Pöbel* ’metsik, verejanuline ja saagiahne pööbel’ (Rösselt 1858: 384), ning üks kord kasutab sõna *Lumpenkerl* ’kaltsakas’, kuid enamasti esineb tal sündmuste kirjelduses ikkagi sõna *Volk* ’rahvas’. Dittmari rahva tegude kirjeldused mahuvad mõnesse ritta ja ta kasutab seal üks kord väljendit *tobende Weib* ’määratsevad naised’ (Dittmar 1859: 287).

nide ja mässava Pariisi lihtrahva vahel on kaks olulist erinevust, mis otseselt puudutavad ka eesti rahva küsimust ja rahvusliku liikumise sihte ning aita-
vad põhjendada Koidula hoiakute erinevust nendes kahes teoses.

Esiteks näib, et Koidula jaoks vastandub suurlinna stiihiliselt tekkinud ning „hulgustest” koosnev (liht)rahvas täielikult vabaks saanud, eneseteadli-
kele ja iseorganiseeruvatele endistele orjadele. Ühel pool on tegemist juurteta
ja ühiskondliku staatuseteta „hulgade” ja „karjadega”, teisel pool aga kindlalt
maaelusse ankurdatud ja ühiskondlikult sidusa rahvaga. Teine oluline eri-
nevus on maroonide selge etnilis-kultuuriline, ühiskondlik ja isegi ruumiline
eristumine neid rõhuvatest koloniaalvõimudest – nende vastasseis avaldubki
seepärast „sõjana”. Prantslaste puhul on aga tegemist ühe ja sama rahvaga,
millesse kuuluvad nii alamklass kui ka seda rõhuvad valitsejad ja kõrgklass.
See paistab selgelt välja Koidula Pariisi kirjeldustest: linnas on „arutu rikkuse
kõrwas arutu viletsus” ja „würstilosside kõrwas sandiurtsik” (Koidula 1869:
58). Selline olukord sigitab tema arvates „mässamist”, „segadust” ja „sisemist
sõda”. Just seda rahvast lõhestavat sisemist sõda tundubki Koidula kõige roh-
kem kartvat. Kui Eevari suhu pandud sõnade järgi võib maroonidest hariduse
ja võitluse kaudu saada ühtne ja vaba rahvas, siis Pariisi „korratuma hul-
kade” puhul ei tundu selline lahendus tõenäoline. Seepärast pakuvad maroo-
nid eesti rahva jaoks samastusvõimalust, kuid prantsuse (liht)rahvas toimib
Koidula kujut(l)uses pigem eemaletõukava objektina, millele jääb ainult hoia-
tav funktsioon.

Oma saksa eeskujude ümberkirjutamisel rakendab Koidula eriti tõhusalt
kogu rahvuslikule ärkamisajale omast tõkelis-muganduslikku strateegiat.
Eesti rahvusidentiteedi konstrueerimine ja eestlaste eneseteadlikkuse tõst-
mine said võimalikuks tänu saksa rahvusromantilise ideestiku Eesti oludele
kohandamisele, kuid on siiski oluline rõhutada, et tegemist polnud üldjuhul
võõraste eeskujude passiivse jälgendamise, vaid nende aktiivse ning loomingu-
lise omaks tegemisega. Ümberkirjutamise tekstuaalse mikrotasandi analüüs
võimaldab kõige paremini uurida just rõhuasetuste nihkeid ja originaalseid
elemente, mis iseloomustavad eesti rahvusliku liikumise tõkelis-mugandus-
likku strateegiat.

Kindlasti tuleks veelgi jätkata tööd Koidula ja teiste rahvusliku liikumise
juhtfiguuride teoste eeskujude tuvastamisel ja uurimisel. Siin ei ole ajendiks
ainult kirjanduslooline huvi. Eeskujude nimekirja täiendamise kaudu saame
ühtlasi adekvaatsema pildi eesti rahvusliku liikumise vaimse maailma kaju-
nemisest, eeskujude ja nende eesti muganduste võrdlev analüüs aitab aga
sügavamalt mõista ja mõtestada rahvusliku liikumise püüdlusi ning tegutse-
misviise.

*Artikkel on valminud tänu Euroopa Komisjoni rahastatud uurimisprojektile
TAU17149 („Aeg ja kriis: Anti-historism maailmasõdade vahelisel perioodil ja selle
mõjud Euroopa mõtteloos”).*

Kirjandus

- ABLIT. Theodor Mügge (1802–1861). <http://www.ablit.de/muegge/mueggbio.htm> (15. XI 2018).
- Bassnett, Susan, Lefevere, André 1992. General editors' preface. – A. Lefevere. Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame. London–New York: Routledge, lk vii–viii.
- Chakrabarty, Dipesh 2007 [2000]. Provincializing Europe. Princeton: Princeton University Press.
- Cooper, Frederick 2005. Postcolonial studies and the study of history. – Postcolonial Studies and Beyond. Toim Ania Loomba, Suvir Kaul, Matti Bunzl, Antoinette Burton, Jed Esty. Durham, NC: Duke University Press, lk 401–422.
- Dallas, Robert Charles 1803. The History of the Maroons from Their Origin to the Establishment of Their Chief Tribe at Sierra Leone. 2. kd. London: T. N. Longman & O. Ree. <https://catalog/hathitrust.org/Record/001447529> (20. I 2018).
- Dittmar, Heinrich 1859. Die Weltgeschichte in einem leicht überschaulichen, in sich zusammenhängenden Umriss für den Schul- und Selbstunterricht. Zweite Hälfte. Geschichte der Welt nach Christus. 8. tr. Heidelberg: Karl Winter.
- Eggert, Hartmut 1971. Studien zur Wirkungsgeschichte des deutschen historischen Romans 1850–1875. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Jansen, Ea 1987. Carl Robert Jakobson muutuvast ajast. Märkmeid, piirjooni, mõtteid. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jansen, Ea 2007. Eestlane muutuvast ajast. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Jürjo, Indrek 1989. Prantsuse revolutsiooni mõjust ja retseptsioonist Baltimaadel. – Akadeemia, nr 4, lk 825–849.
- Kahu, Meelik 1964. Vöti C. R. Jakobsoni maailmavaate mõistmiseks. Tema kirjanduslik lemmikkangelane ja võrdkuju. (Mälestis Kurgjalt 7.) Kurgja: ENSV Kultuuriministeeriumi C.R. Jakobsoni Talumuuseum.
- Karjane ja põggeneja [Johann Voldemar Jannsen]. Eesti Postimehe 1. lissaleht. Eesti Postimehe juttotubba 1866, 6. IV (nr 14), lk 53–56; 13. IV (nr 15), lk 57–60; 20. IV (nr 16), lk 61–64; 27. IV (nr 17), lk 65–68; 4. V (nr 18), lk 69–72; 11. V (nr 19), lk 73–76; 18. V (nr 20), lk 77–80; 25. V (nr 21), lk 81–84; 1. VI (nr 22), lk 85–88; 8. VI (nr 23), lk 89–92.
- Koidula, Lydia [tiitellehel Johann Jannsen] 1866. Peruama wiimne Inka. Tartu: Laakmann.
- Koidula, Lydia [tiitellehel Johann Jannsen] 1869. Martiniiko ja Korsika. Tartu: Laakman.
- Koidula, Lydia [tiitellehel Johann Jannsen] 1870. Juudit ehk Jamaika saare wiimse Maroonlased. Tartu: Laakman.
- Koidula 7 kirja öele 1862. aastast. Killud ja dokumendid. Saksa keelest tlk Edith Rosenthal. – Eesti Kirjandus 1924, nr 9, lk 401–416.
- Koidula ja Almbergi kirjavahetus. Toim Aug[ust] Anni. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 1925.
- Koidula kirjad omakseile 1873–1886. Tlk ja toim Edith Rosenthal-Lipp. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 1926.
- Martino, Alberto 1990. Die Deutsche Leihbibliothek: Geschichte einer literarischen Institution (1756–1914). Mit einem zusammen mit Georg Jäger erstellten

- Verzeichnis der erhaltenen Leihbibliothekskataloge. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- McClain, William, Kurth-Voigt, Lieselotte, E. 1981. Clara Mundts Briefe an Hermann Costenoble. Zu L. Mühlbachs historischen Romanen. – Archiv für Geschichte des Buchwesens 22, lk 917–1248.
- McKee, Helen 2018. From violence to alliance: Maroons and white settlers in Jamaica, 1739–1795. – Slavery and Abolition, kd 39, nr 1, lk 27–52.
- Monticelli, Daniele 2016. (Trans)forming national images in translation: The case of the „Young Estonia” movement. – Interconnecting Translation Studies and Imagology. Toim Luc van Doorslaer, Peter Flynn, Joep Leerssen. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 277–298.
- Möhrmann, Renate 1977. Die andere Frau: Emanzipationsansätze deutscher Schriftstellerinnen im Vorfeld der 48er Revolution. Stuttgart: Metzler.
- Mügge, Theodor 1846. Eduard Montague. – Neue Novellen. 5. kd. Hannover: Verlag von C. F. Rius, lk 1–178.
- Mühlbach, Luise 1861. Kaiserin Josephine. Ein Napoleonisches Lebensbild. 1. kd. Berlin: O. Janke
- P.B. 1866. Söbra soviminne. – Perno Postimees ehk Näddalileht, nr 5 (2. II), lk 33–34.
- Paatsi, Vello 2014. Kui Liivimaa ajakirjandust tsenseeriti Riias. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 284–290.
- Paatsi, Vello 2015. Miks eestikeelsete trükiste tsensuur kolis 1869. aastal Riiga? – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 497–499.
- Peiker, Piret 2006. Postcolonial change: Power, Peru and Estonian literature. – Baltic Postcolonialism. Toim Violeta Kelertas. Amsterdam: Rodopi, lk 105–137.
- Peiker, Piret 2013. Rahvusvaheline kultuurimälu ja ümberkirjutus Koidula „Juuditis”. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 591–606.
- Ploom, Ülar 2011. From *mugandus* [accommodation] towards discourse-aware translation: Some aspects of an Italian itinerary in Estonian translation history. – Between Cultures and Texts. Itineraries in Translation History. Entre les cultures et les textes. Itinéraires en histoire de la traduction. Toim Antoine Chalvin, Anne Lange, Daniele Monticelli. Bern: Peter Lang, lk 193–206.
- Prants, Heinrich 1927. Lisandusi, täiendusi ja õiendusi mõnede kirjutiste kohta „Eesti kirjanduses” a. 1925, 1926 ja 1927. II. Paar märkust Koidula kirjatööde kohta. – Eesti Kirjandus, nr 8, lk 478–479.
- Rösselt, Friedrich 1858. Lehrbuch der Weltgeschichte für Töchter Schulen und zum Privatunterricht heranwachsenden Mädchen. Dritter Theil. 6. tr. Breslau: Max und Comp.
- Salupere, Malle 2017. Koidula. Ajastu taustal, kaasteeliste keskel. Tallinn: Tänapäev.
- Schieth, Lydia 1997. Mühlbach, Luise. – Neue Deutsche Biographie 18, lk 269 f. [Online-Version]: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118585754.html#ndbcontent> (20. XI 2018).
- Sinimets, Salme 1937. Koidula seniavaldamata kirju. – Tänapäev, nr 5, lk 134–136.
- Theodorsen, Cathrine 2008. Political realism and the fantastic romantic: German liberal discourse and the Sámi in Theodor Mügge’s novel *Afraja* (1854). – Nordlit, nr 23, lk 355–370.

- Theodorsen, Cathrine 2010. „I was as true and loyal as possible”: Images of the North and the Sámi in Theodor Mügge’s travel writing. – *Arctic Discourses*. Toim Anka Ryall, Johan Schimanski, Henning Howlid Waerp. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, lk 154–180.
- Tönnesen, Cornelia 1997. Die Vormärz-Autorin Luise Mühlbach. Vom sozial-kritischen Frühwerk zum historischen Roman. Mit einem Anhang unbekannter Briefe an Gustav Kühne. Neuss: Ahasvera Verlag.
- Undla-Põldmäe, Aino 1973. L. Koidula jutukirjanduse arenguteest ja suhetest saksa rahvaraamatuga. – *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 520–528; nr 10, lk 586–596.
- Undla-Põldmäe, Aino 1981. Koidulauliku valgel. *Uurimusi ja artikleid*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 49–88.

Daniele Monticelli (sünd 1970), PhD, Tallinna Ülikool, Itaalia uuringute ja semiootika professor, daniele.monticelli@tlu.ee

Piret Peiker (sünd 1971), PhD, Tallinna Ülikool, Humanitaarteaduste Instituudi teadur, piret.peiker@tlu.ee

Krista Mits (sünd 1946), MA, tõlkeurija ja tõlkija, kristamits@gmail.com

From Jamaica to Paris and back to Tartu again: On Lydia Koidula’s worldview and adaptation strategies in the light of her German models

Keywords: adaptation, Koidula’s prose, Theodor Mügge, Luise Mühlbach, postcolonialism, Estonian national movement, French revolution

The mental horizons of 19th-century Estonian national movement were largely modelled on German examples, while the building of Estonian national identity and the rise of the self-awareness of the Estonian people were made possible through the adaptation of national romantic ideology to local conditions. Up to the end of the 19th century Estonian literature largely consisted of adapted translations from German sources, many of which have not, however, been pinpointed as yet.

The article was inspired by the discovery of two authors who served as literary models for Lydia Koidula. This discovery expanded our understanding of Koidula’s sources and revealed that she drew not only on conservative authors of *Volksbücher* and a couple of other 19th-century authors, but also on two liberal German writers – Theodor Mügge and Luise Mühlbach. Mügge’s *Eduard Montague* (1845) was the source text for Koidula’s story *Juudit ehk Jamaika saare wiimsed Maroonlased* /Judith, or the Last Maroons of the Island of Jamaica/ (1870), while Mühlbach’s *Kaiserin Josephine: ein Napoleonisches Lebensbild* (1861) served as the source text for Koidula’s *Martiniiko ja Korsika* /Martinique and Corsica/ (1869/1874). Koidula selected Mügge’s and Mühlbach’s works because of their resonance during the heyday of the Estonian national movement, which can also be termed as Koidula’s political breakthrough. Both books deal with the French Revolution, which is recounted from different viewpoints – the Old and the New Worlds, European power centres and their peripheries.

A comparison of the German originals with Koidula's adaptations leads to the conclusion that there is a notable difference in the adaptation strategies of the two texts. Mügge's adaptation is rather close to the original text except for a few additions important for the Estonian national movement. In Mühlbach's adaptation, however, the focus is shifted from the author's intent in order to give a more thorough overview of the revolution, its causes and effects. Both strategies speak of Koidula's ambition to explain the formation of a people and its actions in revolutionary times.

Such identification of literary models serves to create an integral picture of the cultural and ideological environment moulding Koidula's worldview. A comparison of the source and adapted target texts enables a better understanding of the means used by Koidula to construct her literary and ideological world. Her method was not one of servile imitation of foreign examples, but that of creative adaptation and localisation.

Daniele Monticelli (b. 1970), PhD, Tallinn University, Professor of Italian Studies and Semiotics, daniele.monticelli@tlu.ee

Piret Peiker (b. 1971), PhD, Tallinn University, Researcher at the School of Humanities, piret.peiker@tlu.ee

Krista Mits (b. 1946), MA, Translation Researcher and Translator, kristamits@gmail.com

EESTI KEEL UUES KUUES

Eesti keele sõnaraamat 2018

MARGIT LANGEMETS, MAI TIITS, UDO UIBO,
TIIA VALDRE, PIRET VOLL

Kirjeldasime üsna põhjalikult 2010. aastal ilmunud artiklis „*In spe*: ühekõiteline eesti keele sõnaraamat” (Langemets jt 2010), kuidas kavatsame koostada ühekõitelist, nn lauasõnaraamatu mõõtu teost. Selline sõnaraamat kujutab endast tavaliselt järgmist leksikograafilist korrust võimsal vundamendil, milleks sageli on pika aja jooksul paljudes köidetes ilmunud akadeemiline sõnaraamat – meil on selleks mahukas eesti keele seletav sõnaraamat (EKSS 1988–2007, 2. trükk EKSS 2009). Uue ühekõitelise sõnaraamatu ettevalmistustööd alustasime 2009. aastal, rööbiti sõnaraamatu 2. trüki (EKSS 2009) toimetamisega.

Ometi on asjad läinud teisiti. Kümne aastaga on ühiskond muutunud niivõrd, et oleme korduvalt pidanud häälestama ja täpsustama nii oma sõnaraamatu olemust kui ka selle meediumit ehk vahendit, mille abil infot kasutajani tuua. Uus sõnaraamat ilmub veebis, Eesti Keele Instituudi uues Sõnaveebi portaalis, moodustades ühtlasi selle portaali selgroo. Enamgi veel, koos uue seletava sõnaraamatuga ilmub Sõnaveebis ka kollokatsioonide ehk naaber-sõnade sõnastik (vt Kallas jt 2015).

Järgnevas kirjeldame, mis vahepeal on juhtunud. Uue sõnaraamatu sisust käsitleme vaid mõningaid aspekte: uusi sõnu, allmärksõnu ja leksikaliseerunud/grammatiseerunud vorme, kasutusnäiteid ja etümoloogilist infot.

Kümne aastaga tulevikku

Kui 2009–2010 hakkasime kavandama ühekõitelist pabersõnaraamatut, olid suured muutused juba alanud. Umbes 2004.–2005. aastal sündinud uue põlvkonna veebidisaini Veeb 2.0 seostatakse eeskätt interneti plahvatusliku levikuga, osalusveebi ja kollektiivse intelligentsi mõistetega (Kalda 2009). Veeb 2.0 tõi kaasa uued tehnoloogiad ja standardid, läbimõeldud kasutusmugavuse, üldise avatuse. Veebist sai üldine äriplatvorm. Sõnastikumaaailm ei saanud kuidagi jääda sellest puutumata.

2003. aastal valmis instituudi veebipõhine sõnastikusüsteem EELEX (Langemets jt 2006), mida arendati kuni 2015. aastani ning mis on meid teeninud siiani. EELEXi keskkonnas on valminud või tegemisel üle 70 sõnastiku. ASTRA programmi rahastusel loome praegu uut sõnastike ja terminibaaside süsteemi Ekilex. Vahepealse aja jooksul on leksikograafia tugevasti suunda muutnud, liikudes paberilt elektrooniliseks, introspektiivsest empiiriliseks, käsitsi koostamisest (pool)automaatseks korpuspõhiseks koostamiseks, nor-

matiiivsest kirjeldavaks, inimloetavast masinloetavaks jm (Tavast jt 2018). Rõhutatakse, et nüüdse aja digisõnastikes on oluline lahus hoida andmete esituskuju (arendajate terminina ingl *front-end*) ja andmed ise (ingl *back-end*) (Tavast jt 2018; Gorjanc jt 2017: 11). Kolmas komponent on neid kihte ühendav rakendusliides ehk API.

Selline ühtsel andmemudelil põhinev sõnastikusüsteem võimaldab integreerida eri andmeallikaid (sõnastikke, korpusi jm), näidates kasutajale ühes kohas võimalikult mitmekesist infot, samuti filtreerida leksikaalset infot vastavalt kasutaja oskustele ja vajadustele (nt lihtne/detailne vaade). Põhimõte on, et kasutaja näeks infot sõna, mitte sõnastike kohta. Euroopa leksikograafias liigutakse praegu just nimelt selles suunas (vt nt Horizon 2020 programmi projekti ELEXIS 2018–2021, kus Eesti Keele Instituut osaleb partnerina, <https://elex.is/>). Sama toimub ka Oxfordi ja Macmillani kirjastustes: Oxfordi sõnaraamatu ühekõiteline versioon trükiti küll veel 2010 (Jamieson 2010), aga samal ajal avati (tasulisena) ka veebileht Oxford Dictionaries Online, kus sõnaraamatut täiendavad muud materjalid, sh teistest sõnastikest, ning mis alates 2017. aastast kannab brändinime Oxford Living Dictionaries. Macmillan ühendab samamoodi olemasolevate sõnastike materjale, nt kollokatsioonid püsiühenditega, et teha baasid ühest päringuaknast hõlpsasti otsitavaks (Rundell 2014).

Kui varasem tava on olnud koostada aina uusi üksiksõnastikke (milles teatav hulk infot kordub), siis moodne leksikograafia keskendub pigem küsimusele, mil viisil täiendada või kuidas hõlpsalt taaskasutada juba olemas olevat infot. Leksikograafil peab tähelepanu jaguma lisaks kvaliteetsele sisutööle ka sõnaraamatutöö tehnilisele poolele ehk andmebaasile. Nii olemegi endalt kümne aasta jooksul korduvalt küsinud: mida me teeme, kas (paber)sõnaraamatut või andmebaasi või mõlemat? Aastal 2018 on vastus ühene: me teeme andmebaasi. 10 aasta jooksul on meie uuest sõnaraamatust saanud aina vähem jutustus ning aina rohkem struktureeritud andmebaas. Leksikograafi töö lähitulevik on järeldoimetamine: arvuti töötleb korpuskeelematerjali ning genereerib alge info, mida inimene seejärel toimetab.

Ekilexi andmebaasi soovime lõppkokkuvõttes mahutada rikkalikult infot eesti keele sõnade kohta: iga sõnakogu annab sinna juurde oma panuse. Uuest eesti keele sõnaraamatust on pärit esmane märksõnastik (120 000 sõna), tähendusjaotus, seletused ja kasutusnäited, samuti etümoloogiline info umbes 20 000 sõna juures. EKI morfoloogilisest andmebaasist tuleb kogu sõnamuutmisinfo (koos morfofonoloogilise transkriptsiooniga). Kollokatsiooni-sõnastikust (Kallas jt 2015) tulevad naabersõnad (kollokatsioonid). Edaspidi soovime liita muud olemasolevat või uut keeleinfot (nt keelenõu soovitusi jm ÕS-i infot, keeleoskustasemete sõnavara ja muutevormide kasutussageduse infot). Ekilex ühendab seni eraldi seisnud sõnastikud ja terminibaasid ühtsesse andmemudelisse (Tavast jt 2018). Kasutaja jaoks loome kaks uut portaali: Sõnaveeb koondab üldsõnastike infot (avame 2019. aasta veebruaris), Terminiveeb koondab terminibaaside infot (avame 2020). Kaks portaali sünnib seetõttu, et andmete esituskuju (ingl *front end*) on erinev: Sõnaveebis on info sõnade kohta, Terminiveebis mõiste kohta.

Paberilt veebi, veebist mobiili

Kolimine paberilt veebi tekitab alati vastakaid tundeid: see, mis ühtele on kurb uudis, paistab teistele suure vabanemisena (Rundell 2002). Tõsiasi on, et ligi pooled (44,7%) praegu Euroopas töös olevatest sõnaraamatutest ilmuvad ainult veebis. Kolmandik (35,8%) sõnaraamatutest ilmub nii paberil kui ka veebis. Ainult raamatuna ilmub viiendik (19,5%) sõnastikest (ELEXIS Survey 2018). Suund on ilmne – korraga paberil ja veebis ilmuv sõnastik on üldjuhul veebisõnastikule üleminekut mahendav eelaste. Nii on juba juhtunud Macmillani kirjastuses (Rundell 2002, 2009, 2014), samuti Oxfordi kirjastuses (Jamieson 2010), Eesti Keele Instituudis, küllap mujalgi.

Veebi kiituseks on sõna võtnud näiteks lingvist Martin Haspelmath (2017). Tema leiab (nagu meiegi), et sõnaraamatud on loomult struktureeritud andmebaasid. Lineaarsed on nad üksnes sellepärast, et raamatus ruumi kokku hoida. Teda kui tüpoloogii huvitavad väikesed keeled, mille sõnastike sisu ta soovib võrrelda. Ta on ise algatanud elektroonilise andmebaasi Dictionaria (<https://dictionaria.clld.org/>), kus eri keelte sõnastikud on esitatud relatsioonilise, tabelitest koosneva andmebaasina ning mille veebilehel saab teha päringuid iga infoüksuse kaupa (nt sõnaliigi, semantilise tüübi, sõnatähenduste võrdluse järgi). Dictionaria on küll veel lapsekingades, aga Haspelmath selgitab meelasti, mis tas on head võrreldes lineaarsete sõnastikega (Haspelmath 2017).

Raamatut seevastu on kiitnud leksikograaf ja arheoloog Barbara Ann Kipfer (2013). Tema meelest kingib raamat õnnelikke juhuseid: seda lehitsetes, leheküljel ringi uidates võib kohata palju muud huvitavat. Kipfer hindab kaaju treenimist: tuleb lahti mõtestada kasutatud tähised, lühendid ja sümbolid, otsida õiget kohta nii tähestikust kui ka pikast sõnakirjeldusest. Sõnaraamatus pole veebi virvarri, häirivaid reklaame ega muud. Käte vahel on puhas tarkus, mis tekitab imelise tunde.

Nüüdseks ollakse kolimas (või juba kolitud) arvutist mobiili, mis on mõjutanud ka sõnastikukasutajate harjumusi ja ootusi. Elektroonilise leksikograafia konverentsidel, kus „mõeldakse väljaspool paberit” (Langemets 2014), on sõnaraamatut nähtud kui rikkalikku ja funktsionaalset andmekogu: väga hea, kui keeleinfot on palju, samas pole seda kõike mõistlik korraga välja käia. Veebisõnastike tegijad on üksmeelsed ses osas, et pealiskiht tuleks hoida võimalikult lihtne. Spetsiifilise info juurde peaks kasutaja jõudma sammhaaval, vastavalt vajadusele, avades järjest detailsemaid infokihte.

Veebisõnastikud kasutavad üldjuhul kahesugust taktikat: sõnastikke uuendatakse perioodiliselt (nt kord kvartalis, kord aastas) või avalikustatakse iga toimetatud muutus kohe. Inglise veebisõnastikud (Oxford English Dictionary, Macmillan English Dictionary) uuendavad oma versioone kord kvartalis, iga kord lisandub umbes 120–150 uut sõna (Rundell 2014). Leksikograafid jälgivad ka tähenduste muutumist ja ajakohastavad pidevalt tähenduste seletusi (nt telefon pole enam laual seisev kettaga seade, sõnaraamat pole raamat). Poola ja Hollandi suured ükskeelsed veebisõnaraamatud avalikustavad oma täiendused kohe, kui nad on tehtud (Żmigrodzki 2014; Tiberius, Schoonheim 2016). Uue eesti keele seletava sõnaraamatu täiendusi hakkame samuti avaldama kohe, aga uue versiooni arhiveerime kord aastas. (Sama puudutab Sõnaveebi teisi allikaid.)

Uued sõnad ja tähendused

Uues eesti keele sõnaraamatus leidub umbes 17 000 uut märksõna ja 1300 uut tähendust. Need suured arvud vajavad selgitust, sest neologisme ehk uudiskeelendeid, mis on kasutusse tulnud viimase paarikümne aasta jooksul ning mida keelekasutajad tajuvad uuena, leidub selles hulgas palju vähem – ehk umbes 5000.

Esiteks on uute sõnade hulka suurendanud see, et oleme lisanud *ca* 1300 üldkeeles sageli esinevat pärisnime, toomaks välja nende sisu, kirjakuju, muutmisviisi, kasutuskonteksti, paralleelvorme jm keelekasutaja jaoks olulist infot. Pärisnimede valikus esineb enim riigi-, koha-, organisatsiooni-, sündmusenimesid ja peamiselt müütilisi või kirjanduslikke isikunimesid, nt *Allah*, *Amor*, *Beneluxi maad* ja *Benelux*, *Bundestag* ja *Liidupäev*, *Buratino* ja *Pinocchio*, *Checkpoint Charlie*, *Hendriksoni küür*, *Kahejõemaa*, *Kaitseliit*, *Kopli liinid*, *Kotšinhiina*, *Kreenholm*, *Kristalliöö*, *Liiva-Annus* ja *Liiva-Hannus*, *Loodearmee*, *Lubjanka*, *Läänekallas*, *Magrib*, *Maksameri*, *Merevaiguttee*, *Nutumüür*, *Paks Margareeta*, *Päikesekuningas*, *Päästearmee*, *Räniorg* ja *Silicon Valley*, *Sossi mägi*, *Stromka*, *Taliban*, *Tšornobõl* ja *Tšernobõl*, *Valhalla*, *Ämblikmees*. Näiteks:

Elu Sõna <pärisnimi>

1980. aastail Eestis levima hakanud uusususundiline liikumine

▫ *Elu Sõna kogudused*.

Teiseks oleme märksõnadena esitanud ühendeid, mida varem pole seletavas sõnaraamatus iseseisvate üksustena käsitletud, ent mis keelekasutuses sellisena sageli ilmnevad. Need ühendid on üldtuntud ja „vanad”, ent varem on nad ära toodud kas näidete hulgas (koos seletusega või ilma) või jäänud sõnaraamatust üldse välja. Oleme lisanud ja ära seletanud nt järgmised märksõnad: *alkohoolne jook*, *alumine vererõhk*, *baaside leping*, *elu ja surma küsimus*, *geograafiline laius*, *helkivad ööpilved*, *huvi pakkuma*, *häälest ära*, *ident-sed kaksikud*, *iga rakuga*, *inetu pardipoeg*, *juua täis*, *karva ajama*, *klassikaline filoloogia*, *kodanlik natsionalism*, *kohut mõistma*, *kuiv kõha*, *lohku tõmbama*, *lõomaks minema*, *metsalise märk*, *mine metsa!*, *naiste paradiis*, *pidu panema*, *pähe õppima*, *tähelepanu juhtima*, *viina viskama* jpm. Näiteks:

inimene tänavalt

suvaline inimene, tavaline inimene (nt vastandina professionaalile, asjatundjale)

▫ *Mida teab inimene tänavalt kvantmehhaanikast!*

Kolmandaks oleme märksõnadena välja toonud iseseisva leksikaalse üksuse moodustanud verbi- ja noomenivorme. Näiteks:

kadunud

1 hukkamisele või läbikukkumisele määratud

▫ *Kui ma vahele jään, olen kadunud mees.*

2 surnud

▫ *Kadunud onu teadis arvutiasjandusest kõike.*

kaelani

täiesti, üleni, läbinisti

▫ *Firmaomanik sipleb kaelani võlgades.*

Neljandaks, kuna eesti keele sõnaraamatu sihiks on kajastada tegelikku keelekasutust, oleme sisse võtnud juba pikemat aega kasutuses olnud, harilikult kõnekeelseid või normatiivses keelekasutuses taunitud sõnu, mis esinevad tänapäeva eesti keele korpuses, ent seletavas üldkeele sõnaraamatus varem fikseeritud pole olnud, nt *eputrilla, tatsipau, essa, tessa, pursuika, jorss, jummel, ludri, minett, parlanks, peika, pruta, piider, kakama, põhulõug, põiekas, mankurt, sitsiprintsess, sasku, munapiiks, glasnost, samizdat, stange*, aga ka *tupiktee, tupiktänav, maoism, turundama ja kehand*.

Ilma kahtluseta on uute sõnade seas kirsiks tordil n-ö päris uued, hiljuti keelde tulnud sõnad ja väljendid (nt väljend *kirsiks tordil ise*). Meie leksikograafid monitoorivad nii paber- kui ka *online*-kirjasõna ning panevad uute sõnade baasi kirja leitud uued keelendid: nende kirjakuju, tähenduse, kasutusnäited, allika(d) jm. Sel viisil uute sõnade fikseerimine tugineb eeskätt leksikograafide kompetentsile. Leidude hindamisel on abiks korpusest saadav info sõnade esinemissageduse, kasutusjuhtude ja kollokatsioonide kohta. Automaatset uute sõnade tuvastajat meil veel kasutada ei ole, see on tulevikusoov.

Uue sõna tavapäraseim teekond üldkeelde on tema väljumine mõne kitsama eriala või subkultuuri keelekasutuse nišist sageda kasutuse tõttu. Uusi sõnu on tulnud enam-vähem igalt elualalt, ootuspäraselt torkab silma infotehnoloogia valdkond, aga ka poliitika, majandus, ühiskonnaelu, meditsiin, kokandus, vaba aja harrastused ja vaimsed praktikad. Enamiku uutest sõnadest moodustavad liitsõnad, palju on võõrsõnu ja laene. Näiteks paistavad kulinaarsed uudissõnad iseäranis silma sellega, et lisavad eesti keelde ohtralt võõr- ja tsitaatsõnu, kuna kannavad meieni toitude ja toiduainete nimetusi maailma eri paigust.

On loomulik, et suurem osa uusi sõnu tähistab hiljaaegu meie ellu astunud nähtusi, asju, omadusi või tegevusi, nt *erisoodustusmaks, eelhääletus, eeslinnastumine, euroskeptitsism, e-valimised, vastustaja, makroanalüütik, asümmeetriline sõda, elektrooniline võru ja elektronvõru, veebimajutus, manageerima, puuküürnik, putinism, hapu laen, infoväli, islamimaailm, islami-seeruma, islamifoobia; küüslauguvõi, maitsesool, kabotša, flamm; epiduraalanesteesia, kompuutertomograaf, mammograafiabuss ja mammobuss, unearst, hapnikuvõlg; maalilaager, kelguhoki, kendo, enduuro, eeterkeha ja eeterlik keha, sisekosmos, energiaväli, üliteadvus, sekstiil*. Näiteks:

maailma | koristus

prügi koristamine talgute vormis ühisaktsioonina paljudes riikides

▫ *Järgmisel aastal toimuval maailmakoristusel on kavas prügi kokku korjata vähemalt sajas riigis.*

Hea teada: Ülemaailmsed prügikoristustalgud on eestlaste algatatud.

kroksid¹ pl

firma Crocs kerged vabaajajalatsid, mis pehmenevad vastavalt kehatemperatuurile

▫ *Kroksidega ei tahtnud kohvikusse minna.*

Teada-tuntud nähtusi, asju, omadusi või tegevusi tähistavad neologismid on kasutusele võetud tahtmisest asju näha ja neist rääkida uut moodi, teisiti kui varem. Sõnu on laenatud – põhiliselt inglise keelest –, tegeldud on sõnaloomega. Nii on sünonüümidenä üldkeelde tulnud sõnase laureaadid *taristu* ('infrastruktuur') ja *vabakond* ('kolmas sektor'), samuti *intellektipuu*, *tapjahai*, *tüpo* jpt. Kasutusse on tulnud nt uus sõna *vedajafirma* vaatamata sellele, et leidub kuus samatähenduslikku sünonüümi (*transpordiettevõte*, *transpordifirma*, *veoettevõte*, *veofirma*, *veondusettevõte*, *veondusfirma*). Eesti keele sõnaraamat sünonüümseid sõnu paremusjärjekorda ei aseta.

Eesti keele sõnaraamat esitab märkimisväärselt kõnekeelseid sõnu ja väljendeid. Seda joont on jätkatud ka uudissõnade osas. Nii leiduvad sõnaraamatus nt *moššima*, *moppima*, *pepupoiss*, *pohhuism*.

Uute lisandunud tähenduste puhul on hakatud sõna kasutama uues tähenduses harilikult mingi sarnasuse alusel või on võõrsõna tähendus teise keele mõjul avardunud. Näiteks:

lõim

2 INFO programmi haru, mis võimaldab mitut tegevust täita samaaegselt või vaheldumisi

▫ *Protsessid ja lõimed.*

▫ *Programmilõim.*

kodakondne

2 mingi riigi kodanik

▫ *Naine ja poeg on Eesti kodakondsed, mina mitte.*

▫ *Aleksandr on nüüd Hispaania kodakondne.*

opereerima

2 mingit tehnilist või ettevõtete süsteemi (või seadet) juhtima, vastavaid töid teostama ja korraldama

▫ *Ettevõtte opereerib seitsmel erineval laevaliiniil.*

▫ *Praegu opereerib firma tanklaid Tallinnas ja Kiviõlis.*

▫ *Servereid opereeris 30-liikmeline sakslastest grupp.*

Ent on ka palju keelendeid, mis veel pole uute sõnade baasist lõplikku valikusse – eesti üldkeelt esindavasse eesti keele sõnaraamatusse – mahtunud, nt *vebinar, valvefeminist, varpajam, juntima, sõjateater, mhmitama, hullumaja puhvet, e-nina, energiapõld, maasikablond, ökokana, saagi käima tõmbama, tuubitama*. Soovime neile tuult tiibadesse!

Sõna ja sõnavormi vahel: märksõnad ja allmärksõnad

Korpusleksikograafia ajastul tekib paljudest sõnadest sootuks uutmoodi pilt. Oluliselt on meie tööd muutnud uute korpusetöötlusvahendite kasutuselevõtt: alates 2012. aastast analüüsimine sõnavara Sketch Engine'i eesti keele mooduli tööriista abil (Kallas 2013: 31–87). Sageli selgub Sketch Engine'i sõnavisan-dist ühe või teise sõnavormi esiletõusev, jõuliselt domineeriv sagedus (nt *reba* vormid *rebadel, rebadele*), on näha eripärase tähendusega sõnavormi grammatiline käitumine: kas ta seostub vabalt mitmesuguste substantiividega, nt */sõidu, võistluse, puhkuse, valimiskampaania, lennu, magamise, festivali, haiguse, kontserdi, äikese, trenni, remondi jne/ ajal*; kas tal on kinnistunud kollokatsioone, nt */telefoni, posti, meili, interneti/ teel*; kas ta esineb vahel koos täiendiga või mitte. Korpusprogramm Sketch Engine pakub mõnesugust tuge otsustamaks, kuidas ja kus mingi eripärase tähendusega sõnavorm esitada: kas iseseisva märksõnana või teatava tähendusüksusega seotud allmärksõnana.

Järgnevate näidete puhul tuleb silmas pidada, et nende esitus (pilt) võib sõnaveebis veel muutuda.

Korpusel toel on iseseisvate märksõnadena esitatud nt sõnavormid *eestvõtmisel, eestvõttel* ja *eestvõtul* (*eestvõtmine, eestvõte* ja *eestvõtt* asemel), toeks nende vormide valdav kasutussagedus korpusel. Mõistagi võib leida ka üksikuid teisi kasutusjuhte (*Minister tervitas erasektori eestvõtmist*), aga esituses joondume valdavast, tüüpilisest. Näiteks:

eestvõtul

[kelle] algatusel, korraldamisel, juhtimisel

= eestvõtmisel, eestvõttel

▫ *Asi sai teoks vallavalitsuse eestvõtul.*

Uute kaassõnadena, mõnel puhul ka adverbina, leiab eesti keele sõnaraamatust nt *alusel, baasil, jõul, kahjuks, kokkuvõttes, käigus, mõõdus* ja *mõõtu, ootel, osas, pinnal, pinnale* ja *pinnalt, seoses, suhtes, sunnil, suunas, süles, tarbeks, tükkis*. Verbivormidest pärinevate kaassõnadena on iseseisvate märksõnadena esitatud *võrreldes* (*Võrreldes kohtuga on pressinõukogu menetlus kiire ja tasuta, Kell on seal Eestiga võrreldes viis tundi ees*), *lõpetades, sõltumata, olenemata, rääkimata, kõnelemata* (viimase kasutussagedus on korpusel küll oluliselt väiksem kui kaassõnal *rääkimata*, ent muu poolest on nad sarnased) ning ajasuhet väljendav ja evidentsiaalsuse markerina toimiv *arvates*.

Paljud sõnavormid on seotud teatava tähendusüksusega ning jäetud allmärksõna staatusse. Ka EKSS 2009 sisaldab selliseid allmärksõnu, ent oleme nende hulka tunduvalt suurendanud. Allmärksõnadena on esitatud eripärase

käitumisega sõnavormid (nt kui sõna on teatavas tähenduses kasutatud mitmuslikuna, adverbi- või kaassõnalaadsena). Näiteks:

kuup

2 arvu või avaldise kolmas aste

▪ **kuubis** KÖNEKEELNE (suurt määra rõhutavalt:) äärmiselt suur, väga suur
= ruudus

▫ *See on lausa sigadus kuubis!*

Adverbi- või kaassõnalaadse kasutuse korral võib tähendusüksuse juurde kuuluda mitu kohakäändelist allmärksõna, mis moodustavad allmärksõnasarja:

rool

kettakujuline seade auto, laeva vm sõiduki või masina juhtimiseks

▪ **roolis, rooli** (sõiduki juhtimise kohta)

▫ *Kes oli avarii hetkel roolis?*

▫ *Purjuspäi ta rooli ei lähe.*

haigusleht

töövõimetusleht haiguse korral

▪ **haiguslehel, haiguslehele, haigusleheld** (olukorra kohta, kus töötaja on haiguse tõttu ajutiselt töölt ära)

Allmärksõnaga tähendusüksus võib võtta kokku nimisõnana (adjektiiv-atribuudiga) ja kaassõnana (genitiivse või elatiivse substantiiviga) käsitatava sõnavormi. Näiteks:

komme

3 kombel teatud moel, viisil; kellegi sarnaselt

▫ *Läksin hirmsal kombel närvi.*

▫ *Ameeriklase kombel tööd rabav mees.*

Uute allmärksõnadena on esitatud nimisõna teatud tähendusrühmadega seotud adessiivseid sõnavorme. Konstruktsioonigrammatika kohaselt kujutavad need endast poolproduktiivset konstruktsiooni, mis toimib lauses määruksena ja koosneb adessiivis tegevusnimisõnast ja selle tegevussubjekti vormistatavast genitiivsest nimisõnafraasist (Sahkai 2008: 181): *juhtimisel, kaasabil, tähelepanekul, väitel, teatel, sõnul* jms. Näiteks:

teade

2 [kelle/mille] **teatel** kellegi poolt või kuskil teatatuna

▫ *Politsei teatel on osa kannatanutest kriitilises seisundis.*

▫ *Tuumajaama võimsuseks tuleb ajalehe teatel üle 1000 megavati.*

Suurem allmärksõnade või ka uute iseseisvunud (endiste) sõnavormide hulk on seotud asjaoluga, et oleme pööranud rohkem tähelepanu grammatiseerumisele, nt kaassõnade kujunemisele noomeni- või harvemini verbivormidest.

Grammatiseerumisele viitab tähenduse nihkumine abstraktsemaks ja kasutuskontekstide lisandumine, grammatiseerunud üksused muutuvad produktiivsemaks ning nende esinemissagedus kasvab (Metslang 2002; Velsker 2010). Keeruliseks teeb olukorra see, et grammatiseerumine on järkjärguline protsess. Pole sugugi lihtne määrata, kas mingi sõnavorm on oma grammatilises tähenduses juba iseseisvunud või alles teel sinna. Leksikograafile tähendabki see otsustamist, kas esitada sellised sõnavormid/sõnad iseseisva artikli märksõnana või allmärksõnana vastava noomeni, harvemini verbi artiklis.

Tegelikult võib õhku visata küsimuse, kui oluline üldse on, kuidas eripärased sõnavormid sõnu seletavas sõnaraamatus esitatakse, kas allmärksõnana lähtesõna artiklis või iseseisva sõnana. Ja et kas otstarbekam on lähtuda otsustamisel sõnavormi tähendusest (tähenduslikust seosest lähtesõnaga) või grammatilisest käitumisest.

Vana kirjakeele uurijad on eristanud primaarseid ja sekundaarseid kaassõnu (Habicht, Penjam 2007: 54). Primaarsete kaassõnade seos lähtesõnaga on hämardunud, nad on keeles juurdunud, sageli ka foneetiliselt kulunud. Sekundaarsete kaassõnade seos lähtesubstantiiviga on veel läbipaistev, nad on keeles kujunemisstaadiumis. Uues „Eesti keele süntaksis” (EKS) on äsja kaassõnastunud või kaassõnaks kujunemas olevaid sõnavorme nimetatud perifeerseteks kaassõnadeks (EKS: 450). Seega kaassõnad kõik, olgu mõned teatud mõõndusega. Ei oska ju grammatikudki alati ühe või teise sõna grammatiseerumisastmete vahel selget piiri tõmmata. Võib öelda, et sõnaraamatu puhul on oluline, et sekundaarsed või perifeersed kaassõnad seal leiduksid ja seletuse saaksid, olgu siis iseseisva sõnana või tähendusüksuse juures. Praegu ei ole eesti keele sõnaraamatu pilt selliste sõna(vormi)de asjus päris ühene, nende esitus nõuab kohati veel otsuste langetamist ja vastavat toimetamist. Näiteks pleekunud tähendusega *teel* (‘millegi abil, vahendusel; mingil kombel, moel’) on esialgu esitatud allmärksõnana *tee* artiklis, kuigi võiks ka eraldi olla. Samuti on sõnaartiklis *aeg* allmärksõna *ajal* (‘millegi kestel, millegi vältates algusest lõpuni; siis, kui miski parasjagu kestab või toimub’), kuigi selle sünonüümid *jooksul*, *kestel* ja *vältel* on esitatud väljakujunenud kaassõnadena (vrd ka ingl vaste *during*). (Siinkohal olgu osutatud, et EKI reeglipärase morfoloogia demo (<http://artur.eki.ee/morf/mf.aspx>) käsitleb vormi *teel* nii adverbi kui ka kaassõnana ja vormi *ajal* kaassõnana.) Erinevalt on praegu esitatud ka *arust* (allmärksõnana, postpositsiooniks saamas) ja *meelest* (postpositsioonina), nii on ka EKI reeglipärase morfoloogia demos. Otsustamist nõuab seegi, kas tuua eraldi (all)märksõnadena välja *kaugusel*, *kaugusele*, *kauguselt* ja *kõrgusel*, *kõrgusele*, *kõrguselt*, mis EKS-i järgi on ekvatiivsed kohaadverbid (EKS: 439), aga uues sõnaraamatus praegu lahustunud märksõnade *kaugus* ja *kõrgus* näidete hulka. Seega võib öelda, et kuigi eesti keele sõnaraamat saab Sõnaveebis peagi kõigile kasutatavaks, jätkub selle toimetamise töö ka edaspidi.

Kasutusnäited

Eesti keele sõnaraamatu stardipositsioon (teadmine, et valmib ühte köitesse mahtuv pabersõnastik) seadis piirid nii mahule kui ka esitusele. Otsustasime tunduvalt piirata näitelausete hulka, muuhulgas jätta terminid hoopis näiteta

(Langemets jt 2010: 806). Tekstikorpuste maht on alates Sketch Engine'i kasutuselevõtust (2012) suurenenud umbes kaks korda: kui 2013. aastal veebitekstidega täiendatud koondkorpus sisaldas 563 miljonit sõnet, siis eesti keele ühendkorpus 2017 sisaldab juba 1,3 miljardit sõnet. Kasutusnäidete valikul oleme eeskätt toetunud korpuse andmetele: näide esindab sagedamini esilduvate näidete rühma. Et uue sõnaraamatuga rõõpselt valmib kollokatsiooni-sõnastik (vt Kallas jt 2015), siis seda infot me eksplitsiitselt oma sõnaraamatus ei esita: Sõnaveebis on kogu info ühest kohast kättesaadav.

Näidete valiku põhimõtted ise muutunud ei ole: jälgimine ja hindamine kasutust, süntagmaatilisi funktsioone (konstruktsioone, rektsioone, kollokatsioone), püüame säilitada neutraalsust, vältida hinnangulisust. Eraldi tuleb märkida, et näidete funktsioon on toetada seletust (mitte seda asendada), aidata sõna paremini mõista. Kõik need näited ei sobi automaatselt teist tüüpi sõnastikesse, näiteks kakskeelsetesse või õppesõnastikesse, mille ootstarve on teine. Näidete sobivus/mittesobivus on probleemina esile tulnud nii eesti-soome sõnaraamatu kui ka eesti-vene uute sõnade koostamisel: paljusid näitelauseid pole tervikuna mõtet tõlkida, pigem tuleks neis vahendada kollokatsioone.

Mõne sõna kasutuskonteksti on kõige parem illustreerida autoritsitaadiga. Eriti hästi sobib tsitaat näitlikustama luulekeelset, naljatlevat või muul moel tavapärasest erinevat sõna või kasutust, kus õige konteksti ja terviklikult sobiva registri leiutamine mõjuks kunstlikult. Näiteks:

sübariit

luksuslikku eluviisi ja meelelisi mõnuseid harrastav elunautija

Mu hinges koos on munk ja sübariit. Artur Alliksaar

sips

▪ (väheste koguse kohta)

.. sips erootikat mamsli magamistoas, sips nutulaulu sotsiaalabi kabinetis ..

Lehte Hainsalu

Harva esinevate sõnade puhul aitab näide sõnast paremini aru saada. Näiteks:

eksempel

HARVAESINEV näide

▫ *Eks ma ole üks paras eksempel küll!*

taie

HARVAESINEV kunst

▫ *Galeriis eksponeeritakse taiet 1960. aastatest.*

Sõnaveebis võib sõnaraamatusse hoolikalt valitud näidete kõrval näha ka automaatselt leitud veebilauseid. See on ühtaegu hea ja halb. Hea on see, et kasutaja näeb kasutusnäiteid ka siis, kui leksikograaf neid lisanud ei ole, eriti hea on, kui need on sobivad näited. Halb on see, et automaatselt leitud laused võivad olla kummalised, arusaamatud või lausa vigased. Et veidruste-vigade

kordumist vähendada, näidatakse veebilauseid vahelduvas järjekorras. Lähitulevikus see olukord kindlasti paraneb, kuna senist tööriista, heade näitelauseite valiku eesti moodulit arendatakse edasi (Koppel 2017, 2019 ilmumas). Praegu ei suuda programm eristada polüseemseid tähendusi ega (esialgu ka) homonüüme. See tähendab seda, et kui Sõnaveebi otsing „tamm” annab meile nii *tamme* (‘puu’) kui *tammi* (‘ehitis’), siis veebilauseite näidetes domineerivad *tammed*, sest kasutus on ilmselt selle sõna kasuks, *tammi* tuleb nende näidete hulgast ise otsida. Samuti ei ole arvestatud otsisõna vormihomonüümiaga. Nii annab nimisõnapäring *kalla* vastuseks lauseid, kus tegemist on tegusõna *kal-lama* käskiva kõneviisi 2. pöörde vormiga (Koppel 2019 ilmumas). Meie sõnaraamatus on probleem ka see, et kuna heade näitelauseite moodul on loodud keeleõppijale (õppesõnastiku jaoks), siis on programmist eemaldatud vulgarismid, tundlikud sõnad ja sõimusõnad, nende mugandused, aga ka kirjakeele normist erinevalt kirjutatud sõnad (Koppel 2017). Nii peab Sõnaveebi kasutaja (esialgu) leppima, et nn mustas nimekirjas olevate sõnade kohta veebilauseid ei näidata.

Sõnade päritolu

Uues eesti keele sõnaraamatus on lühidalt kommenteeritud ka sõnade päritolu, nagu seda teevad teisedki suured seletussõnaraamatud (Webster, Dudeni võrguversioon jt). Seejuures pole eesmärk käsitluse ammendavuse mõttes etümoloogiasõnaraamatuga konkureerida, vaid anda sõnadele mõnesugust ajaloolist tausta, et kasutaja saaks teiste allikate poole pöördumata vajaduse korral esialgse vastuse. Me ei esita alternatiivseid etümoloogiaid, hüpoteese ega oletusi; käsitlus on paratamatult lihtsustav ning pigem konservatiivne ja maalähedane kui lennukalt uljas. „Eesti etümoloogiasõnaraamatuga” (2012) võrreldes on sõnavalik suurem, kuid käsitlus napim; „Võõrsõnade leksikoniga” (2016) võrreldes on sõnavalik väiksem, aga käsitlus põhjalikum. Esialgu sai oletatud, et kommenteerida jõuab umbes 20 000 sõna, ja nii see tegelikult kujuneski. Loodetavasti on võimalik tööd hiljem jätkata ja seda arvu suurendada.

Sõnade päritolu selgitus võib olla erinev. Enamasti on kõigepealt esile toodud päritolu liik ehk see, kas tegu on põlissõnaga („omasõnaga”, genuiitse sõnaga) või laensõnaga. Mis on laensõna, on seletamatagi enam-vähem selge; põlissõna mõiste alla on paigutatud vanemad sõnad, mille kohta pole teada, et nad oleksid laenatud, aga ka sellised meie sõnavara ürgseimasse kihti kuuluvad sõnad, millel on küll selge vaste mõnes teises keelkonnas (nt *mesi*, *muna*, *tooma*, *vask*, *vesi*), kuid mille laenulisus pole ikkagi ühemõtteliselt kindel. Esiteks pole sageli selge laenu suund (ehkki millegipärast väidetakse sellistel juhtudel alati, et sõna on laenatud indoeuroopa keeltest uurali resp. soome-ugri keeltesse) ja teiseks on olemas alternatiivne teooria, mis seletab nende sõnade sarnasust mitme keelkonna ürgse sugulusega. Põlissõnadel on enamasti olemas vaste vähemalt ühes sugulaskeeles, kuid mitte alati: näiteks sõnal *põis* see puudub, kuid käänamismalli järgi otsustades (*põis* : *põie* : *põit*) on tegemist ürgvana sõnaga. Laensõnade puhul on märgitud laenuallikas või laenuallikad, uuemate laenude puhul enamasti konkreetne keel (nt alamsaksa, saksa, vene, soome), vanemate puhul keelerühm (nt aarja, balti, germaani); kui lähtekeele

sõna on omakorda laenatud, on võimaluse korral püütud esitada kogu teekond, kuidas ta on mitmeid keeli läbides eesti keelde jõudnud. Põlissõnade puhul on esile toodud nende levik sugulaskeeltes ja esitatud maksimaalselt kolm näidet. Leviku iseloomustamisel on kasutatud kategooriaid *uurali sõna* (vaste vähemalt ühes samojeedi keeles), *soome-ugri sõna* (vaste vähemalt ühes uugri keeles), *läänemeresoome-permi sõna* (vaste vähemalt ühes permi keeles), *läänemeresoome-volga sõna* (vaste mari keeles), *läänemeresoome-mordva sõna* (vaste mordva keeltes), *läänemeresoome-saami sõna* (vaste saami keeltes), *läänemeresoome sõna* (levinud mitmes läänemeresoome keeles, kusjuures vaste on olemas nii vepsa kui ka liivi keeles), *piiratud levikuga läänemeresoome sõna* (levinud mitmes läänemeresoome keeles), *läänemeresoome lõunarühma sõna* (levinud eesti, liivi ja vadja keeles), *eesti-soome sõna*, *eesti-liivi sõna* ja *eesti-vadja sõna*. Tavaliselt kiputakse sõna geograafilist levikut pidama ka tema vanuse näitajaks, kuid päris sajaprotsendilise tõena seda võtta ei saa.

Mõned näited selle kohta, kuidas see kõik tegelikult välja näeb.

aju PÕLISSÕNA läänemeresoome-saami *v* soome-ugri: soome *aivo(t)* 'aju', saami *vuoiṇâš* 'aju', ?ungari *agy* 'aju, üdi'

akvalang LAENSÕNA vene *акваланг* 'akvalang' < inglise *aqualung* 'akvalang' (1950). Ladina sõnast *aqua* 'vesi' ja inglise sõnast *lung* 'kops'

matma PÕLISSÕNA läänemeresoome (lõunarühm): vadja *mattaa* 'kinni katta; (kõvasti) sulgeda', liivi *mattō* 'maasse kaevata, matta'. Tuletis sõnast **manta* ~ **mante* 'maa', mis pole eesti keeles iseseisvana säilinud

mets LAENSÕNA balti: leedu *medis* 'puu', läti *mežs* 'mets'

misjon LAENSÕNA saksa *Mission* 'misjon; missioon' < ladina *missio* 'saatmine, lähetamine' (sõnast *mittere* 'saatma, lähetama')

taldrik LAENSÕNA rootsi *tallrik* 'taldrik' < alamsaksa *talloreken* 'taldrikuke' (sõnast *tallōr* 'taldrik')

vesi PÕLISSÕNA soome *vesi* 'vesi', ungari *víz* 'vesi', sõlkupi *ūt* 'vesi'. Sama tüvi on levinud ka indoeuroopa keeltes (vrd kreeka *hydōr*, inglise *water*, läti *ūdens* jt)

Kolmanda sõnade päritolu liigina on sõnaraamatus välja toodud kõlasõnad. Nende alla on koondatud niihästi otsesed kõlajäljendused (onomatopoeetilised sõnad) kui ka kõlajäljenduslike sõnade ülekandeline kasutamine (nn onomatopoeetilis-deskriptiivsed sõnad). Kõlasõnad pakuvad etümoloogilises mõttes vähe, kuid nende sõnaraamatu tasemel käsitlemine on paras pähekkel, sest tähenduse lahknemise korral pole selge, kas sugulaskeeltes on tegemist ühe ja sama iidse sõna vastetega või hiljem eri keeltes iseseisvalt tekkinud sõnadega. Niisugustel segastel juhtudel on sõnaraamatus piiratud lihtsalt kõlasõna märgendiga ega ole püütud kaheldavaid sugulaskeelte vasteid esile tuua.

Üksnes mõnekümne sõnaga on esindatud nimi ja tootenimetus. Omaette liigina sunnib neid esitama asjaolu, et osal juhtudest, näiteks ravimite kaubanduslike nimetuste puhul, on raske kindlaks teha, kus ja millal need on moodustatud, osal juhtudest aga on selge, et vastavad sõnad pärinevadki otsest tootenimetusest, mida ei saa siduda konkreetse keelega. Näiteks 1950. aastate teisel poolel eesti keeles käibele tulnud sõna *ketsid* on peetud vene laenuks, mis aga jätab seletamata sõnas sisalduva *s*-hääliku (vrd vn *кеды*). Ilmselt on nii eesti kui ka vene sõna rööpselt üle võetud US Rubber Company kummitallaga spordijalatsite tootenimest *Keds*, kusjuures vene keeles on *s*-i peetud mitmuse tunnuseks ja sõnast välja jäetud.

Sõnaraamatus on püütud mõnevõrra märgendada ka tõlkelaene, s.o niisuguseid liitsõnu ja väljendeid, mis on eesti keeles loodud mõne teise keele liitsõna või väljendi tõlkena (nt sks *Plattfuß* > ee *lampjalg*, vn *летающая тарелка* > ee *lendav taldrik*, ingl *chain smoker* > ee *ahelsuitsetaja*), ja pooltõlkelaene, milles sõna või väljendi üks osa on laenatud, teine tõlgitud (nt sks *Planwagen* > ee *plaanvanker*, vrd sks *Plane* 'present, presentkatus' ja *Wagen* 'vanker'; sks *Bubikragen* > ee *bubikrae*, vrd sks *Bubi* 'poiss, poisu, poisike' ja *Kragen* 'krae'). Eesti keeles on tõlkelaene tohtul hulgal, aga uurimise seisukohalt on ala täiesti söötis ning mõistagi pole uues eesti keele sõnaraamatus neid vähegi ammendavalt esile toodud. Siingi tuleks tööd jätkata.

Nagu eelnevast näha, ei ole päritolu käsitlus pelgalt tüvekeskne nagu „Eesti etümoloogiasõnaraamatus”, vaid võimalust mööda on kaasa haaratud ka tuletisi, liitsõnu ja väljendeid. Suur osa selliseid keelendeid on eesti keeles üpris uued, kirjakeele arendamiseks teadlikult loodud. Tuletiste ja väliseeskujuta liitsõnade niisuguseid juhtumeid katab märgend *kirjakeele sõna*, kusjuures vahel on võimalik esile tuua ka sõna autor ja loomisaeg. Sadakonna kunstlikult loodud tüvisõna juures on kasutatud märgendit *tehissõna*. Nende autor ja loomisaeg on enamasti teada.

Kokkuvõtteks: miljon kasutajat kuus

Korpuseajastu (pool)automaatne sõnastike koostamine mõjutab väga tugevalt sõnastike tüübi teisenemist normatiivsest kirjeldavaks ehk preskriptiivsest deskriptiivseks. Enamik infot tuleb otse tekstikorpustest: märksõnastik, kollokatsioonid, näited, info muutevormide kohta, paralleelkorpusest tõlkevasted jne. Sloveenlased teatavadki näiteks, et nad täiendavad oma sõnaraamatut üksnes deskriptiivselt olemasolevate ja uute korpuste põhjal, ilma normatiivsete ettekirjutusteta (Gorjanc jt 2017: 159).

Meil on juba praegu mitu sõnaraamatut, kus tehakse miljon päringut kuus. Need on eesti keele seletav sõnaraamat (EKSS 2009) ja õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Eesti-vene sõnaraamatut uuritakse lausa 48 000 korda päevas ehk umbes 1,4 miljonit korda kuus. Need arvud kasvavad aasta-aastalt. (Tõsi, osalt tegutsevad ka robotid.) Kuulsa Oxford English Dictionary veebilehel, mis oli (lisaks raamatule) veebis raha eest kasutatav umbes 10 aastat (aastamaks 240 £), tegid selle tellijad samuti rohkem kui miljon päringut kuus (Jamieson 2010).

2017. aasta elektroonilise leksikograafia konverentsil eLex 2017 toodi välja (Google'i andmete põhjal), mida inimesed sõnastikust kõige rohkem otsivad. Esikolmikus on: 1) tähendused, 2) õigekiri ja 3) grammatika. Järgnevad: 4) sünonüümid, antonüümid jm sõnadevahelised suhted (ehk thesaurus), 5) sõna päritolu, 6) homonüümid, 7) poolitus, silbitus jm info, 8) hääldus (transkriptsioonina).

Vojko Gorjanc jt (2017: 94) on omakorda uurinud, millest kasutajad sõnaraamatus kõige rohkem puudust tunnevad. Tuleb välja, et kõigest: kirjanikud soovivad rohkem erilisi, näiteks vähekasutatud sõnu, ajakirjanikud rohkem uusi sõnu, reklaamikirjutajad rohkem ja selgemaid tähenduste seletusi, teadlased rohkem oskussõnu ja seletusi.

Sõnaraamatutöö ei lõpe kunagi.

Kirjandus

- Dictionaria. Toim Martin Haspelmath, Barbara Stiebels. Jena: Max Planck Institute for the Science of Human History. <https://dictionaria.clld.org/> (25. IX 2018).
- Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koost ja toim Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim I. Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012.
- Eesti keele ühendkorpus 2017. Eesti Keele Instituut ja Lexical Computing Ltd. Korpus on lemmatiseeritud, märgendatud ja ühestatud analüsaatori EstNLTK abil. <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-071e71> (25. IX 2018).
- EKS = Eesti keele süntaks. (Eesti keele varamu III.) Toim Mati Erelt, Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- EKSS 1988–2007 = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat (vihikud 1–26). Peatoim Rudolf Karelson, Valve Kullus (Põlma), Erich Raiet, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EKSS 2009 = Eesti keele seletav sõnaraamat I–VI. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/> (25. IX 2018).
- ELEXIS Survey 2018 = Projekti „European Lexicographic Infrastructure” (Horizon 2020) raames korraldatud küsitluse esialgsed andmed. (Eesti Keele Instituut on projekti üks partnereid.) <http://elex.is> (25. IX 2018).
- Gorjanc, Vojko, Gantar, Polona, Kosem, Iztok, Krek, Simon (toim) 2017. Dictionary of Modern Slovene: Problems and Solutions. Ljubljana: University of Ljubljana, Faculty of Arts. http://www.ff.uni-lj.si/sites/default/files/Dokumenti/Knjige/e-books/dictionary_of_modern_slo.pdf (25. IX 2018).
- Habicht, Külli, Penjam, Pille 2007. Kaassõna keeleuurija ja -kasutaja käsitus. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52 (2006). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 51–68.
- Haspelmath, Martin 2017. Dictionaria: Farewell to linear dictionaries. – Diversity Linguistics Comment blog. <https://dlc.hypotheses.org/971> (25. IX 2018).
- Jamieson, Alastair 2010. Oxford English Dictionary ‘will not be printed again’. – The Telegraph, 29. VIII. <https://www.telegraph.co.uk/culture/books/book-news/7970391/Oxford-English-Dictionary-will-not-be-printed-again.html> (25. IX 2018).

- Kaalep, Heiki-Jaan 2018. Statistika koht keelemudelis. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 713–727.
- Kalda, Kaupo 2009. Mis on Web 2.0. <https://okia.ee/mis-on-web-20/> (25. IX 2018).
- Kallas, Jelena 2013. Eesti keele sisusõnade süntagmaatilised suhted korpus- ja õppeleksikograafias. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 32.) Tallinn: Tallinna Ülikool. <http://e-ait.tlulib.ee/id/eprint/303> (25. IX 2018).
- Kallas, Jelena, Koppel, Kristina, Tuulik, Maria 2015. Korpusleksikograafia uued võimalused eesti keele kollokatsioonisõnastiku näitel. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, nr 11, lk 75–94.
- Kipfer, Barbara Ann 2013. 9 reasons why print dictionaries are better than online dictionaries. – The Week, 3 VII. <http://theweek.com/articles/462575/9-reasons-why-print-dictionaries-are-better-than-online-dictionaries> (25. IX 2018).
- Koppel, Kristina 2017. Heade näitelausete automaattuvastamine eesti keele õppesõnastike jaoks. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, nr 13, lk 53–71.
- Koppel, Kristina 2019 (ilmumas). Eesti keele A-, B- ja C-keeleoskustaseme õpikulausete parameetrid ja nende arvestamine näitelausete automaatsel valikul. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, nr 15.
- Langemets, Margit, Loopmann, Andres, Viks, Ülle 2006. The IEL dictionary management system of Estonian. – DWS 2006: Proceedings of the Fourth International Workshop on Dictionary Writing Systems. Pre-EURALEX workshop: Fourth International Workshop on Dictionary Writing System. Turin, 5th September 2006. Toim Gilles-Maurice de Schryver. Turin: University of Turin, lk 11–16.
- Langemets, Margit, Tiits, Mai, Valdre, Tiia, Voll, Piret 2010. *In spe*: üheköiteline eesti keele sõnaraamat. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 793–810.
- Langemets, Margit 2014. Sõnaraamat pärast Gutenbergi ehk mõeldes väljaspool paberit. – Sirp 13. III 2014.
- Metslang, Helle 2002. Grammatikalisatsiooniteooria eesti keele taustal. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. (Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 164–178.
- Rundell, Michael 2002. No more print dictionaries: a ‘sad day’ or a ‘day of liberation’? – Macmillan Dictionary blog. <http://www.macmillandictionaryblog.com/no-more-print-dictionaries> (25. IX 2018).
- Rundell, Michael 2009. The future has arrived: A new era in electronic dictionaries. – MED Magazine, nr 54. <http://www.macmillandictionaries.com/MED-Magazine/August2009/54-Feature-Electronic-Dictionaries.htm> (25. IX 2018).
- Rundell, Michael 2014. Macmillan English Dictionary: The End of Print? – Slovenščina 2.0, kd 2, nr 2, lk 1–14. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-ZQZQ8CMC/4a002dbb-ec00-45f1-a3f0-31b39bcd8df/PDF> (25. IX 2018).
- Sahkai, Heete 2008. Konstruksioonipõhine keelemudel ja sõnaraamatud. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, nr 4, lk 171–185.
- Żmigrodzki, Piotr 2014. Polish Academy of Sciences Great Dictionary of Polish. [Wielki słownik języka polskiego PAN.] – Slovenščina 2.0, kd 2, nr 2, lk 37–52. http://slovenscina2.0.trojina.si/arhiv/2014/2/Slo2.0_2014_2_04.pdf (25. IX 2018).
- Tavast, Arvi, Langemets, Margit, Kallas, Jelena, Koppel, Kristina 2018. Unified data modelling for presenting lexical data: The Case of EKILEX. – Proceedings of the XVIII EURALEX International Congress. EURALEX:

Lexicography in Global Contexts, Ljubljana, 17–21 July 2018. Toim Jaka Čibej, Vojko Gorjanc, Iztok Kosem, Simon Krek. Ljubljana: Ljubljana University Press, Faculty of Arts, lk 749–761.

Tiberius, Carole, Schoonheim, Tanneke 2016. The Algemeen Nederlands Woordenboek (ANW) and its lexicographical process. – Der lexikografische Prozess bei Internetwörterbüchern. (OPAL 1/2016). Toim Vera Hildenbrandt. Mannheim: Institut für Deutsche Sprache, lk 20–28.

Velsker, Eva 2010. Leksikaliseerumine keelemuutuses. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 521–536.

Velsker, Eva 2013. Aeg eesti murretes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 58 (2012). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 265–295.

Vääri, Eduard, Kleis, Richard, Silvet, Johannes 2016. Võõrsõnade leksikon. Peatoim Tiina Paet. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Kirjastus Valgus, 2016.

Margit Langemets (snd 1961), PhD, Eesti Keele Instituut, sõnaraamatute peatoimetaja, margit.langemets@eki.ee

Mai Tiits (snd 1954), Eesti Keele Instituut, vanemleksikograaf, mai.tiits@eki.ee

Udo Uiho (snd 1956), Eesti Keele Instituut, vanemleksikograaf, udo.uiho@eki.ee

Tiia Valdre (snd 1956), Eesti Keele Instituut, vanemleksikograaf, tiia.valdre@eki.ee

Piret Voll (snd 1967), MA, Eesti Keele Instituut, vanemleksikograaf, piret.voll@eki.ee

Estonian lexis revisited: The Dictionary of Estonian 2018

Keywords: electronic lexicography, online publishing, monolingual dictionary, new words, grammatization and lexicalization, usage examples, etymological information

The article discusses the circumstances of the compilation and publication of a new explanatory Dictionary of Estonian (2018). Compared to the early days of its compilation in 2010 European lexicography has undergone several major changes, such as electronic vs paper dictionaries, empirical vs introspective approach, semi-automatic corpus-based vs manual compilation, integration of various data sources, while online dictionaries have made their way to mobile apps. The semi-automatic compilation launched by the advance of the corpus era has made a strong impact on the type of dictionaries, which has changed from normative or prescriptive to descriptive. The major challenge facing modern lexicography is how to update existing information or to easily reuse it.

In addition, some substantive aspects are addressed, including new words and word senses, grammatization and lexicalization, sentence examples and etymological information. The new Dictionary of Estonian includes about 17 000 new entries and 1300 new senses. The decisions whether a word with a specific meaning should get an entry of its own or be presented as a subentry of a semantic unit have been made using the Sketch Engine corpus tool. Sentence examples invented by lexicog-

raphers are supplemented by ones picked automatically from the corpus. Also, the presentation of etymological information in the new dictionary is described.

Margit Langemets (b. 1961), PhD, Institute of the Estonian Language, Executive Editor of Dictionaries, margit.langemets@eki.ee

Mai Tiits (b. 1954), Institute of the Estonian Language, Senior Lexicographer, mai.tiits@eki.ee

Udo Uiibo (b. 1956), Institute of the Estonian Language, Senior Lexicographer, udo.uiibo@eki.ee

Tiia Valdre (b. 1956), Institute of the Estonian Language, Senior Lexicographer, tiia.valdre@eki.ee

Piret Voll (b. 1967), MA, Institute of the Estonian Language, Senior Lexicographer, piret.voll@eki.ee

TRAUMAST ROMAANINI

Salme Ekbaumi romaani „Ristitants” žanr, poeetika ja ajalooline kontekst

MAARJA HOLLO

Suurpõgenemise käigus 1944. aastal Eestist Rootsi siirdunud ja sealt 1949. aastal Kanadasse ümber asunud Salme Ekbaum (1912–1995) tuli kirjan-
dusse Eestis valminud autobiograafilise romaaniga „Valge maja”, mis ilmus 1946. aastal Rootsis. Erinevalt Rootsi-perioodist oli Ekbaumil Kanadas elades võimalik pühenduda üksnes kirjutamisele: lugejate ette jõudsid seitse luulekogu, lühijuttude kogumik, kaks mälestusteraamatut, neliteist romaani ja ajalehtedes ilmunud kirjutised. Ekbaumi kui kirjanikku on iseloomustatud isiklike elamuste reljeefse ja intensiivse edasiandjana, kelle loomingu taust on „suures osas autobiograafiline” (Aser 1987: 199). Erandiks ei ole ka selles artiklis vaatluse alla tulev romaan „Ristitants” (1970), mille autobiograafiline jutustaja on ühtlasi minategelane.

Ehkki Ekbaumi romaani selle ilmumisaajal ei arvustatud, nagu ei ole põhjalikumalt käsitlemist leidnud suurem osa tema mahukast proosaloomingust, on „Ristitants” mitmes mõttes tähelepanu vääriv teos. Žanriliselt on tegemist dokumentaalromaaniga – „dokumentromaanina” reklaamiski teost Eesti Kirjanike Kooperatiiv (HO 1970) –, kus autor on jäädvustanud sündmused, mis toimusid seoses Rudolf Sirge külaskäiguga Torontosse 1964. aasta septembris ja viisid sügavate vastuoludeni Toronto eestlaste kogukonnas.¹ Tagantjärele hakati neid sündmusi kutsuma Sirge-afääriks², aga kasutatud on ka mõisteid *Sirge intsident*³, *sirgeaad*⁴ ja *Sirge-skandaal*⁵. Ent „Ristitantsu” on nimetatud

¹ Nende sündmuste järelkajasad leidub ka Ekbaumi 1967. aastal ilmunud luulekogus „Kivi kiljatas aknasse” ja kirjades Bernard Kangrole. 5. novembril 1964 kirjutab Ekbaum Kangrole: „Oleme olnud siin päris uskumatute madallöökide keerises, kusjuures mul on piksevarda osa. On ju kaunis arusaadav, et ülemeremaadesse paljude ausate ja ettevõtlike inimeste kõrval on voorinud kokku kõige jänepelikum ja neurootilisem element. Aga et kohapäalsed ajalehed võtsid nii üdini hukkamõistva hoiaku ja on siiani hoidunud igasugusest sõnaandmisest „süüalustele”, see tasub neile endile kord kätte.” (EKM EKLA, f 310, m 55: 16)

² Näiteks ütleb luuletaja Urve Karuks, kes oli 1972. aastal nõus võõrustama oma kodus Torontos Nõukogude Eestist saabunud muusikuid, kellega koos tulid ootamatult külla ka Vene saatkonna ametnik ja teised kõrged punategelased: „Ma ei oleks oma kodus soovinud näha ühtegi delegatsiooni politrukki, kes kõik olid kaunis rumalad ja jämedad mehed [...]. Kuid seal nad olid ja mul on sellest vahejuhtumist ja oma naiivsusest äärmiselt kahju. Loodan ainult, et sellest ei teki uus „Sirge-afäär...” (Luuletaja kurdab... 1972)

³ Ajakirjanik Siegfried Veidenbaum tõdeb oma mälestusteraamatus „Tundmata tuleviku” tagasivaatavalt: „Sirge intsident kujunes meie ühiskonnas nii ulatuslikuks ja raskeks, kuna ekstremistid kasutasid seda esilekerkimiseks” (Veidenbaum 1985: 160).

⁴ Seda mõistet kasutatakse Arvo Mägi, Karl Ristikivi ja Bernard Kangro ülevaates „Eesti kirjandus paguluses” (Mägi jt 1973: 93).

⁵ Seda mõistet eelistab Kathriin Karus oma bakalaureusetöös „Eesti kirjanduselu Torontos” (2014: 27).

ka erilaadseks kroonikaks, karjeks „südamesse ladestunud piinatundest ja valust” (Aser 1987: 200), ning seda põhjusel, et ajalooliste sündmuste kõrval räägib romaan autori enda traumaatilistest läbielamistest, mille Sirge-afäär endaga kaasa tõi ning mille läbitöötamiseks ja kirjanduslikku vormi valamiseks kulus Ekbauml kolm aastat.

Ekbaumi dokumentaalromaan autobiograafiline jutustaja tunnistab esimeses peatükis, kui Sirge-afäärist on möödunud kaks aastat, et soovis läbi elatu juba varem üles tähendada: „Tõtt öelda olen varemgi mänginud mõttega läbielatud kirja panna, kuid põrganud vastu väliseid tõkkeid ja takistusi. Ka ei olnud ma selleks siiani kaugeltki küps. Olin ikka veel selle sees, mitte üle, kuigi võisin kinnitada enesele vastupidist. [...] Võtan enesele hoopis tagasihoidlikuma ja isiklikuma ülesande – valgustada kogu episoodi ja sellele järgnevat läbielatu varal, päärõhuga kogemusel kui sellisel.” (Ekbaum 1970: 17–18) Niisiis soovib jutustaja rõhutada, et tema jaoks on faktide esitamisest olulisem avada toimunud sündmuste subjektiivset mõõdet ja püüda kujutada seda, kuidas ta Sirge külaskäigule järgnenud sündmusi – ühe osa Toronto eestlaste avalikku hukkamõistu, avalikke ja anonüümseid laimukampaaniaid – läbi elas ning kuidas need mõjutasid tema isiklikku elu, aga ka Toronto eestlaste kogukonda tervikuna. Romaani kirjapaneku määravaimaks ajendiks oli soov vabaneda „ühest sundideest või ka elamuste kompleksist” (Oinas 1982: 173, 1992: 7), nagu kinnitab kirjanik ka peaaegu paarkümmend aastat hiljem.

Romaani saatesõnas tõdeb jutustaja, et toimunu uuesti n-ö päevavalgele toomine ei olnud tema jaoks lihtne ülesanne (Ekbaum 1970: 17). Üheks põhjuseks oli asjaolu, et romaan kirjutama hakates oli ta jätkuvalt Sirge-afääriga seotud sündmuste võimuses. Teiseks ei puudutanud need sündmused üksnes jutustajat ja tema abikaasat: laimukampaania ja „karistused” tabasid teisigi Sirgega kohtunud kirjanikke ja literaate – Karl Eermet, Hannes Oja, Magda Pihlat ja Arvo Naelapead –, samuti mitut Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu (RVN) juhatuse liiget ja Eesti konsulit Johannes Markust. Oma romaanis püüabki Ekbaum selgusele jõuda muuhulgas selles, milles seisnes tema ja teiste Sirge-afääri tõttu kannatanud isikute „süü”, aga ka selles, miks läks üks osa Toronto eestlastest kriitikavabalt kaasa teadlikult tekitatud hirmupsühhooisiga. Tajudes ennast justkui lindpriiks kuulutatuna, analüüsib Ekbaum oma romaanis lindprii vabadusega eestlaste kogukonda ja selle „haiguse” sümptomeid, püüdes neid pigem mõista kui hukka mõista.

Käesoleva artikli fookuses on „Ristitantsu” žanr, ajalooline kontekst ja poeetika. Artikli eesmärgiks on selgitada, kuidas autor mõistab ja tõlgendab dokumentaalromaan kui žanri, mis oli 1960. aastate keskel uus nähtus nii eesti kui ka ingliskeelses kirjanduses. Samuti tulevad vaatluse alla aspektid, mis võimaldavad lugeda Ekbaumi romaan autobiograafilise traumanarratiivina. Autobiograafilise loo jutustamisega, mille käigus meenutab autor paar aastat tagasi toimunud sündmusi ja püüab oma traumaatilised kogemused läbi töötada, kaasnevad kriitilised arutlused Toronto eestlaste kogukonna hoia-kute, eestluse tähenduse ja tuleviku üle paguluses. Nende mõistmine eeldab Ekbaumi teose asetamist ajaloolisse konteksti. Ent sama olulised on romaan žanri ja poeetikaga seonduvad aspektid. Kuna „Ristitants” on nii dokumentaalromaan kui ka autobiograafiline traumanarratiiv, siis on selle keskmes erinevalt žanripuhtast dokumentaalromaanist ajaloolise reaalsuse asemel

autori isiklikud kogemused ja tunded. Samuti seisneb „Ristitantsu” kui dokumentaalromaanis erandlikkus selles, et siin vaadatakse sündmustele ühest, autobiograafilise jutustaja perspektiivist, kelle minevikupilti ei sea teised romaanis kuuldavale tulevad hääled kahtluse alla. Žanripuhas dokumentaalromaan aga pakub lugejale enamasti erinevaid perspektiive ja vahendab paljusid hääli, et anda sündmustele rohkem kui üks tõlgendus. „Ristitantsu” kui traumanarratiivi poetikat käsitledes on tähenduslikemad romaani kaasatud fragmendid erinevatest egodokumentidest – jutustaja mälestustest, päevikusissekannetest ja unenägude üleskirjutustest –, mis annavad jutustaja traumaatilisi kogemusi kõige vahetumalt edasi. Jutustaja unenägusid tõlgendan tema trauma sümptomitena, sõnumitena, kus on võrdselt olulised sõnaline ja visuaalne sfäär. Kuna „Ristitantsu” autobiograafiline jutustaja esitleb ennast lugejale peamise süüalusena, kes põhjendab ja selgitab talle süüks pandud tegusid, võib Ekbaumi teost lugeda ka kui dokumentaalromaan vormi rüütatud kaitsekirja, mis on adresseeritud sellele osale eestlaste kogukonnast, kes tema ja teised Sirgega kohtunud isikud pikemalt mõtlemata n-ö tuleriidale saatis.

Žanr ja poetika

Dokumentaalromaan ehk faktidel põhinevat fiktsiooni (ingl *factual fiction*) on iseloomustatud hübriidse ja muutliku žanrina, milles peegeldub vastandumine kehtivale korrale, traditsioonile ja mis tahes konventsioonile ning mille esiletõusu on seostatud logotsentrismi ja teiste stabiilsele tähendusele viitavate mõistete (olemus, teadvus, südametunnistus) kriitikaga (Flis 2010: 3). Mõistena sai dokumentaalromaan laiemalt tuntuks Ameerikas⁶ seoses Truman Capote'i 1965. aastal ilmunud teosega „Külmavereliselt” (e k 1968), mille alapealkirjaks on „Dokumentaalne kirjeldus nelikmõrvast ja selle tagajärgedest” (Flis 2010: 4). Romaani eessõnas selgitab autor, et teose ainestik on pärit ametlikest dokumentidest ja lähtub usutlustest inimestega, keda kirjeldatud sündmused otseselt puudutasid. Romaani lugedes on kummatigi selge, et selles on faktipõhise materjaliga sama olulisel kohal autori enda oletused, tõlgendused ja kujutlused. See dokumentaalromaan kahetisus (pooleldi fiktsionaalne, pooleldi faktidele tuginev) tuleb hästi esile ka Leonora Flisi definitsioonis: dokumentaalromaan on „mälestuste konstrueerimise ja ajaloo kujutamise kombinatsioon” (Flis 2010: 117). Dokumentaalromaanis on minevikusündmuste faktiline esitamine sama oluline kui mineviku „kujutluslik ümberkujundamine tõlgendava jutustaja ja lugeja poolt” (Flis 2010: 97). Osutades samaaegselt teosesisesele ja -välisele, empiirilisele reaalsusele, erineb dokumentaalromaan traditsioonilisest romaanist (Flis 2010: 85). Selle tunnustena on esile toodud homodiegeetilist jutustajat, kes on ka ise jutustatavas loos tegelane, omavahel seotud sündmuste tõetruud kajastamist, vabadust eepilises struktuuris, mis eristab dokumentaalromaan reportaažist, samuti esteeetilist mõõdet ja oma aja moraalse dilemma kujutamist (Ingvarsson 1997: 82).

⁶ Dokumentaalne proosa tõusis 1960. aastatel esile ka Rootsis ja teistes Skandinaavia maades (vt Agrell 1997).

„Ristitantsu” kirjutamise lähtekohaks on autori moraalne dilemma: kas kirjutada kohtumisest Nõukogude Eestist turistina⁷ saabunud kirjanikuga kui „õigest” teost, näidates seeläbi avalikult poolehoidu kodueestlastega suhtlemise vastu ja võttes teadlikult enda kanda „ketseri” rolli, või toimida oma südametunnistuse vastaselt ja endale tuhka pähe raputada, kujutades talle ja teistele kirjanikele süüks pandud kohtumist väära ning seega taunimisväärsena. Oma valikut olla moraalselt julge ja otsustada südametunnistusvabaduse kasuks põhjendab jutustaja sellega, et ta on liiga „nakatatud [...] asukohamaa ja vaba ühiskonna vaimulaadist”, aga ka kodumaal omandatud hariduse ja põhimõtetega (Ekbaum 1970: 27). Seetõttu peabki jutustaja õigustamatuks Sirgega kohtumise järel talle kui „teisitimõtlejale” osaks langenud avalikku hukkamõistu.

„Ristitantsu” dokumentaalsust toetavad Sirge-afääriga seotud isikute pärisnimede kasutamine, tsitaadid kohalikes eesti ajalehtedes ilmunud kajastustest ja anonüümsetest ETA⁸ bülletäänidest. Nende tekstide fragmente kasutab jutustaja oma väidete kinnitamiseks ning kirjeldatud sündmustele täpse ajalise raamistiku loomiseks. Seevastu romaani autobiograafilisuse toovad esile katkendid autori unenägude üleskirjutustest ja päevikuissekannetest, mis moodustavad „Ristitantsu” kõige intiimsema kihistuse. Päevikumärkmed ei pretendeeri küll „enamale kui tookordsete meeleolude alasti peegeldamisele” (Ekbaum 1970: 68), ent on just sellistena kõnekad autobiograafilised dokumendid. 1964. aasta novembrist pärit päevikuissekandes pihib jutustaja teda valdavast meeleheitest, vaadeldes samal ajal end iroonilise kõrvalpilguga: „Laimulaine ajab üha lopsakamaid õisi, rulludes nagu lumepallikesest tekkinud laviin. [...] Just praegu olen tühjaks kallatud anum ega oska mõelda, millega elu selle veel täidaks. Loodan vaid, mitte äädikaga!” (Ekbaum 1970: 128)

Ajalooliste faktide kõrval kirjeldab jutustaja kujundirohkes keeles tundeid – peamiselt kurbust ja meeleheidet –, mis teda ühe või teise Sirge-afääri sündmusega seoses valdasid. „Ristitantsu” saatesõnas võrdleb autor enda vastu suunatud süüdistusi ja laimu XVII sajandil Ameerikas Salemis toimunud nõiaprotsessidega,⁹ tõdedes: „Ebausk kui selline ei aegu kunagi” (Ekbaum 1970: 7). Tähtenduslikult seostub nõiaprotsesside metafooriga ketserite tuleriidale saatmise kujund, mis on ühtlasi kõige sagedamini esinev Sirge-afääri tähistav troop „Ristitantsus” (Ekbaum 1970: 5, 68, 82, 88, 176). Selle kujundi kaudu ironiseerib jutustaja Toronto eestlaste kummastava kuulujuttudele vastuvõtlikkuse üle, aga ka üleüldise „ebausu” ja kritikameele puudumise

⁷ Sirge kajastab Kanada-reisi oma reisikirjade kogumikus „Meretaguste juures” (1968), kus ta kohtumisest kohalike eestlastega vaikib, küll aga märgib ära selle, et Nõukogude Liidu turistid võttis Torontos vastu Kanada–NSV Liidu Sõprusühing (Sirge 1968: 24).

⁸ Lühend viitab 1920. aastal loodud Eesti Telegraafi Agentuurile, mille juhatajaks määrati 1940. aasta suvel Rudolf Sirge.

⁹ Nõiaprotsesside kujund on ilmselt pärit Stockholmis välja antud ajalehe Teataja 1964. aasta oktoobris ilmunud artiklist „Nõiaprotsessid” eesti kirjanike vastu Kanadas, mis annab ülevaate Torontos Sirgega kohtunud kirjanike „karistamisviisidest” ja kogu toimunu absurdusest. Artikli lõpetab selge hinnang Sirgega kohtunud kirjanike vastase kampaania algatajale: „Loodetavasti on kirjanikud nii suuremeelsed ja andestavad oma inkviitoreile, sest nende vigade pärast ei tohi mitte kannatada meie poliitiline ja kultuuriline töö Kanadas – ja laiemas mõttes: Kogu vabas maailmas” („Nõiaprotsessid...” 1964).

üle: „Ärgu nüüd seepärast keegi arvaku, et on eriline nauding ilma nõia võimeteta nõida mängida! Oleneb vaid asukohamaa seadusandlusest, et otseselt tuleriidale ei satu.” (Ekbaum 1970: 88) Samuti räägib jutustaja Sirge-afääriga seoses maalibisemisest „isikliku elu pinnal” (Ekbaum 1970: 8, 11, 99), sauna saamisest (lk 8), lehkavast linaleost kaldale rabelemisest (lk 10), kadalipu läbimisest (lk 12, 207, 210, 226), plahvatuses (lk 18), sõjaseisukorrast (lk 54), häbiposti naelutamisest (lk 55), tõrksta taltsutamisest (lk 58), ketseri ristinaelutamisest (lk 58), hävitavast kivirahest (lk 59), kodusõjast (lk 66), tuuleveskitega vehklemisest (lk 68), heitlusest (lk 75), märulist (lk 108, 127), lahingust (lk 128), tuule peal olemisest (lk 172), musta pesu pesemisest (lk 173), ringmängust (lk 195, 214), rehepeksust (lk 200), ristitantsu tantsimisest (lk 206), mahtrast (lk 211) ja karika kummutamisest (lk 240). Romaani „Ristitants” kujundirikas keel¹⁰ kõneleb üheselt sellest, kuivõrd traumaatilise autor Sirge külaskäigule järgnenud sündmusi koges.

Lisaks traumaga kaasnevatele tunnetele kirjeldab jutustaja romaanis kehalisi vaevusi, unetust vaheldumisi painajalike unenägudega, emotsionaalset ülitundlikkust vaheldumisi täieliku emotsionaalse tuimusega¹¹ ning teravat vajadust üksinduse järele, tõdedes irooniliselt: „Mu suhe taimeriigiga on olnud alati lähem kui loomariigiga, kaasaarvatud inimloom” (Ekbaum 1970: 123).

Üksi olles jõuab jutustaja järeldusele, et Sirgega kohtumine ei tekita temas siiski vähimatki süütunnet. Keskseim Sirge-afääris ei ole jutustaja jaoks süü, vaid vabaduse küsimus. Vaba ühiskonna eelduseks on tema veendumuse kohaselt südame ja sule vabadus (Ekbaum 1970: 25), mida ei ole Nõukogude Eestis, kuid mis peaks olema enesestmõistetav Kanadas. Ometi kasutab jutustaja ka oma uuest asukohamaast kõneldes näilise vabaduse mõistet: kõik pagulaseestlaste kogukonna liikmed, tema ise nende hulgas, on vangid, kuni kodumaa ei ole vaba (Ekbaum 1970: 66). Pagulasel on siiski võimalik olla vaba, juhul kui ta loobub istumast „oma valusa, püha ja uhke viha otsas”, seega loobub rahvuslikust radikalismist ega keeldu „igast inimlikust käesirutusest sääsetele rahvuskaslastele” (Ekbaum 1970: 60). Täiskasvanuna pagulusse läinud eestlased ei ole jutustaja hinnangul selliseks vabaduseks võimelised; nad on kui „keldripõhja unustatud kartulid”, mis ajavad „mürgiseid ja vere-tuid võsusid, mis venivad ja haarduvad me endi elujõu arvel ebaloomulikes proportsioonides” (Ekbaum 1970: 86). Märksa lootusrikkamalt suhtub jutustaja noorematesse põlvkondadesse: nende mõttelaad on tabudevabam ning mõistuspärasem, sest „[n]eid ei ahista mineviku rasked surmasõlmed, kuigi

¹⁰ Lisaks loetletud kujunditele on Ekbaum Sirge-afäärist kirjutades kasutanud teisigi kujundeid. Näiteks 1964. aastal ajalehes Vaba Eestlane ilmunud avalikus kirjas põhjendab Ekbaum sama kujundirohkelt otsust Sirget kui „punakirjanikku” võõrustada: „Mõte oma Siberis surnud vendadele, kes kunagi argust suureks vooruseks ei pidanud, keelab mind siin vabas maailmas allumast hirmupsühhoosile, mis ju alati on olnud kommunistide vägevaim relv. [...] Loodan siiski, et see äikesevalang, kus mul on piksevalda osa, aitab tormi veeklaasis vaibudes, millega ei võideta ju ühtki lahingut, tihendada meie rahvuslikult mõtleivate noorte ja vanade ridu ning ei ole seega ainult viljatu eneselõhestamine.” (Ekbaum 1964)

¹¹ 1965. aasta 2. jaanuarist pärit päevikussissekandes kirjutab jutustaja: „Tuisk, nii ebareaalsena näiv ja siiski karmilt reaalne nagu kõik tuisud. Midagi ei jää püsima, kõige vähem tuisk. Ja ometi, milline viimsepäeva tormutamine! // Ainult minus on kõik raue nagu ei ulataks miski päriselt minuni, ei tuisk ega tusk ega rõõm.” (Ekbaum 1970: 148)

sama minevik neid vabaks ei anna, vähemalt süümekamaid neist" (Ekbaum 1970: 65). Seda, kuidas täpsemalt mineviku rasked surmasõlmed mõjutavad olevikku, kujutab ka Ekbaum.

Sirge-afääri ajalooline kontekst

Väliseestlaste jaoks oli suhtlemine kodumaaga pikka aega „vastuoluline reaalsus”, märgib Tiina Kirss (2016: 261). Vastuolude põhjuseks olid eriarvamused väliseesti, eeskätt Kanada eestlaste kogukondades, kus leidus nii neid, kes pooldasid Eesti külastamist ja kultuurisuhtlust kodumaal elavate eestlastega, kui ka neid, kes seisid igasugusele suhtlemisele jäigalt vastu kuni Eesti taasiseseisvumiseni. Neid kahte vastaspoolt nimetab Kirss „suhtlejateks” ja „võitlejateks”,¹² väites: „„Suhtlejate” silmis ületasid inimlik sõprus, kultuurihuvi ja sügavate juurtega eestlus ideoloogilised piirid, ka Nõukogude ametkondade seatud külastajatele vastikuna mõjuvad piirangud ning KGB jälgimise” (Kirss 2016: 267). Sarnast mõtet väljendab ka Rein Taagepera oma mälestusteraamatus „Määravad hetked. Mälestusi aastani 1960”: „Palju olnes sellest, kas antud isiku silmis Nõukogude Eesti oli rohkem „Nõukogude” või rohkem „Eesti”. Kas oli tähtsam riik või kultuur. Kas peale jäi viha või armastus.” (Taagepera 2012: 371)

Kodumaaga suhtlemise vastased ehk võitlejad tembeldasid kodumaa reeturiteks kõik need, kes mõistsid eestlust avaramalt, kui seda võimaldas võitlejate konservatiivne ja ultraparempoolne maailmavaade. Kuna kodumaaga suhtlemises rõhutasid võitlejad selle poliitilist ja ideoloogilist mõõdet, tähendas suhtlemine nende jaoks vastutöötamist võitlusele Eesti vabaduse taastamise eest. Raimond Kolk on sellise mõtteviisi selgitamiseks kasutanud mõistet „tunnustamise teooria”, mis tähendas arusaama, et kodumaaga suheldes tunnustatakse ühtlasi ka Nõukogude okupatsiooni, ollakse kommunistide poolt ja lastakse end neist mõjustada (Kolk 1977: 30). Niisiis erinevalt Rootsist, kus Nõukogude Eestist saabunud kultuuritegelastega lävimises ei nähtud midagi skandaalset,¹³ kujunes Torontos välja aktiivne võitlejate grupp, kes pidas mis tahes eesmärgil „kommunistidega” suhtlemist koeksistentslikuks tendentsiks¹⁴ ja tümitas kõiki, kes sõandasid seda teha. 1950. aastatel tekkis võitlejate suhtumise tagajärjel range kogukondlik kontroll, nii et kodumaad külastada soovinud pidid seda saladuses hoidma (Kirss 2016: 268).

Olukord ei olnud muutunud ka 1960. aastate alguseks, mil Torontos tegutsesid aktiivselt mitmed poliitilised organisatsioonid, nagu Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu (RVN), Eesti Võitlejate Ühing (EVÜ) ja Eesti Rahvuslaste Kogu Kanadas (ERKK). Kõige mõjukamaks neist kujunes 1951. aastal asuta-

¹² Ekbaum kasutab võitlejate kohta oma romaanis nimetust kaikamehed, suhtlejate kohta pörandaalused (Ekbaum 1970: 165).

¹³ Küll aga kujunes skandaalseks 1944. aastal Rootsi põgenenud helilooja Eduard Tubina esimene kodumaakülastus 1961. aastal, mis tõi kaasa hukkamõistu ja „karistused”: Tubin visati välja korporatsioonist Ugala ja tema perekonda tabasid anonüümsed telefonikõned (Tubin 2015: 144–145).

¹⁴ Mõistet on selgitanud Aksel Salumets: „Koeksistents ei ole pakkide saatmine ja kirjavahetus okup. Eestiga, ka mitte Kodu-Eestist küllasoitnute vastuvõtmine, vaid läbikäimine sealsete võimumeestega” (Rahvuslaste Kogu... 1965).

tud RVN, mis oli kodumaaga suhtlemise küsimuses kõige liberaalsem. RVN-i peamiseks tegevusvaldkonnaks oli välispoliitika, ent oluline oli ka teiste eesti organisatsioonide toetamine ja rahvuskultuuri edendamine. 1955. aastal alustati rahvuskultuuri komisjoni esimehe Karl Eerme juhtimisel saatesarjaga „Sõnasild kodumaale”, mida edastas Ameerika Hääling ja kus esinesid Kanada eesti heliloojad ja kirjanikud. Saatesarja eesmärgiks oli informeerida kodueestlasi „Kanada eestlaste kultuurilisest tegevusest, olles neile vaimseks toetuseks” (Salurand 1975a: 274).

Aasta hiljem töötasid RVN-i liikmed välja eestluse juhtlauseid ehk n-ö eestluse kümme käsku, millest kaheksas kõlas nii: „Ole suhtlemises kodumaaga ettevaatlik ja tagasihoidlik” (Salurand 1975a: 275). Tegelikult tähendas see käsku vältida igasuguseid kontakte. 1964. aastal näiteks takistas RVN koostöös eesti ajakirjandusega ühe reisibüroo korraldatavat Nõukogude Eesti reisi reklaamimist, nii et reis jäigi lõpuks ära (Salurand 1975a: 278). Kõige selgemalt ilmnese selle käsu vastu eksimise tagajärjed seoses Sirge külaskäiguga, millest kujunes märgiline sündmus Toronto eestlaste kogukonna ajaloos. 21. septembril 1964 Sirget võõrustanud Karl Eerme oli Kanada Eesti Keskarhiivi juhataja ja kuulus RVN-i juhatusse, mistõttu reageeris RVN kiiresti: selle rahvuspoliitiline komisjon võttis 28. septembril vastu resolutsiooni, millega „mõisteti hukka Torontos toimunud kokkusaamine Rudolf Sirgega kui meile vaenulise rezhiimi funktsionääriga” (Salurand 1975a: 278). Ent keegi ei osanud ette näha seda, et kohtumise ulatuslik, erapoolik ja hukkamõistvas toonis kajastamine mõjutas Toronto eestlaste kogukonda veel pikka aega, olles mõned aastad hiljemgi otseseks ajendiks mitmele suurele Sirge-afääriga seotud kohtuprotsessile.

Ekbaumi romaanist „Ristitants” selgub, et kirjanik kohtus Sirgega neljal korral, kuid ajakirjanduse vahendusel sai avalikuks vaid kolmas, 21. septembri kohtumine, mis põhjustaski Sirge-afääri. Salme Ekbaumi esimese Sirgega kohtumise initsiaatoriks oli Sirge. Kokku saadi Ekbaumi kodus, kus kirjanik koos abikaasa Artur Ekbaumiga võõrustas kodumaalt saabunud külalist. Hiljem liitus nendega Ülemaailmse Eesti Kirjanduse Seltsi (ÜEKS)¹⁵ Kanada osakonna esimees ja luuletaja Hannes Oja. Sirget kirjeldab „Ristitantsu” jutustaja hea suhtlejana, keda ebamugavad küsimused ei heiduta: „Asjaosaline püüab, teab ja jõuab vastata päris palju. Üsna võimeka akrobaadina turnib ta ohtlikul ja möödapääsematul purdel, mis maailma, kust ta tuleb, lahutab meie omast, kusjuures iga liigne komistus võinuks osutuda talle elukardetavaks.” (Ekbaum 1970: 33) Mõte kohtumiseks Torontos tegutsenud kirjaniku ja ajakirjaniku Karl Eerme ja „teistegi kohapäälsete kirjandus-inimestega” tuli Sirgel Ekbaumide juures viibides (Ekbaum 1970: 35). Eermet tundis Sirge juba sõjaeelsest ajast: nad olid klassivennad ja töötasid mõlemad ajakirjanikuna.

¹⁵ ÜEKS loodi Henrik Visnapuu eestvedamisel 1948. aastal Geislingeni põgenikelaagris (Kronberg 2010: 130). Torontos tegutsenud ÜEKS-i Kanada osakond asutati 1959. aastal. Sealseks esimeheks sai Harri Asi, abiesimeheks Abel Käbin, sekretäriks Hannes Oja, abisekretäriks Arved Viirlaid ja laekuriks Salme Ekbaum (Kronberg 2010: 135). 1960. aastal valiti seltsi Kanada osakonna uueks esimeheks Hannes Oja. Kanada osakond oli sunnitud tegevuse lõpetama seoses Sirge-afääriga, kassa ja varad anti üle RVN-ile.

Teine kohtumine Sirgega toimus järgmisel päeval taas Ekbaumide juures ja seekord oli initsiaatoriks Salme Ekbaum, kes lootis Sirgelt kuulda uudiseid oma Eestisse jäänud õe Minni Nurme ja tema pereliikmete kohta ning saada selgust noorima venna¹⁶ surma asjaoludes: „Eriti seisab mul südamel noorema velje saatuse ja surma-aasta selgitamine. Olen püüdnud seda teha kirjateel, kuid alati saanud vastuseks vaikimise. Väär olnuks väita, et ma ei jõudnud seda võõralt pärida eelmisel päeval.” (Ekbaum 1970: 38) Siinkohal on oluline märkida, et Sirge aadressi sai Ekbaum Bernard Kangro käest, kellega Ekbaum oli kirjavahetuses alates 1950. aastast¹⁷ ja kes oli Sirgega kohtunud 1956. aastal Lundis.

Kolmas, skandaali põhjustanud kohtumine Sirgega toimus sama päeva õhtul Eerme kodus, kuhu oli kutsutud teisigi Toronto kirjandusinimesi: Hannes Oja, Magda Pihla ja Arvo Naelapea. Huvitaval kombel kirjeldab Ekbaum seda kohtumist vaevalt kahel leheküljel, valgustades kõne all olnud teemasid vaid mõne lausega: „Nagu ette arvata, korduvad eilsed küsimused ja vastused. Muidugi lisandub hulk uudsetki. Küsijaid on enam ja päritakse nii kirjanduse, majanduse kui poliitilisse ellu puutuvat.” (Ekbaum 1970: 40) See, milliseid küsimusi täpsemalt arutati ning millised teemad võisid tekitada pingeid Sirge ja teiste kohal viibijate vahel, romaanist ei selgu.¹⁸

Viimast korda kohtus Ekbaum Sirgega järgmisel päeval, mil Sirge sõitis Torontost ära. Seda kohtumist kajastab Ekbaum oma romaanis kõige põhjalikumalt ja emotsionaalsemalt, sest alles siis sõandas ta küsida küsimusi, mis teda kõige rohkem huvitasid. Ta sai Sirgelt teateid Eestisse jäänud lähedaste, aga ka kodukoha ja kodutalu saatuse kohta, ent kuuldu mõjus talle traumeerivalt: „On täiesti kaks iseasja, teada, et su kodu on kolhoosiks muudetud nagu iga teinegi sää. Või otsesest allikast, nii öelda suust suhu kuulda, et sää asuvad vähivõõrad ja kõige madalama elulaadiga inimesed.” (Ekbaum 1970: 49–50) Kohtumise lõppedes tõdeb jutustaja, et kõneleb külalisega küll sama keelt, ent ometi tunneb ta, et kumbki neist kuulub eri maailma, „mille vahel ei ole silda” (Ekbaum 1970: 50).

Esimesed artiklid 21. septembril toimunud Toronto pagulaskirjanike kohtumisest „punakirjanikuga” ilmusid kohalikus ajalehes Meie Elu 1. oktoobril. Ühes artiklis antakse sündmusest põgus ülevaade ja teatatakse, et kuna üks „peasüüdlasi”, Karl Eerme, „on omaks võtnud, et toimis ettevaatamatult ja

¹⁶ Ekbaumi noorim vend Martin Nurme (1914–1954) suri Komi vangilaagris.

¹⁷ Valik Ekbaumi ja Kangro kirjadest on ilmunud käesoleva aasta Tuna avanumbris (Hollo 2018).

¹⁸ Veidi rohkem annab kohtumisest Sirgega aimu Karl Eerme kiri Stockholmis ilmunud Eesti Päevalehe toimetusele: „Praegusel korral on meil, kahjuks, ainult üks võimalus oma vaenlasega vastamisi minna – sõnarelvaga. Ja sõnalahinguks kujuneski kokkusaamine R. Sirgega, mille kõnelustest kokkuvõte on ilmunud selle lehe veergudel. [...] Mina ja teised Toronto kirjanikud lähtusid kokkusaamisel R. Sirgega seisukohast, et punakirjanikku mitte kartes saada temalt informatsiooni kodumaa elu-olust, – ükskõik kui palju selles ka tõde või valet leiduks, – kui mitte muuks, siis järelduste ja võrdluste tegemiseks. [...] See, millest R. Sirgega räägiti ja millest tema rääkis, on seda väärt, et selle üle tõsisemalt järele mõelda. Me ei jäänud punakirjanikust punatõppe, ka ei saanud ta meid kõveraks murda. Sirge ise lahkus Torontost küll lööduna, sest ta nägi ja kuulis, et oleme võõrsil vankumata truuks jäänud Eesti Vabariigile ja oleme rahvuslikult häälestatud ning Kodu-Eestile soojalt kaasa elavad ja kaasa tundvad, rääkimata neist kadetsemisvääretest muljetest, mida ta sai meie – pagulaste – majanduslikust jõukusest.” (RA, ERA.4932.1.16)

oma väärsammu kahetseb, ning seda äratundes on end palunud RVN juhatusest välja arvata, otsustas RVN juhatuse Karl Eerme lahkumispalve vastu võtta” (Punakirjanik... 1964). Teises kirjutises arutletakse murelikult toimuva üle ja võetakse „süüdlaste” suhtes kindel seisukoht: „Meie ühiskond on siiski nii kompaktne ja usalduslik, et meie ei pruugi siitpeale kahtlustada neid inimesi, kes tema kutse vastu võtsid, kuigi meie oleme kaugel nende naiivsuse heakskiitmisest. Loodame, et sellest õppetunnist oleme muutunud mõnevõrra targemaks ja mõistame, et meie ei hakka vabatahtlikult lammutama seda väikest vaheseina, mis meid eraldab kommunismist, vähemalt mitte enne, kui on langenud raudne eesriie kodumaa eest.” (R. Sirge... 1964)

Laiem avalikkus oli kohtumisest teada saanud juba septembri lõpus: 28. septembril levitati esimest anonüümset lendlehte ehk ETA bülletääni, kus kohtumist Sirgega nimetatakse „salajaseks koosolekuks” eesmärgiga kahjustada välisvõitlust: „Kodumaalt põgenemise 20-dal aastapäeval on Toronto-eestlaste vaimuintelligents rutanud avasüli vastu võtma kommunistlikku funktsionääri ja astunud sellega sammu, mis killustab meie pagulaste ühtsust ja poliitilist mõtlemist. See on otsene välisvõitlusliku tegevuse kahjustamine.” (ETA teatab 1964) Süüdistava sisuga bülletään ilmus kokku neli (28. septembril, 16. oktoobril, 12. novembril ja 22. detsembril), esimene neist tiraažiga 3000 eksemplari. Bülletäänides rünnati nii Sirgega kohtunud inimesi, kohalikke eesti ajalehti, Toronto Eesti Ühispingaga seotud isikuid, konsul Johannes Markust kui ka RVN-i esimeest Harry Pärkmat ja juhatuse liiget Olev Trässi.¹⁹ RVN-i juhatuse oli 8. oktoobril 1964 toimunud koosolekul mõistnud anonüümsete bülletäänide levitajate tegevuse „rangelt” hukka, kuna sellega nad õonestasid „Kanada eesti ühiskonna rahvuslikku terviklikkust” ja tegutsesid „kommunistliku vaenlase huvides” (Eesti pagulasühiskond... 1964).

„Ristitantsus” toob Ekbaum ära väljavõtted teisest, kolmandast ja neljandast bülletäänist. Teine bülletään oli suunatud eelmainitud RVN-i juhatuse otsuse vastu ja seal sedastatakse: „Viimane RVN-u juhatuse otsus kõlab liigagi diktaatorlikult, kus üks pisike diktaator esitab oma kirjutet memorandumi juhatusele kinnitamiseks, mille tekst kõlab järgmiselt: „RVN mõistab hukka anonüümse lendlehe ja kuulujuttude levitamise.” Kaheveerulises kirjutises pole aga sõnagi juttu, kes tegelikult põhjustasid sellise rahvusliku suur-skandaali Torontos. Kas ETA väljaandjad, kes faktilistele andmetele tuginedes informeerisid pagulaskonda ja sundisid meie vaikivaid ajalehti ka selleks – või olid meie võitluspõhimõtete reetjad äraandjad ekbaumid, eerved, ojad, pihlad, naela-pead.” (Ekbaum 1970: 81) „Ristitantsu” jutustaja kommentaaridest ilmneb, et teda ei häiri niivõrd süüdistuste sisu, kuivõrd asjaolu, et bülletäänide autorid on anonüümised, nimeta ja näota süüdistajad, kes võivad „liikuda siin ja sääl, ilma et nende juuresolu igakord aimatakski, nagu hiljem rabavalt ilmneb” (Ekbaum 1970: 82). Jutustajat valdav hirm, abitustunne ja enesehaletsus kestavad 1966. aastal alguse saanud Pärkma ja Trässi kohtuprotsessini, mil selgub ETA bülletäänide tegelik koostaja, väljaandja ja levitaja, kelleks oli Eerik Heine.

Nõukogude Liidust Lääne-Saksamaa kaudu 1957. aasta kevadel Kanasse jõudnud Eerik Heine²⁰ (1919–2008) tutvustas end kui palju kannatanud

¹⁹ Viimased kaks esitasid sellega seoses 1966. aastal süüdistuse advokaat Mart Tarumi vastu bülletäänide levitamise pärast (ETA bülletäänid... 1966).

²⁰ Põhjaliku intervjuu Heinega on 1994. aastal teinud Mall Jõgi (Jõgi 2007).

metsavenda, „kommunismi orja” ja kompromissitult vabadusvõitlejat (Nõges 1976a: 20), kel õnnestus tänu oma väidetavale baltisaksa päritolule Nõukogude Liidust lahkuda. Kanadas kohanes ta kiiresti, ühines mitme eestlaste organisatsiooniga ja osales Eesti Rahvuslaste Kogu asutamisel 1965. aastal,²¹ mille loomise vajadust põhjendati Sirge külaskäiguga Torontosse. 1963. aastal valmis Heine stsenaariumi järgi vändatud film „Legendi loojad”, mis räägib metsavendade tegevusest Teise maailmasõja järgseil aastail. Heine tuntusele eestlaste kogukonnas aitas olulisel määral kaasa kirjanik Arved Viirlaid, kes avaldas Heine eluloolistele jutustustele tuginedes viis romaani: „Vaim ja ahe-lad” (1961), „Kustuvad tuled” (1965), „Sadu jõkke” (1965), „Kes tappis Eerik Hormi?” (1974) ja „Surnud ei loe” (1975). Heinest sai Toronto eestlaste kogukonnas tõeline rahvuskangelane, ent see kuvand hakkas murenema 1960. aastate teisel poolel. Nimelt võttis CIA 1963. aasta kevadel ühendust USA-s tegutsenud Eesti Rahvuskomitee esimehe Julius Kanguriga, et ta hoiataks USA eesti kogukonda USA-sse filmi „Legendi loojad” tutvustama tulnud Heine kui KGB agendi eest (Grabbi 2007: 116). Kuna Kangur sellest ülesandest keeldus, pöördus CIA Eesti Vabadusvõitlejate Liidu esimehe ja USA armee reservkapteni Jüri Rausi poole, kes tuligi avalikkuse ette väitega, et Heine on KGB agent. Heine kaebas 1964. aasta novembris Rausi laimu levitamise eest kohtusse. Esimene avalik kohtuistung toimus märtsis 1966 ja kogu kohtuasi lõppes novembris 1969 (Grabbi 2007: 118–119), mil CIA kinnitas, et Raus tegutses nende juhtnööride kohaselt. Edasine uurimine lõpetati, kuna CIA keeldus oma allikate huve kahjustamast. Pärkma ja Trässi ning Heine ja Rausi kohtuasjade tõttu kaotas Heine oma senise positsiooni ja ühtlasi usalduse Toronto eestlaste kogukonnas, kelle mõõdukamad liikmed ei kiitnud tema tegevust heaks (Grabbi 2007: 119).

Heine valgustab oma rolli Sirge-afääris Eesti Rahvuslaste Kogu ajakirjas Rahvuslane Jüri Nõgese varjunime all ilmunud artiklite sarja „Koeksistentsi sissemurre Torontos”²² kuuendas artiklis (1976a). Selles põhjendab ta oma toonast tegevust ning selgitab selle meetodit ja „vasturünnaku” viisi. Heine põhjendus on kirklik ja retooriliselt ülepakutud, olles kirjutatud eneseõigustuse eesmärgil: „Ma olin kindel, et Sirge oli välja saadetud kindla ülesandega lõhestada meie võitlusrinnet – tasalülitada meie rahvuslikud organisatsioonid ja diskrimineerida meie rahvuskaaslasi, kes oma naiivsuses ja lühikese mälu tõttu ei osanud seda kartagi. Ja mu aimdus osutus tõeks, kui sain teate, et Sirge oli astunud ühendusse mõningate meie kirjanike ja haritlastega ning oli toimunud salajane koosolek K. Eerme korteris. Meie rinne oli murtud. Meie rahva kannatused unustatud. Tuhandete rahvuskaaslaste märtrisurm Sarmaatia tühimaadel oli muutunud mittemillekski. Midagi tuli ette võtta ja seda kiiresti. Tundsin otse füüsilist valu sellise reetmise pärast meie inimeste poolt ja otsustasin teha kõik, mis mu võimuses ja riivistada see läbimurre.” (Nõges 1976a: 21)

Mõistagi tuleb Heinest juttu ka „Ristitantsus”, kus on ära toodud ajalehes Vaba Eestlane ilmunud ülevaade Pärkma ja Trässi kohtuprotsessist ning Heine osast selles: „Eerik Heine ülestunnistus viib ta isiku meie ühiskonna

²¹ Organisatsiooni sihiks oli olla „selle õige rahvusliku meelsuse ja tegevuse valvuriks” (Salurand 1975b: 289).

²² Vt Nõges 1974, 1975a, 1975b, 1975c, 1975d, 1976a, 1976b, 1976c, 1976d, 1977; 1993. aastal anti need artiklid välja eraldi raamatuna (vt Nõges 1993).

silmis kahtlemata uude värvingusse ning tõstab veelgi drastilisemalt esile hämmastavat muudatust tema kujundpildis avalikkuse vaatekraanil. [...] Eriti iroonilisena tundub siin asjaolu, et Heine, kes nõuab suurt hüvitust selle eest, et teda on nimetatud kommunistiks, ei kohkunud ise tagasi sama süüdistust langetamast teiste suhtes ja tegi seda pealegi anonüümselt.” (Ekbaum 1970: 219–220) Lisaks ajaleheartiklile on jutustajal Heinest mitu isiklikku mälestust. 1957. aasta kevadel pidas Heine ettekande Balti Liidu korraldatud 14. juunil küüditatute mälestamisaktusel ja enne aktust külastas Heine Ekbaume. Jutustaja meenutab toda kohtumist, ent ei anna ühtki hinnangut: „Ta ei tee meie ees saladust, et kavatses lähemas tulevikus astuda Ühendriikide sõjaväkke, kus arvab end kõigiti olevat õige mehe õigel kohal. Samuti otsib ta oma erakordsetele läbielamustele kirjapanijat, mispuhul soovitatan tal pöörduda oma kaaskolleegi poole, kes on sel alal tuntud.” (Ekbaum 1970: 222–223) Aastaid pärast Sirge-afääri Heinega uuesti kohtudes avab jutustaja oma tundeid veidi enam, tunnistades, et teda valdab selle mehe suhtes üksnes emotsionaalne tuimus: „Mu ees seisab inimene, kelle vastu ma ei tunne enam kaastunnet ega ka erilist vaenu” (Ekbaum 1970: 224).

Unenäod

Nagu eelnevalt mainitud, sisaldab „Ristitants” fragmente erinevatest mitte-ilukirjanduslikest tekstidest: ETA bülletäänidest, ajaleheartiklitest, jutustaja enda ilmunud ja ilmunud jäänud arvamused ning tema päevikussekkannetest. Ekbaumi romaani mõistmisel traumanarratiivina on kõnekaimad jutustaja unenägede üleskirjutused. Kõik need unenäod ja ilmsiunad on jutustaja kirja pannud vahetult pärast nägemist, põhjendades nende kaasamist romaani järgmiselt: „Uned on unustamiseks, mitte paberile panemiseks. Aga kuna neid juba säält leian, neid ei ole palju ja nad on otseselt seotud tolle kadaljase ajajärguga või õigemini sellest tingitud, jätan enesele nende ilmutamise vabaduse. [...] Nagu dateeringuist selgub, katavad nad vaid lühikesed ajavahemiku, sest loobusin peagi nende kirjapanemisest.” (Ekbaum 1970: 134) Niisiis annavad romaanis kirjeldatud unenäod ja ilmsiunad aimu jutustaja Sirge-afääriga seotud traumaatilise läbielamisest ja tema soovist, aga ka raskustest neid läbielamisi n-ö omaks võtta. Laurie Vickroy täheldab oma uurimuses „Lugedes traumanarratiive”, et „traumatekstide tegelased saavutavad mõningase paranemise, aga mitte täiuslikku terviklikkust, kuid seda ei saavutata ka traumateraapia käigus: kellegi loo ümberjutustamine hõlmab struktuuri ja tugevatest tunnetest ohutu distantsi loomist või õpitakse selle käigus tunnetega hakkama saama, aga mitte neid kõrvaldama” (Vickroy 2015: 5). Ekbaumi romaani jutustaja hingehaavade paranemist takistab Sirge-afääriga seotud sündmuste pikk kestus: neist viimane, Heine ja Rausi kohtuprotsess, kus osales tunnistajana ka jutustaja, lõppes alles 1969. aastal, seega viis aastat pärast Sirge külaskäiku Torontosse. Nõnda ilmnevad pika aja vältel ka jutustaja trauma sümptomid, sealhulgas painajalikud unenäod ja ilmsiunad, mis on kõige tavalisemad trauma taaskogemise sümptomid (McNally 2003: 112) ja mis võimaldavad lugejal heita pilk jutustaja siseilma, tema mälestustesse, soovidesse ja hirmudesse.

Traumat on määratletud reageeringuna mingile vapustavale või ka ootamatule sündmusele, mis ei leia kohta kogeja mälus. Selle tagajärjel jääb sündmus selle kogejat kummitama korduvate hallutsinatsioonide, sündmõtete, käitumisviiside, mälupiltide või unenägudena. Neid sümptomeid on mitmed traumauurijad, näiteks Bessel van der Kolk ja Daniel Brown, mõistnud traumaatiliste mälestuste implitsiitsete väljendustena, uskudes, et teraapia käigus on võimalik need mälestused esile kutsuda ja anda neile narratiivne vorm (McNally 2003: 179).

Ka Ekbaumi romaani jutustaja kasutab oma unenägude üleskirjutusi paar aastat tagasi toimunud traumeerivate sündmuste meenutamise abivahendina. Tema jaoks on need üleskirjutused olulisteks teetähisteks mäluteekon-nal, mida raskendab asjaolu, et vahepealsel ajal on ta püüdnud traumaatilisi läbielamisi unustada. Suurem osa Ekbaumi romaanis kirjeldatud unenägusid on pärit 1964. aasta detsembrist. Neis kõigis viibib jutustaja kodumaal. Kõige üksikasjalikumalt vahendab jutustaja unenägu, kus ta on oma kodutalus koos isa, ema ja vendadega. Pereliikmed istuvad laua taga ja söövad, ema aga käsib jutustajal minna karja juurde, mida parajasti valvab jutustaja noorim vend. Jutustaja lahkubki lauast, välja jõudes ta aga näeb, justkui põletataks kodu-lähedasel mäel vana kulu. Ta jookseb tagasi tuppa ning annab tulekahjuohust teada. Teised pereliikmed lahkuvadki hoonest, ainult jutustaja jääb üksi põle-vasse majja, sest „aknad ja ukSED on tule pärast suletud” (Ekbaum 1970: 136). Äkki märkab ta majas kaevu ja selle kõrval vett täis pange, misjärel hak-kab ta tuleohus majale vett pilduma. Samal ajal näeb ta eemalt isa tulemas. Unenäo kirjeldust raamistab jutustaja kommentaar, mis avab tema unenäoga seotud tundeid: „Kaevu pilt jääb ainukeseks lohutuseks ses leekide meres. See on kuidagi äärmiselt selgesti meeles ja tundub sügavana ja ammendamatusena mu enese abituse ja ahastuse kõrval kiriksuure katuse all, millele tulekeeled ahnelt lähenevad.” (Ekbaum 1970: 136)

Tundub, et kirjeldatud unenäos saavad kokku nii Sirge-afääri kui ka jutus-taja kodumaaga seotud igatsusi ja hirme väljendavad sümbolid. Tulekahju kui sümbol näib olevat seotud jutustaja n-ö ketserirolliga, milles ta kujutab ennast, tähistades sellega karistust oma „süüteo” ehk Sirgega kohtumise eest. Sellist tõlgendust toetab asjaolu, et ketserite tuleriidale saatmise kujundit kasutab Ekbaum oma romaanis kõige sagedamini, nagu väitsin artikli sissejuhatuses. Samal ajal aga võib põlema süttinud kodutalu tõlgendada ka jutustaja hir-muna oma kodust lõplikult ilma jääda. Meenutagem, et jutustaja saab just Sirge käest teada, et tema kodutallu on asunud elama „võhivõõrad ja kõige madalama elulaadiga inimesed” (Ekbaum 1970: 50), ning see teadmine rõhub teda pikka aega. Kaev kui teine selle unenäo keskne sümbol kõneleb aga jutus-taja kurbusest kodu võimaliku kaotuse pärast, ent samal ajal ka lootusest, et ta suudab selle kõigest hoolimata siiski päästa.

1964. aasta detsembrist on üles kirjutatud ka üks ilmsiuni. Painajalikud ilmsiuned ilmnevad „ärkveloleku piiril, kus üks osa meist juba avasilmi jälgib veel teadvuse kontrollita jätkuvat filmi, mis katkestamatu heidena alatead-vuse pimekambreist pinnale pürgib nagu suits halvasti summutatud tule-pesast” (Ekbaum 1970: 137). Jutustaja võrdleb neid etendustega, mis paista-vad toimuvat väljaspool tema teadvust justkui „mingil vapustavalt neutraal-sel valgel linal”, kuid paradoksaalselt osaleb ta neis etendustes ka ise, olles

ühtaegu nii pealtvaataja kui ka peategelase rollis. Ilmsiunede painajalikkus avaldub jutustaja sõnul selles, et neist on võimalik ärgata üksnes tugeva jõupingutusega, kui püüda täpselt meenutada mingit teksti või päevasündmust, või „mõne välise teguri varal”. (Ekbaum 1970: 138)

1964. aastal nähtud ilmsiune tegevus toimub jutustaja kodulinna turuplatsil. Kohal viibiv seltskond (ehk kohtumõistjad) koosneb „pagulaslikust elemendist”, neile lisandub käskjal, kes toob kohale pärgamendirulli süüdistustega. Samal ajal kuulutatakse valjuhääldajast, et süüalust ei olegi vaja likvideerida, sest tema vastaste arvates „too tegevat seda oma eraldumisega ise” (Ekbaum 1970: 139). Pärast seda teadaannet jääb jutustaja üksi turuplatsile, kus ta näeb väikest jänest. Ta küsib jäneselt, miks tema teistega kaasa ei läinud, ja jänest vastab talle, et „kuna kõik on olnud aremad kui tema, siis polevat tal olnud mõtet kaasa plagada”. Seejärel asub jutustaja koos jänesega metsahütti elama, ent nüüd on tegevuskohaks pagulus. Une kirjeldus lõpeb sõnadega: „Ja kui üks neist ära kutsuti, [---] siis ei tahtnud ka teine neist edasi elada, vaid jooksis meelega jahimehe püssikuulile ette.” (Ekbaum 1970: 139) Ilmsiuni on ilmselgelt põhjustatud Sirge-afäärist, selle kesksed motiivid räägivad jutustaja traumast – kohtumõistmine ja sellele järgnev karistus ehk jutustaja kui süüaluse hülgamine nii rahvuskaaslaste kui ka abikaasa poolt. Jänest kui sümbol näib kehastavat jutustaja lähedast sõpra Ellut, keda ta meenutab romaanis pärast sõbra surma kui üht vähestest inimestest, kes teda alati mõistis ja jäägitult usaldas. Jutustaja tajub Ellu toetust hädavajalikuna just Sirge-afääri ajal, mil ta tunneb, et on „enesega karupidi, teistest hüljatud ja igati upakil” (Ekbaum 1970: 178). Ellu ebamaisena kujutatav headus ja inimlikkus aitavad jutustajal, kellele tundub, et „inimlikkus on muutunud ilu- taimeks, mida vastava hingelaadiga inimesed rohkem eralõbuks oma isiklikus ilu-aias kultiveerivad” (Ekbaum 1970: 176), risked ajad üle elada.

Ekbaumi romaanis leidub veel kaks traumaunenäo üleskirjutust, mõlemad pärit 1966. aasta sügisest. Esimeses unenäos hoiab jutustaja kaelapidi käes lõgismadu, kes nõelab tema sõrmenukki. Seepeale hakkab jutustaja välja pressima mürki, mis „[h]eleda, apelsinkollase joana” koos verega tema sõrmest välja purskub (Ekbaum 1970: 215). Kuna jutustaja käsi jääb siiski kangeks, palub ta end vennal haiglasse viia. Sama aasta novembrist on pärit veel teinegi mao-unenägu, milles on jutustaja oma aias ning hoiab käes korvi lõgismao ja kahe limukaga. Soovimata ise neid tappa, otsustab ta visata jälestust tekitava korvi naabrite tagahoovi, kus kass mao maha murrab. Jutustaja tunnistab, et see unenägu mõjus tema jaoks vabastavalt. Madu ja limukad näivad kõnelevat jutustaja vastumeelsusest inimeste suhtes, kes korduvalt tema ellu sekkusid ja kelle tegevus mõjus talle pikka aega traumeerivalt. Korvi äraviskamist võib nende sümbolite valguses tõlgendada romaani „Ristitants” kirjapanekuna: romaani lõpp²³ lubab järeldada, et autorile oli see vabastav ja teraapiliselt mõjunud protsess, mis võimaldas teha rahu nii iseenda, Sirge-afääri lavastajate kui ka Toronto eestlaste kogukonnaga.

²³ „Maailm ja kõik, mis tema sees on, on nii rikas RISTIST ja RÕÖMUST, et meile igale langeb sellest piisake. Jääb vaid kõiges alandlikkuses rõhutada, et karikas, mis mulle langes kummutada, tundub tagantjärele kõige kõrval, mis inimestele igivoolavas ajas on tulnud ja tuleb läbida, peagu õiekarikana.” (Ekbaum 1970: 240)

Kokkuvõtteks

Dokumentaalaromaani „Ristitants” kirjutamise ajendiks said Rudolf Sirge külaskäik Torontosse 1964. aasta septembris ja sellele järgnenud sündmused. Salme Ekbaumi faktitruu teos on selle afääri üheks olulisemaks allikaks Kanada ja Rootsi eestikeelsetes ajalehtedes ilmunud vastavateemaliste kirjutiste ning afääriga rohkem või vähem seotud isikutega tehtud intervjuude kõrval.²⁴ Olles küll dokumentaalaromaan, hõlbib Ekbaumi teos mitmest žanrile iseloomulikust tunnusest. Autor ei sea endale eesmärgiks kujutada toimunut võimalikult objektiivselt, vaid ta annab edasi omaenda traumaatilised kogemused ja nende järelmõju, mis autobiograafilisele romaanile iseloomulikult jõuavad lugejani autorilähedase jutustaja kaudu. „Ristitantsu” monoloogilisus ongi veel üks põhjusi, miks ei saa seda pidada tüüpiliseks dokumentaalaromaaniks. Selles kujutatakse sündmusi neis osalenu ehk tunnistaja vaatepunktist, mida täiendavad küll mitmed teisedki afääri kajastanud isikute hääled, ent need ei sea kordagi kahtluse alla ega lükka ümber jutustaja minevikukujutust, seega ei paku need toimunule alternatiivset tõlgendust. Lisaks oma tunnete ja mõtete vahendab jutustaja Sirge-afääri ajal ja selle järel nähtud traumaatilisi unenägusid ja ilmsiunesid. Trauma sümptomitena lubavad need unenäod heita pilku jutustaja siseilma ja saada aimu tema hingehaavadest, mille pikaldane paranemine kulgeb paralleelselt romaani kirjutamisprotsessiga. Ehkki Ekbaumi romaan esitab subjektiivse tagasisivaate Sirge-afäärile, aitab see mõista Sirge külaskäigu järel Toronto eestlaste kogukonnas teadlikult tekitatud hirne, pingeid ja vastasseise, mis viisid selle kogukonna lõhenemiseni ning halvasid selle tegevusvõime aastateks. 1964. aasta novembris Bernard Kangrole adresseeritud kirjas tunnistab Ekbaum: „[---] öieti on see, mida praegu läbin, kaunis kirjeldamatu, taevast teab, milleks teda tarvis oli, võibolla et hakkaksin nägema pisut lahtisemate silmadega” (EKM EKLA, f 310, m 55: 16).

Artikkel on seotud institutsionaalse uurimisprojektiga IUT22-2 „Kirjanduse formaalsed ja informaaalsed võrgustikud kultuuriloo allikate põhjal” ning Eesti-uuringute Tippkeskusega.

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseum (EKM), Eesti Kultuurilooline Arhiiv:

EKLA, f 310, m 55: 16. Salme Ekbaumi kiri Bernard Kangrole 5. XI 1964.

Rahvusarhiiv (RA):

ERA.4932.1.16. Karl Eerme kiri Eesti Päevalehele.

²⁴ Mainitud intervjuud on 2013. aastal teinud Kathriin Karus, kes kasutab neid oma bakalaureusetöös (2014).

Kirjandus

- Agrell, Beata 1997. Documentarism and theory of literature. – Documentarism in Scandinavian Literature. Toim Paul Houe, Sven Hakon Rossel. Amsterdam: Rodopi, lk 36–71.
- Aser, Mari 1987. Vaatlusi Salme Ekbaumi loomingust. – Tulimuld, nr 4, lk 197–202.
- Eesti pagulasühiskond jätkab murdumatult oma võitlusmissiooni. – Meie Elu 15. X 1964, lk 4.
- Ekbaum, Salme 1964. Kiri Salme Ekbaumilt. – Vaba Eestlane 7. XI, lk 7.
- Ekbaum, Salme 1970. Ristitants. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- ETA bülletäänid Kanada kohtus. – Vaba Eestlane 19. X 1966, lk 1.
- ETA teatab 1964. [Lendleht.]
- Flis, Leonora 2010. Factual Fictions. Narrative Truth and the Contemporary American Documentary Novel. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Grabbi, Hellar 2007. Eerik Heine saaga ja Arved Viirlaiu romaanid. – Looming, nr 1, lk 112–124.
- HO 1970. Kirjanik silitab vastukarva... Salme Ekbaum räägib oma uudisteoset. – Vaba Eestlane 8. XII, lk 7.
- Hollo, Maarja 2018. „Püsida aja kiuste, laulda aja kiuste...” Katkendeid Bernard Kangro ja Salme Ekbaumi kirjavahetusest. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 1, lk 105–122.
- Ingvarsson, Jonas 1997. Media and the documentary strategies. – Documentarism in Scandinavian Literature. Toim Paul Houe, Sven Hakon Rossel. Amsterdam: Rodopi, lk 77–89.
- Jõgi, Mall 2007. Eerik Heine. Võitlus lõpuni. – M. Jõgi, Kõnelesid. Jutuajamisi kirjarahva ja teadlastega aastatest 1979–2006. Tallinn: Tänapäev, lk 280–314.
- Karus, Kathriin 2014. Eesti kirjanduselu Torontos. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/42487/Kathriin%20Karus_BA.pdf
- Kirss, Tiina Ann 2016. Suhtlejad ja võitlejad. Eestluse tuleviku problematika 1976. aasta Pocono seminari näitel. – Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad. Koost, toim Leena Kurvet-Käosaar, Marin Laak. (Studia litteraria Estonica 18.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 260–289.
- Kolk, Raimond 1977. Mõtteid pagulaskirjanikust ja ta miljööst. – Metroo 77. Kogumik valitud materjalidest, esitatud jaanuaris 1977 Trollebos, Rootsis. Toim Jaak Maandi, Mart Maandi, Jüri Seim. Uppsala, lk 24–32.
- Kronberg, Janika 2010. Mis oli ÜEKS? – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 1, lk 130–135.
- Luuletaja kurdab: politrukid tulid koos muusikutega. – Eesti Päevaleht 3. XI 1972, lk 1.
- McNally, Richard J. 2003. Remembering Trauma. Cambridge–London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Mägi, Arvo, Ristikivi, Karl, Kangro, Bernard 1973. Eesti kirjandus paguluses 1944–1972. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Nõges, Jüri 1974. Koeksistentsi sissemurre Torontos (I). – Rahvuslane, nr 38, lk 23–27.

- Nõges, Jüri 1975a. Koeksistentsi sissemurre Torontos (II). – Rahvuslane, nr 39, lk 25–32.
- Nõges, Jüri 1975b. Koeksistentsi sissemurre Torontos (III). – Rahvuslane, nr 40, lk 26–32.
- Nõges, Jüri 1975c. Koeksistentsi sissemurre Torontos (IV). – Rahvuslane, nr 41, lk 27–32.
- Nõges, Jüri 1975d. Koeksistentsi sissemurre Torontos (V). – Rahvuslane, nr 42, lk 21–28.
- Nõges, Jüri 1976a. Koeksistentsi sissemurre Torontos (VI). – Rahvuslane, nr 43, lk 20–26.
- Nõges, Jüri 1976b. Koeksistentsi sissemurre Torontos (VII). – Rahvuslane, nr 44, lk 21–23.
- Nõges, Jüri 1976c. Koeksistentsi sissemurre Torontos (VIII). – Rahvuslane, nr 45, lk 27–32.
- Nõges, Jüri 1976d. Koeksistentsi sissemurre Torontos (IX). – Rahvuslane, nr 46, lk 26–32.
- Nõges, Jüri 1977. Koeksistentsi sissemurre Torontos (X). – Rahvuslane, nr 47, lk 29–32.
- Nõges, Jüri 1993. Koeksistentsi sissemurre Torontos. Kümme aastat Sirgest Krossini 1964–1974. Toronto.
- „Nõiaprotsessid” eesti kirjanike vastu Kanadas. – Teataja 30. X 1964, lk 10.
- Oinas, Felix 1982. Kuidas kirjanikud kirjutavad. Salme Ekbaum. – Tulimuld, nr 4, lk 172–176.
- Oinas, Felix 1992. Kuidas kirjanikud kirjutavad. 33 loomelugu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Punakirjanik Rudolf Sirge kohtus Torontos pagulaskirjanikega. – Meie Elu 1. X 1964, lk 3.
- Rahvuslaste Kogu isamaalik õhtu Torontos. – Vaba Eesti Sõna 4. III 1965, lk 4.
- R. Sirge vahejuhtum. – Meie Elu 1. X 1964, lk 2.
- Salurand, Enn 1975a. Rahvusliku Välisvõitluse Nõukogu. – Eestlased Kanadas. Ajalooline koguteos. Toim Alfred Kurlents, Richard Antik. Toronto: KEAK, lk 263–287.
- Salurand, Enn 1975b. Rahvuslaste Kogu Kanadas. – Eestlased Kanadas. Ajalooline koguteos. Toim Alfred Kurlents, Richard Antik. Toronto: KEAK, lk 289.
- Sirge, Rudolf 1968. Meretaguste juures. Reaktiiv-reisipilte. Tallinn: Eesti Raamat.
- Taagepera, Rein 2012. Määravad hetked. Mälestusi aastani 1960. Tartu: Ilmamaa.
- Tubin, Eino 2015. Ballaad. Eduard Tubina lugu. Tallinn: Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum.
- Veidenbaum, Siegfried 1985. Tundmata tulevikku. Toronto: Oma Press.
- Vickroy, Laurie 2015. Reading Trauma Narratives. The Contemporary Novel and the Psychology of Oppression. Charlottesville–London: University of Virginia Press.

Maarja Hollo (sünd 1979), PhD eesti kirjanduses, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi teadur, maarjahollo@hotmail.com

From trauma to novel: The genre, poetics and historical background of Salme Ekbaum's novel *Ristitants* (Dancing around the Cross)

Keywords: documentary novel, life writing, trauma, Estonian exiles, Salme Ekbaum

The article discusses the documentary novel *Ristitants* by Estonian exile writer Salme Ekbaum (1912–1994), published in Sweden in 1970. The novel was inspired by the visit to Toronto by Soviet Estonian author Rudolf Sirge in September 1964, and its repercussions on Salme Ekbaum, her husband and several other local intellectuals. The events later called the (R.) Sirge affair had a traumatic effect not only on Salme Ekbaum, but also on the whole Estonian community of Toronto, giving rise to splits and conflicts that did not abate for many years. The aim of the article is to explain how the author understands and interprets the documentary novel as a genre that was new both in Estonian and English literature in the mid-1960s. In addition, some aspects are discussed which enable interpreting Ekbaum's novel as an autobiographical trauma narrative. While telling her autobiographical story, the author reflects on the attitudes of the Toronto Estonian community as well as the meaning and future of Estonian nationalism in exile, an adequate understanding of which requires considerable knowledge of the historical context of the book. However, the aspects of genre and poetics are no less important for the novel. Ekbaum understands documentary novel as an autobiographical narrative focusing on the author's personal experience and feelings. Those are rendered most vividly by fragments of her memories, diary records and dream recordings, which enable the reader to get an idea of her traumatic experiences.

Maarja Hollo (b. 1979), PhD, Estonian Literary Museum, Estonian Cultural History Archives, researcher, maarjahollo@hotmail.com



KOIDULA KIRJAD

Ühe sündimata väljaande saatusest ja sisust

Klassikute kirjavahetused on igas rahvuskultuuris olnud loomulik uurimis- ja publitseerimisobjekt. Kreutzwaldi kirjavahetused on Eestis välja antud kuues köites (aastatel 1953–1979); Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile neljas osas (1995–1997); Tuglaselt on eraldi raamatuna välja antud kirjavahetused abikaasa Elo Tuglasega („Kirjad teineteisele”, 2001), noorusaja kaasvõitleja Johannes Aavikuga („Kultuurilugu kirjapeeglis”, 1990) ja kolleeg Artur Adsoniga („Paaži ja Felixi kirjavahetus”, 2011). Valitud kirju ja kirjavahetusi on Eestis aegade jooksul välja antud ka mitme teise autori pärandist. Arhiivides on seesugust materjali võimalikeks publikatsioonideks veel küllaga. Koidula on kahtlemata üks meie austusväärsematest klassikutest. Tema kirjadest on publitseeritud kirjavahetus Kreutzwaldiga kakski korda: „Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus” (1910–1911) ning „Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetus” (1962). Veel on avaldatud eraldi raamatuna „Koidula ja Almbergi kirjavahetus” (1925) ja valik „Koidula kirjad omakseile” (1926): emale, isale, õele. Abikaasade (Lydia ja Eduard Michelsoni) kirjavahetus sai uurijatele kättesaadavaks hiljem ja neid kirju ei ole kunagi avaldatud. Koidula kirju on aastatest 1862–1886 järelepõlvedeni jõudnud umbes 400. Suurem osa neist (ca 280) on kirjutatud omastele. Teine pool (natuke üle saja kirja) on kirjutatud sõpradele ja tuttavatele. 1860. aastatest on meieni jõudnud kirjad ärkamisaja kesksetele tegelastele, eelkõige Kreutzwaldile, aga ka kirjavahetused Carl Robert Jakobsoni ja Jaan Adamsoniga. Ka Koidula suhted Soome sõpradega on alguse saanud 1860. aastatel; siin on oluline kirjavahetus ajaloo-professor Yrjö Sakari Yrjö-Koskise (nii enda kui ka J. V. Jannseni nimel) ja arheoloog Johannes Reinhold Aspeliniga. Nendega oli Koidula ka kohtunud: Yrjö-Koskinen oli külastanud Jannseneid Tartus 1867. aasta suvel, muuseas koos Julius Krohniga, aga viimasega kirjavahetust ei sündinud. J. R. Aspelin ja Carl Gustaf Swan olid olnud Tartus esimesel laulupeol 1869. aastal ja peatunud Jannsenite kodus. Sellest tutvusest sündis kirjavahetus just Aspeliniga; Swan hoidis hiljem, kui eesti rahvuslik leer oli selgelt lõhenenud, Jakobsoni poole.

Säilinud kirjad on paraku vaid osa kunagisest kirjavahetusest. Koidulale kirjutatud kirjade järgi saab selgeks, et olemas on olnud ka Koidula kirjad näiteks Ado Reinvaldile, Jakob Hurdale, Lilli Suburgile, Jaan Bergmanile, Wilhelm Schottile ja teistele, mis pole arhiividesse jõudnud.

Hea kooli suure teadusliku kirjapublikatsiooni tegemiseks oli andnud Mart Lepiku algatatud Kreutzwaldi kirjade väljaanne. Kui Kreutzwaldi kirjavahetuse töögrupp (lisaks Lepikule veel Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel

Nagelmaa, Liis Raud, Aarne Vinkel) oli saanud oma asjatundliku töö eest 1982. aastal riikliku preemia (tollal Eesti NSV riiklik preemia), otsustati tegijate ajastutundmist ja kogemusi kasutada teise suure kirjaväljaande – Koidula kirjade – koostamiseks ja väljaandmiseks. Koidulal oli olnud lai kirjavaheetus ja palju korrespondente, kuid kõige rohkem oli kirju kodustelt pereasjade kohta (vt eespool). Need kirjad Koidulale oleksid paisutanud väljaande mahtu üle mõistliku piiri. Samas olid väga mitmed kirjavahetused säilinud sedavõrd puudulikult, et dialoogi poleks sündinud. Ka olid kõige olulisemad kiridialoogid (Koidula–Kreutzwald, Koidula–Almberg) varem avaldatud. Nõnda otsustati, et huvi pakuvad eeskätt Koidula enda mõtted. Seega planeeriti teist tüüpi väljaannet, kus oleks kronoloogilises järjestuses esitatud kõik Koidula kirjad (ka need, mis olid muus seoses juba ilmunud). Sel kombel oleks lugejateni jõudnud omalaadne Koidula päevik, mis kirjeldanuks noore neiu kasvamist suureks luuletajaks ja keskseks seltskonnategelaseks („Eesti esimeseks naiseks”, nagu teda tutvustati Soomes). Neiueas Lydia Jannseni läkitused õele või Lydia Michelsoni tundeid ja mõtteid abielunaise ning emana kajastavad kirjad on ajastu mentaliteedi ja Koidula isiku seisukohalt tõeliselt valgustavad, nagu ka ustava tütre ning lähedase õe elu ja igatsusi peegeldavad kirjad kodustest kaugel. Ja lõpuks veel need kirjad, milles kajastuvad ebameeldivad tülid raha ja isa päranduse ümber. Neid läkitusi pole kunagi avaldatud ja kõik sedalaadi kirjad ei ole ilmsesti ka säilinud.

Koidula kirjaväljaande plaan nägi ette, et säilinud umbes 400 kirja mahuvad ära kuude köitesse: I köites kirjad 1860. aastatest, II köites kirjad järgmisest kümnendist kuni Koidula abiellumiseni 1873. aastal ja ülejäänud köidetes kirjad Kroonlinnast ja välisreisilt alates 1873. aasta veebruarist kuni luuletaja elu lõpuni. Kõik kirjatekstid pidid olema esitatud originaalkeeles, täiendatud vajadusel tõlkega eesti keelde ja neile pidi lisatama tekstoloogilised ning sisukommentaariid. Väljaandele oli moodustatud kolleegium koosseisus Eduard Ertis, Rutt Hinrikus, Ea Jansen ja Meelik Kahu. Kirjaväljaande töörühma kuulusid Eva Aaver töögrupi juhina, Heli Laanekask, Ellen Kaldjärv, Aino Undla-Põldmäe ja Sirje Olesk. Käsikirjast sai provisoorselt valmis esimene köide kahes osas ja osa teisest köitest. Siis tuli vahele ajalugu ja suured muutused kirjastamispraktikas.

1992. aastal haigestus ja lahkus meie seast Koidula elu ja loomingu teenekaim uurija Aino Undla-Põldmäe. Samas kaotas sel ajal veel ainuke keskne kirjastus Eesti Raamat huvi akadeemilise ja kuluka kirjaväljaande vastu. Eesti Kirjandusmuuseum sai taasiseseisvunud Eesti Vabariigis küll õiguse ise kirjastada, aga mitte raha selleks. Eesti Raamat ja tekkivad uued kirjastused tahtsid teadusliku väljaande asemel üllitada Koidula lähenevaks 150. sünniaastapäevaks laiale lugejaskonnale mõeldud kirjandusliku albumi. Mõni aasta varem oli ilmunud niisugune album Jakob Hurda kohta (1989) ja see oli olnud menukas. Menukaks sai muidugi ka Koidula album (1994). Meie (Eva Aaver, Heli Laanekask ja siinkirjutaja) alustasime seda koostöös Eesti Raamatuga, kuid välja andis selle lõpuks 1994. aastal uus Tartu kirjastus Ilmamaa. Niisugused olid olud ja selleaegne kirjastamispraktika. Koidula kirjaväljaanne jäi taas seisma ja on seisnud tänaseni. Kirjaväljaande kandvad jõud Eva Aaver ja Heli Laanekask said liikuma oma teise pooleli jäänud projekti: väljaandele „O. W. Masingu kirjad H. J. Rosenplänterile” leiti rahastaja Saksamaalt ja

see, kaua ette valmistatud ja rahvusvahelist tähelepanu pälviv väljaanne, sai prioriteediks Koidula kirjade ees.

Siinseks publikatsiooniks valisime koos Heli Laanekasega kaks Koidula kirja C. R. Jakobsonile aastast 1868: need on kirjad, mida Koidula sada viiskümmend aastat tagasi oma siis veel sõbraks arvatud eakaaslasele kirjutas. Esimene kiri avab nendevahelise kirjavahetuse ja teises käsitleb Koidula talle omasel viisil neid teemasid, millest nad Jakobsoniga tavaliselt kirjutasid. Üldse säilitatakse kirjandusmuuseumis 14 Jakobsoni kirja Koidulale ja 11 Koidula kirja Jakobsonile. Tuleb rõhutada, et see kirjavahetus on olnud läbinisti eestikeelne ja uues kirjaviisis. Jakobsoni kirju Koidulale on publitseeritud ka varem: aastatel 1910–1912 ilmusid need ajakirjas Eesti Kirjandus, kuid Koidula vastused puudusid (need olid siis veel Kurgjal Jakobsoni pärijate valduses).

C. R. Jakobson oli Eestis ainuke Koidulaga umbes samaealine kirjavahetuspartner. Nad olid kohtunud 1860. aastatel Tartus, kui Jakobson, kes sel ajal elas ja töötas Peterburis, oli Eestis käimas. Jakobson oli andnud Lydia Jannsenile tema luuletajanime ja seepärast nimetas Koidula end tema ristilapseks. Jakobsoni ja Jannseni kirjavahetus oli alanud 1866. aastal ja on võimalik, et isa eest kirjutas mõne kirja ka Lydia. Tema enda kirjavahetus Jakobsoniga oli alanud veebruaris 1868 ja viimane Koidula sisuline kiri Jakobsonile on ilmselt kirjutatud 1870. aastal. Viimane teade Jakobsonilt on vastus Koidula saadetud kihlakaardile novembris 1871. Malle Salupere (2017: 234–238) on oma raamatus seda kirjavahetust kommenteerinud ja väljendanud arvamust, et kirjavahetus katkes peamiselt Jakobsoni äärmise egotsentrismi tõttu.

Koidula kirjade omaaegne keelekuju on siinses publikatsioonis edastatud muutmata; teksti olen kommenteerinud joone all ja lisanud teksti üksnes kommentaarinumbrid. Kui olen vajalikuks pidanud kirjateksti veel midagi lisada, on see lisandus nurksulgudes. Allakriipsutused on Koidulalt.

Kirjade originaalid asuvad: EKM EKLA, f 47, m 2: 9.

SIRJE OLESK

Koidula Jakobsonile 6. II 1868

Auustatud herra!

Teie saate mulle andeks andma, kui mina siin, Teie võimaliku imekspanemist unustades, kateta silmadega teie ette astun, teid küsides: kas nimetatud ettevõtmine „Kooliraamatu” saatmisest Soomemaale meelet unund,¹ ehk – on loul mõni muu vahepuu ees? Prof. Koskinen küsib oma viimse kirja lõpetuses, kas raamat üldse valmis? Ma olin sõna kaks Teie vaimulapse üle tema kätte läkitatud sõnumiku sisse lisanud – Teie saate seda vahest pahaks panema?! – kelle peale ta kostis: „Jakobsoni herralt väljaantud raamat ei ole minu pihusse mitte puutund. Olge nõnda hea, mulle üht Exp. saatma, ma läkitan hiljemine hinna teile kätte.” – Nüüd jätaaksin ma hea meelega asja Teie enda toimetada, tõeste teades, et teie minu soovitust ja aru selle poolt mitte võeriti ei saa mõistma, kui ka ehk minu julguse üle pead kõngutate. Aga, vaatke! Ma näeksin nii hea meelelega, et sõbrus Eesti- ja Soomemaa vahel sigineks, aga ei mitte – jahtuks! Kas annate sellepärast minu julguse andeks?

Kui ma seda alles tean, siis vahest ütlen Teile, mis „Kooliraamatu” üle mõnest suust ja – sulest minu kõrva ja silma ulatanud. Ma tahaksin kül teada, kas gümnasiumi koolmeisteri herra tõt jõuab kannatada, kui see ka naesterahva suust tuleb? Mis teie arvate, aulik herra!? Kinnituseks tohin Teile tunnistada, et minugi sugune seda on pidanud jõudma ja mõnikord – õige kibedat!

Tähendatud prof. Koski[ne]ni asjalugu Teile veel – ärge pange pahaks! – kord meeletuletades, julgen ma, Teid Jumalaga jättes, ennast nimetada

Teie

alandlik ristilaps²

L. Koidula

Tartus 1868, 6. Küünlakuul.

Koidula Jakobsonile 28. II 1868³

Auustatud herra!

Kas teate ka, et mul esiootsalt himu oli, Teid pahase meelega pisut sõitlema hakata: kas see ka õige on, minu uhkusele niisugust hoopii lüüa tahta?⁴ Nii

¹ C. R. Jakobsoni „Kooli Lugemise raamat” oli ilmunud 1867. aastal; Koidula oli raamatust 10. X 1867 kirjutanud Y. S. Yrjö-Koskisele (vt selle kohta Zetterberg 2017: 217; samuti Loores 1936). 1868. aasta veebruaris kurdab Y. S. Yrjö-Koskinen kirjas Jannsenile, et tal ei õnnestu Helsingist Jakobsoni raamatut leida ja palub selle endale saata (vt samas).

² C. R. Jakobson oli Lydia Jannsenile andnud kirjanikunime „Koidula” (vt selle kohta J. V. Jannseni kiri C. R. Jakobsonile 20. II 1867; EKM EKLA, f 47, m 2: 6). Esimest korda kasutati seda pseudonüümi Jakobsoni „Kooli Lugemise raamatu” esimeses osas.

³ Käesolev kiri on vastuseks C. R. Jakobsoni mittesäilinud kirjale. Jakobsoni 1868. aasta kirjad Koidulale pole meieni jõudnud.

⁴ C. R. Jakobson oli anonüümselt kirjutanud kiitva hinnangu „Emmajõe Öpiku” (1866) kohta ajalehes Eesti Postimees 19. VII 1867, nr 29, lk 231. Selle kirjutise peale oli Mihkel Jürgens, kes ei aimanud luulekogu autorit, kirjutanud kriitilise vastuarvustuse, mille saatis J. V. Jannsenile. Jannsen seda ei avaldanud, kuid tekst oli ilmselt saadetud ka C. R. Jakobsonile.

varsi Teie temast ka jagu ei saa; sest arvates, et mina Jürgensi tähtjaid sõnu, mis üksi teises reas Teie kohta võiksid puutuda, nõnda kergelt Teile luban: seda arvates, aulik herra! ei tunne Teie naesterahva ja nimelt oma „ristitütre” kangekaelsust veel ammugi põhjani! Pealegi on kahjurõõm, kellest ma kui naesterahvas oma rohketele osale ülevõetult saanud, kõige parajamalt südames mul liikumas. Vaatke: Jürgens oli „Emajõe Ööpiku” sassis ja kirju riide üle seda enam vihastanud, mida vähem minu isa temale lauliku nime avaldada „teadis” ja Laakmann „tohtis”.⁵ Jah, mikspärast, auustatud herra! läksite Teie ka üht loodust kiitma, mis veel nii puuduline on, et mina ennast koore⁶ laituse eest kellegi ees, ka Jürgensi ees mitte, ei tohi vabandama hakata? Sisu poolt ei tohi ma – ärge seda uhkuseks arvage! – ühe Jürgensi kätte õiget aruandmist küll mitte uskuda. Jürgens vihastas „Em. Ööp.” kiituse üle, sest et ta hiljaaegu veel tema loojat ei tunnud: muidu oleks ta oma sõnad teisiti säädinud, sest minu isast peab ta suurt lugu⁷ – laps oleks siis ka armu ehk ommeti halastust tema silme ees leidnud. Nii vastameelt, kui see mulle oli, kui isa, mineva nädalil Pernust tulles, mulle teadis ütelda, et „Perno sõber” nüüd aru kätte saanud, siis ei võinud ma teiselt poolt kahjurõõmu tagasi sulguda, mis mulle seletas, et Jürgensil sest hea meel ei saanud olema, et ta „suleneitsi” kohta mõnda halva sõna kulutanud. Aga mina ei või parata: olen oma isa tütar. Kui väga see Teid pahandanud, et keski laitis, mis Teie kiitsite, olen alles Teie kirjast näinud; ommeti, lubage mind ütelda: olete võeral teel, kui asjalugu teisiti arvate olevad, kuida praegu seletasin. Ma julgen Teile meele tuletada, mis mullu sui Teile ütlesin: „Diese Kritik ist viel zu günstig, als dass sie nicht böses Blut setzte!”⁸ – Jätke mulle siis ikka suuremat osa Jürgensi laitusest, mis aga sõravast Teie kohta käib, kanda, uskudes: ega ta mulle liiaks ei lähä!

Aga, kui ka – lubage mind veel seda palvet nimetada! – kui ka lugu Teie mõtet mööda oleks juhtunud olevad: auustatud herra! ärge võtke niisugust juhtumist mitte liiga peenikese kullakaalu peal mööta!! Teate isegi, et minu isa tahtmine selle kohalt palju õigem ja tõsisem on, kui ehk mõne kahe silma vahele jäänud sõna järele võiks arvata. Seal „kus Teie nagu kodu tahate olla,” – tänan Teid selle eest! – seal olete Teie nagu kodu! Ma kuulin oma kõrvaga isa ütlevad, et kui ta oleks võinud arvata, et Teie seda nõnda tähendate, sõnad ka oleks võinud manuskripti sisse jääda,⁹ kuid „Unpartheilichkeit”¹⁰ arvati ka siin tarvis olevad ja siin alles õiete, kus hoop oma koea kohta sihitud oli. – Aga nüüd: kas võtate minu kät lepituseks vasta? Kui Teie oma „ristitütre” palumiseest kõige vähemat kui lugu peate, siis tohin ma seda loota. –

Et ma just natuke vaidlema olen hakanud: auustatud herra! kas Teie siis minu silmaseletust nii vaevaliseks peate, et mind ei arva lingupaela nägevad? Ütelge, Jumala pärast! kus paikus ma ütlesin, et oma mõtteid „Kooli lugemise

⁵ Koidula luulekogu „Emmajõe Öpik” ilmus autori nimeta. H. Laakmann „Emmajõe Öpiku” trükkijana ei tohtinud autorisaladust reeta.

⁶ Mõeldud on vormi.

⁷ Mihkel Jürgens (1820–1874), raamatuköitja ja bibliofiil, oli Perno Postimehe ja Eesti Postimehe pidev kaastööline, kes avaldas seal iga aasta alguses eelmisel aastal ilmunud eestikeelsete trükiste nimestiku. Ka allpool nimetatud „Perno sõber” on M. Jürgens.

⁸ See kriitika on liiga heatahtlik, et ta paksu verd ei tekitaks! (sks k).

⁹ J. V. Jannsen oli C. R. Jakobsoni arvustusest „Emmajõe Öpiku” kohta ilmselt mõned sõnad välja jätnud.

¹⁰ Erapooleetus (sks k).

raamatu" üle Teile tahtsin avaldada?¹¹ Minu õpimata sulg palub alandlikult andeks, kui, mõtete teelt kõrva eksides, niisugust arusaamata hooplemist Teile silma ette toonud! Nalja sõna lõpetades pean kinnitama: niisuguse töö peale, kui „Kritik üben”¹², on koguni teise vaimuga inimesi meie armsa Eestirahva hulgas juba elamas ja mina ei võiks ommeti omalt kohalt muud ütelda, kui: „Toogu meile paremat, kes head halvaks arvab!” Mis ma teiste suust kuulnud, seda ei taha ma Teile siiski mitte salgama minna, tõeste teades, et teie minu sule sünnituses muud ei lähä otsima, kui üksi sõbraliku sõna.

„Lutheruseusu väga auustatud pappid” jätkem üsna kõrvale; neilt ei tohi keski kiitust oodata, kes kirikust etteraeatud jälgedes ei oska käia, ja Kreutzwald'il on õigus: „Je mehr Licht, desto mehr Schatten”¹³. Ärge imestage, mind nii tusaleti sõnu selle kohta kuuldes ütlevad: mulle tuli praegu meele, mis Paistu õpt. Hansen¹⁴ selleaastase Riia seitungi esimistes NN. Eestirahva praeguse elu ja seisuse kohta ütleb!¹⁵ Ka Eestimaal kandvad kirikuteenrid alati musta kuube! – Mis aga üks meie rahva ja Teile endast auustatud mees mulle möödaminnes nimetanud, üks mees, keda ka alati minu südame vägev tundmine teretab: meie Kreutzwald! Seda ei taha ma Teile mitte salgada, kui Teile vahest mitte asi juba teada ei peaks olema, sest Kreutzwald on mees, kes oma mõtteid kuhugil varju taga ei hoi. Vaatke, „Viru laulik” kahetseb, et Willigerode¹⁶ ja Körber¹⁷ Eesti laulikute[el] keskel aset leidnud; nimed, kelle kohta ta laulikute tähendust kaugeltki ei taha anda – „Mir scheint ein Sudler noch kein Dichter zu sein!”¹⁸ – veel kuulin ma ühe õpetatud mehe suust, „Kooli l. r.” pidada niisuguste laste kohta, kellele ta kirjutatud, mõtete poolt mõnes kohas liig kõrge (hochgehalten) olema; ja viimaks üteldi mitmed sõnad, kui liig paiklikud, iga lugejale mitte selged küllalt olevad. See on enamiste kõik, mis ma mõistliku rääkiate suust tean nimetada; kui palju sest õige ehk kõver? ei tea mina arutada. Mõistmatade lautusega ei taha mina Teile aega viitma hakata: meie gümnaasiumi kooliherra ei tohi mitte tahta, et teda liig uhkeks laseme minna! – Kas pean Teile nüüd ütleva, mis „Kooli l. Raamatu” kiituseks üteldakse? Seda võite igalt poolt hõlpsaste kuulda, kus ettekinnitatud kius ega – rumalus valitsemas ei ole. Mis sakslasedki tema kiituseks räägivad, seda leiata ses selleaastases

¹¹ Eelmisest kirjast on lugeda, et Koidula tahtis vahendada teiste mõtteid Jakobsoni raamatu kohta.

¹² Kriitikat harrastada (sks k).

¹³ Mida enam valgust, seda enam varju (sks k). Kreutzwald oli Koidulale 11. veebruaril 1868 kirjutanud: „Kus ühelt poolt niipalju valgust on, seal ei või teiselt poolt varjudest puudust olla.”

¹⁴ Woldemar Adolf Hansen (1823–1881), aastatel 1854–1881 Paistu Maarja koguduse õpetaja.

¹⁵ Riia seitungi esimestes numbrites ilmunu all peab Koidula tõenäoliselt silmas W. A. Hanseni artiklit „Ueber das Landschulwesen in Livland” (1868).

¹⁶ Adalbert Hugo Willigerode (1818–1893) oli aastatel 1857–1885 Tartu Maarja koguduse õpetaja ja 1869. aasta esimese laulupeo patroon.

¹⁷ Martin Georg Emil Körber (1818–1893) oli sel ajal Anseküla Maarja koguduse õpetaja ja vaimulik kirjanee.

¹⁸ Minu arvates pole paberimäärija veel kellegi laulik! (sks k). Kreutzwald kirjutas seda oma esimeses kiriarvustuses „Einige Worte über „Emmajõe Öpik””, mille ta oli Koidulale saatnud daatumita kirjas 1868. aasta jaanuari keskel.

Talinna seitungi lehtes,¹⁹ kus ka „Eesti Postimehest” räägitakse ja keda hea meelega Teile tahan saata, kui Teil lugemata peaks olema.

Mis saate Teie minu kõnest mõtlema? Kas Teie ka ei pahanda, et „sule-neitsi” Teile kõik nii julgeste kätte ütleb? Aulik herra: ise tahtsite.

Teid minu omaksete poolt tervitades jään ma alati

Teie alandlik

L. Koidula.

Tartus 28^{mal} Küünlakuul 1868.

P. S. Minu isa saab vist 8. ehk 9. Märtsil siit Peterburgi sõitma, kuhu ta minu venda väe peale tahab anda.²⁰

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseum (EKM), Eesti Kultuurilooline Arhiiv:

EKLA, f 47, Carl Robert Jakobson.

Kirjandus

Adson, Artur, Tuglas, Friedebert 2011. Paaži ja Felixi kirjavahetus 1917–1944.

Koostanud ja kommenteerinud August Eelmäe, toim Ülle Kurs, Öne Kepp. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

-bl- 1867. Ueber Unkenntniss der estnischen Sprache mitten unter Esten. – Revalsche Zeitung, 13. XI, nr 36.

C. R. J. 1867. Uus Ramat. „Emmajõe Öpik”. – Eesti Postimees ehk Näddalaleht 19. VII, nr 29, lk 231.

Emmajõe Öpik. [Lydia Koidula.] Tartu: H. Laakmann, 1866.

Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetus 1867–1873. [Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus, 5. kd.] Toim Mart Lepik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962.

Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. Kd 1–6. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953–1979.

Hansen, Woldemar Adolf 1868. Ueber das Landschulwesen in Livland. – Rigasche Zeitung, nr 14–18.

Jakob Hurt 1839–1907. [Album.] Koost Mart Laar, Rein Saukas, Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat, 1989.

Jakobson, Carl Robert 1867. Kooli Lugemise raamat. 1. jagu: 80 pildiga. Tartu: H. Laakmann.

Kirjad teineteisele 1917–1947. Elo ja Friedebert Tuglas. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2001.

¹⁹ Ilmselt pseudonüümi -bl- all avaldatud artikkel „Ueber Unkenntniss der estnischen Sprache mitten unter Esten” (1867).

²⁰ J. V. Jannsen oli 10.–20. märtsil Peterburis, kuhu viis oma poja Leopoldi teenima mingisse kroonuametisse (vt Eesti Postimees 3. IV 1868, nr 14, lk 105–106; 10. IV 1868, nr 15, lk 113–115).

- Koidula ja Almbergi kirjavahetus. Toim Aug[ust] Anni. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1925.
- Koidula kirjad omakseile 1873–1886. Toim Edith Rosenthal-Lipp. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1926.
- Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus. Kd 1–2. Toim Karl Leetberg. Tartu, 1910–1911.
- Kultuurilugu kirjapeeglis: Johannes Aaviku & Friedebert Tuglase kirjavahetus. Koost ja komm Helgi Vihma. Tallinn: Valgus, 1990.
- Loorits, Oskar 1936. Yrjö-Koskinens Briefwechsel mit seinen estnischen Freunden. Tartu. [Äratrükk väljaandest: Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1934.]
- Lydia Koidula 1843–1886. [Album.] Koost Eva Aaver, Heli Laanekask, Sirje Olesk. Tartu: Ilmamaa, Tallinn: Eesti Raamat, 1994.
- Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Kd 1–4. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1995–1997.
- Salupere, Malle 2017. Koidula. Ajastu taustal, kaasteeliste keskel. Tallinn: Tänapäev.
- Zetterberg, Seppo 2017. Rändajad Soome sillal. Kontaktid üle Soome lahe 19. sajandil. Tlk Sirje Olesk. Tallinn: Varrak.



PRIIT KRUUSI „VAIKNE AVANGARD”

Priit Kruus. Vaikne avangard. Eesti noorkirjanike rühmituste laine ja uue meedia kooslused: Erakonnast ZA/UM-ini. (Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 44.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 2018. 170 lk.

See arvustus ootas ilmumist, kui saabus teade Priit Kruusi surmast. Tekst, mis oli kantud lootusest, et tema väitekirjas alustatud töö jätkub, oli ootamatult sattunud asendama nekroloogi. Paari väikse muutusega läheb see trükki, ehk on see siiski üks õigemaid viise Priitu meenutada. Omal kombel jätkub tema elu ja töö ju teiste inimeste eludes ja töödes.

Kõik kokkupuuted Priiduga, mis mul olid, olid soojad ja inimlikud. Ma loodan, et nii mäletavad teda ka teised. Puhka rahu. Tunnen sügavalt kaasa kõigile lähedastele.

Priit Kruus alustas kirjandusrühmituste uurimisega Tartu Ülikoolis. 2007. aastal oli mul rõõm juhendada tema bakalaureusetööd. Veel suurem oli rõõm kümme aastat hiljem, kui sain aru, et kunagi alustatu on edasi arenenud Tallinna Ülikoolis kaitstavaks doktoritööks, mida juhendas Piret Viires. Kruus sai doktorikraadi 2018. aasta juunikuus ning mina olin nüüd koos Cornelius Hasselblattiga oponendi rollis. Arusaadav, et mul ei saanud olla väitekirja kaitsmisel põhimõttelisi etteheiteid. Tegemist on kindlasti silmapaistva tööga ning on alust loota, et seda loetakse ka edaspidi. Kruus kirjutas oma uurimuse eesti

keeles ning ta valdab eesti teaduskeelt hästi. Pole praegusel juhul just peamine asi, mida tunnustada, kuid keegi meist ei tea, kauaks eestikeelset teadust jätkub – kiitkem teda siis seni, kui ta meil on olemas, ja seni kuni ta kiitmist väärrib.

Kruusi töö on mitmeid sisulisi väärtusi, neist tuleks minu meelest eriti rõhutada kahte, mis seostuvad omavahel ja aitavad ülejäänud tugevatel külgedel esile tõusta. Esiteks – enne Kruusi polnud keegi sellist kirjandusloolise kallakuga ülevaatlikku uuemat kirjanduselu ja kirjanduse läbikirjutust ette võtnud. XX sajandi lõpu ja XXI sajandi alguse eesti kirjandusest on küll sisukaid üksikkäsitusi, kuid ülevaatlikku haaret, mis samas oleks ka asjatundlik, on seni olnud vähevõitu ning doktoritöö vormis üldse mitte. Teiseks – Kruus on leidnud õige lähenemisviisi, mis aitab siduda isiklikku kogemust teadusliku käsitlusega nõnda, et teaduslik objektiveeritus enamjaolt säilib.

Väitekirja kokkuvõttes ütleb Kruus, et ta käsitles „noorkirjanike saabumist eesti nüüdisaja kirjandusruumi aastail 1996–2013. Uurimus keskendus kirjandusruumi sisenemiseks kasutatud vahendi – rühmituse – tähenduse muutumisele selle käigus.” (lk 127) Seega pole tegemist mingi „seinast seinä” hõlmava kirjanduslooga, vaid ikkagi ühe aspekti lähema vaatlusega. Sellest hoolimata on ülevaatlik haare siin tõesti suur ning vaatluse alla on võetud just need nähtused, mida on võimalik võtta kirjandusloolise mudeldamise aluseks. Rühmituslike koosluste ajalugu ongi muutunud

mõne varasema perioodi teljeks, mille najal kirjanduslugu jutustatakse. Nii on tehtud XX sajandi algupoole eesti kirjandusest rääkimisel (Noor-Eestist Arbuja-teni, mõnikord ka Tuulisuini) ning nii saab teha ka selle perioodi puhul, mida uurib Kruus. Tõsi, sellise telje konstrueerimisel on oht, et kogu kirjandust hakatakse üheainsa nurga alt nägema ning unustatakse teised võimalused. Ohu olemasolus pole aga Kruus süüdi (ta ei kirjutanud eesti kirjanduse ajalugu) ning õigupoolest demonstreerib ta töö päris hästi seda, kuidas ohtudest üle saada. Selleks on vaja tunda uurimisobjekti ja konteksti, omada avarat pilku ning läheneda metoodiliselt teemale – see kõik on kõnealusele käsitlusele iseloomulik. Väitekirja esimeses peatükis on kirjeldatud varasemat rühmituste ajalugu, üldjuhul asjatundlikult. Teises peatükis tuuakse välja teoreetilised alused, sellele järgnevad neli peatükki, mis käsitlevad väitekirja põhiobjekti.

Kruus jagab vaadeldava ajavahemiku kaheks allperioodiks: ta räägib „rühmituste lainest” (koos väikse järellainega) ning sellele järgnevast ajast, millele on iseloomulikud uue meedia kooslused. Periodiseering on põhjendatud. Kruus on eriti põhjalikult analüüsinud esimest allperioodi, väitekirja põhiosa kuuest peatükist on sellele pühendatud kolm, järgmisele allperioodile ainult üks. Põhjalikuma vaatluse all on ajajärk, kus teiste rühmituste ja seltskondade seas tõusevad esile Erakkond, Tartu Noorte Autorite Koondis (NAK) ning Tallinna Noored Tegijad (TNT). Mulle endale on tundunud, et esileküündiv on ka rühmitus Õigem Valem, kuid see, et Kruus asetab viimati nimetatud „väikerühmituste” sekka, on muidugi arusaadav, osalejate arvu poolest ta väiksem oligi. Just eelkõige XX sajandi lõpu ja XXI sajandi alguse rühmituste analüüsimisel on Kruus jõudnud arusaamiseni „vaiksest avangardist”, tema meelest toimub vaikne sisseimbumine institutsioonidesse ja toonane rühmituslik käitumine toetab ka liikumist postmodernismi

poole: „[---] avangard muutub „vaikseks”, rühmitusest ja manifestist saavad pastišid” (lk 108). Kas see liikumine on tingimata postmodernismi poole või sellest hoopis „mööda”, on diskuteeritav, aga Kruusi väited on igal juhul tõsiselt võetavad.

Tore, et siin leiab võimalusi kirjandusloolisteks spekulatsioonideks, kuigi mulle tundub, et erilisel väärtuslik on Kruusi süvenemine kirjanduselulistes faktidesse, nende koondamine ja süstemaatiline esitamine. Ei kujutagi ette, et keegi teine võinuks kokku panna nii täieliku pildi antud ajajärgust.

Rühmituste laine käsitluses ma min-geid põhimõttelisi probleeme märgata ei oska. Kui neid üldse töö tugevate külgede kõrval näha, siis ikka peamiselt kuuendas peatükis „Pärast lainet: uue meedia kooslused”. Kui Kruus teadlikult otsustas keskenduda rühmituste lainele ning uuemat aega analüüsida lühemalt, siis olgu pealegi – kuigi natukene ju lugejaootust petetakse. Töö pealkiri on „Vaikne avangard. Eesti noorkirjanike rühmituste laine ja uue meedia kooslused: Erakkonnast ZA/UM-ini”. Ehk võinuks siis sõnastada pealkirja nii, et vanem ja uuem ajajärk siin võrdväärsena kõrva ei seisaks. Sõltumata vastusest arvan ikkagi, et see pole peamine küsimus. Minu meelest olulisem probleem on see, et käsitlusviis muutub kuuendas peatükis ajakirjanduslikumaks ning eespool kiidetud teaduslikku objektiveeritust pole nii selgelt näha kui varem. ZA/UM-i käsitletakse töös küll väliselt sama mudeli alusel, mida on rakendatud varem, kuid peamiselt on kirjeldatud siin „kultuurilehe Sirp lühiajalist ja skandaalset ülevõtmist” (lk 120) ning tekst on võrreldes ülejäänud osadega emotsionaalsem. Sirbiga seotud episood on kindlasti tähenduslik, kuid nii jääb paratamatult mulje, et ZA/UM kirjandusse midagi kaalukamat pakkuda ei suutnudki kui Kaur Kenderi naeruväärsusesse suubuv avantüür, mida omakorda on hea valida rühmituste loo värvikaks lõpp-punktiks –

kirjanduslooline narratiiv saab sellega valmis, vaikne avangard on lõppenud. Aga, jah, üks sellises narratiivses loogikas peitu suuremal või väiksemal määral paratamatus – võime ju taotleda objektiviteeritust, kuid kirjanduslugu jutustades peame erapooletu pilguga kogutud fakte ikkagi muutma lugudeks ning lugude jutustamine toob endaga kaasa omad reeglid.

Töös räägitakse uue meedia koostlustest ning osutatakse sellega seniste traditsiooniliste rühmituste taandumisele, mille asemel hakatakse panustama „uute meediakanalite loomisele, millest paljud olid veebipõhised” (lk 110). See on oluline tähelepanek, mis jääb aga töös põhjalikumalt lahti kirjutamata ning nõnda jääb ka mulje, et neid uusi formatsioone (näiteks kirjanduskoostlust eksp) ei tahetagi väga põhjalikult lahata. Hoopis tähelepanuta jääb ulmekirjanduse ümber tekkinud kogukond.

Ajakirjast Värske Rõhk on juttu, kuid ka siin on Kruus jäänud napolisõnaliseks. Tegemist pole küll rühmitusega, kuid kindlasti nähtusega, mis oluliselt rühmituslikku käitumist mõjutas. Värske Rõhu juhtum aga võimaldab kriitilised märkused keerata uuesti pea peale ning jätkata töö tugevustele osutamise. Nimelt oli Priit Kruus ise omal ajal ajakirja sünniloo võtmefiguur. Seda pole töös varjatud, kuid ilmselgelt on Kruus püüdnud vältida ohtu, et teaduslik käsitus võib muutuda isiklike mälestuste subjektiivseks esituseks. Seda on välditud Värske Rõhu puhul, aga näiteks ka selles osas, kus tuleb jutuks lühiealine rühmitus !peatu, kuhu kuulus ka Kruus. Ta on asja sees olija vahe- tut kogemust uurimuses ära kasutanud, aga seda nii, et kogemusest sünnib kasu, mitte kahju.

Erapoolikut meenutamist ja muljete jagamist on aidanud rühmituste laine

käsitlemisel tõrjuda teoreetiline taust, mis ei paku küll mingeid peadpööritavalt uudseid lahendusi, kuid mis sobib ning on töö selge ja järjekindla ülesehituse üheks aluseks. Teoreetiliseks lähtekohaks on valitud Dell Hymesi suhtlusetnograafia põhimõtted ning selle hilisemad arendused, mis haakuvad ka näiteks Tiit Hennoste kasutatud mudelitega. Kruus on aga välja kujundanud oma uurimismudeli, mis küll pole nii nüansseeritud kui näiteks see, mille on Muriel Saville-Troike pakkunud välja 1980. aastatel (vt lk 26), kuid Kruusi lahendus on hea, sest see pakub just õigeid tööriistu rühmituste ajaloo kirjeldamiseks ja aitab analüüsil püsida sobivas raamistikus. See raam on selge ega hakka pitsitama ning võimaldab süstemaatiliselt jälgida rühmituste ajaloo olulisemaid tunnusoone, ilma et tekiks sihitut rapsimist faktirägastikus.

Nagu eelnevast jutust pidi selguma, on Kruusi töö õnnestunud näide kirjandusloolise vaatenurga, isikliku suhte ning range meetoodilise lähenemise ühendamisest eesti kirjanduse uurimisel. Vähe sellest, see on midagi enamat kui õnnestunud näide. Kui järele mõtlema hakata, siis ühtki teist sellist tööd mul eesti kirjandusteaduse ajaloost meelde ei tule. Eestis on varem olnud kirjandusloolist haaret, on olnud ranget meetoodikat, on olnud isiklikke lugusid – aga paistab nii, et neid asju kokku panna oskas Priit Kruus ikkagi paremini kui teised.

MART VELSKER

Toimetust mälestab head kaastöölisi ja andekat kirjandusuurijat ning avaldab lähedastele kaastunnet.

VÕÕRAS ISEENDALE

Marie Heibergi kuristikud

Marie Heiberg. Õnnetäht. Uudis- ja mõistujutud. Tartu: Ilmamaa, 2017. 350 lk; Marie Heiberg. Rändaja tütarlaps. Tartu: Ilmamaa, 2017. 286 lk.

„Kadunud on saja aasta eest elanud hingelised. Põrmu langenud ja kustunud, muutunud, ilma et nende ase neid tunneks ehk nende hingel – nägemata ettekujutusel, millel oma elu-saladuslikud põhjused, – kodu oleks kuskil – kus taevast otsatu sinab, vaimugi uputab oma sügavusega! Just kui ei selgi igavese aja mõistatus! Kui valus on see eksiv teadmine, inimese hinge.” („Õnnetäht”, lk 48) Kaduvus sajandiga kordub motiivina Marie Heibergi (1890–1942) lühipalades, ometi on just sada aastat pärast nende kirjutamist kogunud Hando Runnel pea kogu Heibergi ilukirjandusliku loomingu kahte köitesse: lühijutukogusse „Õnnetäht” (ÕT) ja luulekogumikku „Rändaja tütarlaps” (RT).¹ Milline siis on Marie Heibergi „igavese aja mõistatus”? Tekstid jagunevad selgelt kaheks: kirjutatud aastatel 1905–1909 kodukülas Urvastes ja aastatel 1910–1918 Tartu linna elanikuna. Kuid tervet loomingut läbib üks eksistentsialistlik küsimus: kuidas olla inimene maailmas? Peateema avaneb inimese erinevates suhetes, millest kujunevad tema piirilukorrad.

Urvastes teismelise neiuna kirjutatud loomingus otsib Heibergi kirjanduslik subjekt absoluuti ning leiab seda aina helges looduses. Igaviku tähisena on loodus personifitseeritud, hüperboolsetes kujundites ülevad kirjeldused toonitakse säravate ja sügavate värvidega: „Õhtu hallis õhus tulise kera hõõguvalt

pinnalt purskavad punased kiired üle rohendava mäe ja kärisevad läbi kuuseoksade hulkade kullaste jõgedena” (ÕT, lk 34). Siin avaldub lõpmatus: „Sinitaeva väriseval pinnal kumab päike läbi piirita laotuse, millel ei ole otsa ega algust” (ÕT, lk 46). Kesk loodust seisab inimene, kel rinnus pigistab. Aistides igavest ilu mitte ainult silmega, vaid püüdes seda peegeldada kõigi meeltega, ilmneb esimene kuristik: võimetus saada üheks võimsa loodusega. Kuidas tulla toime tööga, et ajatus ja piiritus ei mahu inimesse? Loost loosse ja luuletusest luuletusse kohtame paralleelismet vägeva looduse ja räbala inimeksistentsi vahel, juhtkujundiks tõusebki taeva avarus ja inimsisemuse ahtus, nt: „Piirita sinab taevas... ja otsata on maailm... // Miks on nii kitsas mu rinnas?” (ÕT, lk 29) Just taeva laotuse lõputu sära rõhutab inimeseks olemise vaeva: „Korra tuli ingel taevast maa päälle ja tegi onnikeste madalad ukseid lahti, nii et hele valgus sinna sisse paistis, ja nad nägivad oma viletsust ja räbalaid ja häbi...” (ÕT, lk 23) Teisel tekib kontrast taevase heleduse ja maise tumeduse vahel: „Kuidas selge taevas sinab ja kõrgel käib ilmade võiduhüüd ja päike rändab seal leekivat rada. Maas sume kurblik sügis on nüüd.” (ÕT, lk 36) Looduses tärganud metafüüsiliste igatsuste sihiks kujuneb selle lõhe ületamine – metsa, taeva, tähtede ja päikese kaudu igavikuga osaduse saavutamise ja niisugusena ise täielikuks saamine. Loodusele vastandumise kõrval kohtab kooskõla. Kui looduse ülevus subjekti ülendab, siis üksnes põgusaks hetkeks, mille järel ta veelgi teravamalt oma maist raskust tunneb. Enamasti harmoneerub Heibergi kirjanduslik subjekt aga sünge loodusega, mis peegeldab tema valu, muret ja ängi, nt „Ma ruttan vastu tormi, / ja palged põlevad, / kus

¹ Vt ka koostamispõhimõtetele ja tekstikriitikale pühendatud arvestust: Ö. Kepp, Rändaja tütarlaps õnnetähe valgus. – Looming 2018, nr 3, lk 424–426.

külmast talvetuulest / on hangund pisa-
rad..." (RT, lk 34)

Ehkki luuletusiti meetriliselt varia-
tiivsed,² koosneb enamik Heibergi luu-
letusi neljavärsilistest võrdmeetrilistest
stroofidest ning see ekvivalentsus rõhu-
tab stroofidevahelist parallelismi, nt
järgmises kolmikamfibrahhis kirjutatud
katkes:

Maas särab ja sätendab lumi,
tee sinendab, uinub mu ees,
ja taevas on talviselt tume,
kuu kumendab kõrguse sees...

Hing väsinud... igatsus hõõgub
kui sumbutud tuluke veel,
ja rinnas on salaja valu;
ei lõppu näe lumisel teel...

(RT, lk 30)

Näeme siin eesti sisekaemuslikule luu-
lele iseloomulikku retoorilist võtet – loo-

² Mõne sõnaga Heibergi värsikultuurist. Meetrumitest kohtab näiteks nii kolmik-, nelik- kui ka viisikjambi, nelik-, viisik- ja kuukitrohheust, samuti kolmikmõõte, anapesti ja amfibrahhi, nii kolmejalalisi kui ka ülipikkade värssidega viiejalalisi mõõte, nt: „Kui sõuaksid tumedast kaugusest valguse vaimud” (RT, lk 17), lisaks vähemal määral rõhulises värsisüsteemis ja vabavärsilisi luuletusi. Eriti rahvalaululikus neliktrohheuses leidub palju horisontaalriime, assonantsi, alliteratsiooni ja siseriimi, nt „Rutta, rutta, ruunakene, / vea vagu virgasti! / Öhtu sõuab, öhtu jõuab, / pea raugab päikene.” (RT, lk 25) Lühemate mõõtudega luuletustele on iseloomulik üle rea riimimine, nt „Just nagu unund tempel, / kus vaimud valvavad, / ja aja vaikset laulu / tuul tornis tühistab...” (RT, lk 20; minu sõrendus – R. L.) Nagu toodud näites, kuuluvadki tema lõppriimid suuresti XIX sajandi lõpu traditsiooni: need on kaasrõhulised, sageli muutelõppuriimid (nt *väsinul* : *kallakul*, *pühadus* : *üksildus*, *sinasse* : *silmade*) või kulunud täisriimid (nt *ilma* : *silma*, *pääl* : *sääl*, *veel* : *teel*). Samuti kohtab varasele eesti luulele omast diereesi, diftongi jagunemist värsimõõdus kaheks, nt nelikjambis „Mu kodumaa” avavärsis sõna „pean”: „Ma pal-ju ar-mast pe-an jät-ma” (RT, lk 41; minu silbitamised – R. L.).

duskirjeldused vahelduvad hingemaas-
tikega, luues nende vahel mõtteriimi. Niisiis väljendub looduses absoluut ja subjekt ise.

Teiseks selgib inimene suhtes teisega ning siingi kohtame looduskujundeid. Taevas peegeldab armuõnne, nt: „Siis helendas taevas mäe taga öhtust kuni hommikuni – ju eha ja koit ühinesivad valguse armastuses – ja igatsus ei kustugi suveööl ära.” (ÖT, lk 78) Kuid ka vastupidi, kallima silmis paistab loodus: „Ja siis, kui ka iga kord vaatas poiss talle sügavate silmadega otsa ja tema vaates oli midagi magusat, puhast, lootvat õnne ja silmapilkset, kindlat ettevõtlikku mõtet märgata. Aga kuis tähed öhtu-taevas petlikult vilkusivad, nii ka pidi see õnnestav lootus, et ta kunagi midagi räägiks, sellest ka Saalile kõneleks, mis ta tundis ja mõtles ja mis tema silmis nii säras, lahkuma.” (ÖT, lk 153)

Nagu tähise taeva all, pörkavad Heibergi tegelased armastatu palge ees jälle iha võimatusse otsa. Armastuseni ei jõuta isegi tema optimistlikumates tekstides, küll aga säilib paiguti lootus, nt: „Teine inimene – oodatud ja unes nähtud paleus võis ta olla – ehk sai ta temast õigesti aru!” (ÖT, lk 216) Juhtmotiiviks jääb siiski armastuse ja laiemalt kahe inimese kontakti võimatus: „Aga nende kahe inimese vahel oli ka valguse ja pimeduse piir. Ja eha kuldne joon lahutas ühte teisest – ja see jäi pimedasse.” (ÖT, lk 164) Tihti jõutakse armastusele päris lähedale, ent see on alati määratud nurjuma. Üheks põhjuseks on häbiühiskond – ausa nime kaotuse hirmus loobutakse armastusest. Nimiloos „Õnnetäht” kasvab Saali iha Aleksi vastu siiski häbist suuremaks: „Ja kuidas teda küll päritaks ja laimataks. // Aga kõik karjetud häbi ja hirm ei olnud nii suur, kui magus iha ja rõõm, et ta nüüd tema juures võiks olla.” (ÖT, lk 172) Ometi lõpeb seegi armastuse katse fiaskoga – Aleksini on jõudnud laim Saali kergluse kohta ning loo lõpuks leiame kangelanna taas üksi kesk loodust: „Öö oli üksik, nagu tema hing...”

(ÕT, lk 176) Ent kui välised takistused puuduvad, loobub sel hetkel, mil armastus tekkida võiks, kangelanna sellest ise. Ta aimab armastuse paratamatut luhtumist ette: „Kui igaveste nii tema kõrval võiks seista ja surra!” – see oli Liida ainukene soov. Aga midagi aimatavat kurba, nagu lahutus, kohutas teda ja ta läks ruttu eemale. Kahju oli!” (ÕT, lk 215)

Inimesi liidabki üksnes pääsmatu üksildus ja iha sellest pageda: „Mis meid ühendab ilmas üksteisega? / Kas on igatsus hingede vahel, / arm seob üksikud südamed ihkega, / mis on vahest kui vangide ahel?” (RT, lk 94) Niisiis on piiri kaotamine kallimaga võimatu, kuid eriti Heibergi teise perioodi loomingus muutuvad inimesed üldse üksteisele võõraks: „[---] Ma kardan talve, elu kardan, surma kardan ja inimesi kardan ka, rohkem veel – vihkan peaaegu.” // „Miks?” // „Ei tea – võõrad on.” (ÕT, lk 273; autori sõrendus)

Teist ei muuda tuttavaks isegi see, kui teda tegelikult tuntakse või temaga kenasti tantsinud ollakse (ÕT, lk 166). Julia Kristeva järgi saab võõrast sümptom, mis tähistab psühholoogilist raskust elada nagu teine ja koos teistega.³ Teiste seas, kes on kõik võõrad, muututakse ise võõraks, mis Kristeval tähistab vabadust, mille absoluutsus kannab nime „üksildus”: „Tegevusetu või piirituna viib see kas ülima igavuse või ülima kättesaadavuseni.”⁴ Võõruse teises otsas ohustabki Heibergi kirjanduslikus ilmas inimest igavus. Tema kangelannad jäävad vallaliseks, kuid jutustuses „Õhtul” kujutleb Anna oma tulevast abikaasat nimelt igavana: „Tema mees, algupärasuseta, igav, tõekas, jah, peaaegu paljugi tõekas „püha” külakooliõpetaja” (ÕT, lk 16). Võõrus sulandubki sujuvalt igavusega – näiteks ei saa teine kuidagi omaks ja põnevaks, vaid muutub otsemaid tüütuks: „Sest tuntud-võõraks ja

iseigi igavaks olivad need inimesed saanud, kellega ta kokku juhtuski vahel. Ta ei soovinud nendega läbi käia. Sest need ei võinud temale, ega tema nendele, midagi olla.”⁵ (ÕT, lk 252)

Eriti Heibergi viimaste loominguliste aastate (1916–1918) luuletustes saab „sinust”, kellega puudub igasugune kontakt, samasugune kättesaamatu iha-objekt nagu taevaavarus. Siin on teine kaotanud iseduse, ta on muutunud pelgalt igatsuseks, mille kaudu luule-subjekt end loob. Võimatust armastusest kasvanud äng ja üksildus arenevad mitte ainult „minu” tuumaks, vaid ka tasakaaluks ja rõõmuks: „Mure troostib mind! [---] Suur üksildus ja kurbus viinud hinge / mul rahusse, mis ülimeelne näib.” (RT, lk 206)

Kolmandaks avaneb inimeksistents linnas ja kultuuris. Külajuttude kangelannad ihkavad aina linna; külaelu sümboliseerib nii puudust, koledust kui ka võõrust: „Kas ainult Räbala külas on rumalusel ja viletsusel kodu? Vaesus ja häda vahivad näljaga väraval. Inimesed on võõrad, üleüldse ka inetud ja rumalad iseäranis seal.” (ÕT, lk 186) Seevastu linnas – nii paistab Heibergi varases loomingus – on isegi võõrad kuidagi tuttavad: „Puhtad valgete eesriietega aknad ja kaupluste ehted näivad rõõmsalt igapäevast elu ilusa ilma tõttu ülendavat. // Mina kõnnin – on ka teisi kõndijaid, kõik võõrad inimesed – mingi tuntud elu on siiski möödaminejate näojoontes.” (ÕT, lk 37) Linnas nähakse pääseteed vaimsest ja ainelisest nigelusest (ÕT, lk 102), linn tundub üldse kena: „Linna, kus ilusad uulitsad, toredad majad ja palju inimesi!” (ÕT, lk 185) Kuid kohale jõudes osutub linn anonüümseks, kurnavaks ja

⁵ Vrd Marie Heibergi kirja Friedebert Tuglasele, 8. märts 1918: „Sa magad vist oma kodus – võib olla – on Sinulgi sääl korteri tunne: võõras, igavtühi!” – Üks naine kurbade silmadega. Eesti luuletaja Marie Heibergi õnne ja valu, rõõmu ja mure lugu kirjades. Koost I. Lepik, K. Simmo. Tallinn: Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum, SE&JS, 2010, lk 105.

³ J. Kristeva, *Võõrad iseendale*. (Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: Ülikooli Kirjastus, 2017, lk 139.

⁴ J. Kristeva, *Võõrad iseendale*, lk 20.

veel üksildasemaks: „Küsimisele vastamata vaikuses hakkas ta kuulama võõrastavat, veerevat mürinat ja rongide vilesid miljonilises linnas, mille elukära suminaks ühtus nagu mesipuu” (ÕT, lk 249).

Eksistentsiaalsete sõlmede kõrval avanevad eriti Heibergi teise perioodi tekstides ühiskonnakriitilised vaated. Vaatluse all on nii kultuuritõusiklus kui ka matslus, mitmel pool ilmneb ülima voorusena omanäolisus (nt ÕT, lk 130). Eelkõige tegeleb Heiberg aga feminismi ja klassiühiskonna küsimustega, nt: „Poisid julgesivad kohe sööma hakata, kuna tüdrukud veel vähe aega viivitasivad. Naistele pandi paljuks ja loeti rumaluseks, kui nad igal pool esimest osa endale tahtsivad võtta. Aukartus meeste vastu pidi neid igal pool tagasi hoidma. Ja mis naisele ehk sünnis, ei kõlvanud jälle tüdrukutele mitte” (ÕT, lk 190), „Sel ajal tähendasivad naised vähe – ja ei tähenda nüüdki palju” (ÕT, lk 259). Samuti näeme mitmel pool modernseid kangelannasid, kes seisavad soolise diskrimineerimise vastu (nt ÕT, lk 118). Pikemalt vaeb naiseks olemist pala „Pikem tee”, ometi ei tähenda sooline võrdõiguslikkus siin kõigi naiste õiguste eest seismist. Vastupidi, jutustus kinnistab soostereotüüpe – kangelanna Lonny ei tunne end kuuluvat kumbagi sugupoolde, vaid on kui elav laip nende vahel: „Meie, naised, kes omasugustega läbi ei saa, üksteist ei huvita, meie oleme kui poodud kahe ilma vahele” (ÕT, lk 277). Lonny unistab, et mehed näeksid temas võrdset, inimest ja kolleegi, sest erineb „naiselikest naistest” ning viimastesse suhtub ta võrdluses meestega eriti halvustavalt: „Naine on ikka ka liig labane või liig kõrk ja iseenese armastaja kui ta midagi teab. Aga mees püüab aru saada, on osavõtlik ja ei ole nii väiklane [...]” (ÕT, lk 276) Samuti väärrib tähelepanu, et armastust hävitava häbistamise taga seisavad Heibergi juttudes enamasti teised naised.

Kuid viimaks koonduvad kõik need kuristikud – mille ühel kaldal seisab

inimene ja teisel loodus, ühel „mina” ja teisel „sina”, ühel maine viletsus ja teisel igavikuline sära, ühel igavus ja teisel võõrus, ühel naised ja teisel mehed – iseendasse: „Kõik peegeldub ju eneses nii vastu, nagu ise oled” (nt ÕT, lk 283). Nii muututakse viimaks endalegi võõraks: „Ma käin, ja ei ma tea, olen kes” (RT, lk 189). Novellis „Kinniste uste taga” ilmneb koguni, et normaalse täiskasvanu seisund ongi sisemine lõhkiolek, ainult laps tunneb end terviklikuna: „Rooma tahate teie minna. Aga olete teie enesega hääs vahekorras – ainult siis maksab Rooma minna?” // „Ma katsun olla,” vastas Miitra alandlikult. // „Seda teen minagi – muidu ei oleks ju võimalik edasi elada. Aga uskuge, ma ei ole kuigi suur enesearmastaja.” // „Nii. Iseennast armastab õieti ainult see, kes iseennast veel leidnud ei ole, laps näituseks. Suur inimene aga tunneb iseennast ja tunneb tihti kui rasket koormat, mida keegi kanda ei aita.” (ÕT, lk 261)

Selles järjekordses luhtunud armastusele pühendatud loos otsib naispeategelane Miitra võimalusi kahe inimese vahelise kuristiku kaotamiseks. Nii selgitab ta vastamata armastuse küüsis vaevlevale Fillele: „Süüdi on need kinnised ukSED, mis kui vahed inimeste vahel on. Lööge need maha, hävitage ära, üle maksvate kommete, üle võhiku au- ja häbitundmuse oma südame parema äratundmise järele elada – seda ei ole teie suutnud!” (ÕT, lk 261) Lausa meeleheitliku karjena seab Miitra nende suletud uste põrmustamise inimeksistentsi tõeliseks missiooniks: „Aga ära hävitada tahan ma enese ja oma õnne vaenlasi, maha lüüa kinniseid uksi ja oma õnne vangikoja rusudele suurt, tulist, inimlikku õigust valitsema seda. Tehke ka seda ja siis on teil õigus elada!” (ÕT, lk 262)

Kuid seegi unistus inimlikust konfliktist jääb nagu taevatäht kättesaamatuks igatsuseks.

*

Marie Heiberg veetis elu viimased 20 aastat skisofreeniadiagnoosiga Seewaldi haiglas kinniste uste taga – sellest esimese poole kahestunud isiksusena, teise sulgununa juba ka iseendasse. „Tuimast näost vaatasid ilmetud silmad tühjusse. Katsusin temaga kõnelda, aga ta ei kuulnud ega vist näinudki mind,” on kirjeldanud Peeter Lindsaar kohtumisel Heibergiga kuu enne kirjaniku surma

avanenud troostitut pilti.⁶ Siiski ei ole Marie Heibergi igavikku ja inimlikku ühendust ihkav looming vajunud kaduvikku, vaid puudutab inimhingi veel sada aastat hiljemgi.

REBEKKA LOTMAN

⁶ P. Lindsaar, Üks neist oli olnud luuletaja. – Tulumuld 1951, nr 2, lk 118.

SETO PÄRIMUS JA MUISTSED SLAAVI JÄLJED INIMESE MUUSEUMIS

Inimese Muuseumi ekspeditsioonid Eestisse: Boris Vilde ja Leonid Zurov Setomaal (1937–1938). (Seto Instituudi toimetised 2.) Koostanud ja toimetanud Tatiana Benfoughal, Olga Fišman, Heiki Valk. Tartu: Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut; Seto Instituut, 2017. 790 lk.

Folkloristikas ja etnograafias on olnud populaarne retooriline võte kaheteistkümnendast tunnist või päästeoperatsioonist rääkimine. Kultuurid on elavad ja muutuvad ning suuline pärimus oma loomult virtuaalne ja igal hetkel uuesti sündiv või surev, nii et mingis mõttes ongi tõesti alati see viimane hetk millegi kaduva või muutuva jäädvustamiseks. Sama kehtib ka esemete ja rituaalide kohta: elavas kultuuris on alati kõrvuti erinevatest aegadest pärinevaid kihitusi, mõned aktuaalsed ja hetkel hinnatud, teised vanad ja aktuaalsust kaotamas. Elav kultuur pole kunagi stiilne ja ühtne nagu muuseumide näitused, vaid on ambivalentne ning võib tunduda väljastpoolt vaataja jaoks liiga kirju, ebaloomiline ja segane.

Kui Pariisi Inimese Muuseumiga seotud vene emigrandid Leonid Zurov (1902–1971) ja Boris Vilde (1908–1942)

1937. ja 1938. aastal Petserimaal välitöid tegid, olid nad kahtlemata seto kultuuris toimuvate suurte muutuste lävepakul. Paljud Eesti Vabariigi osaks saamisega alanud protsessid olid selleks ajaks Petserimaal juba vääramatult käivitunud. Eesti Vabariigi ametlikuks poliitikaks oli Petserimaa setode täielik loimimine Eesti Vabariigiga, milles oli paras annus suureestlaslikku püüet eestistada oma „vene ikke” ja õigeusukiriku mõju all elanud „vähemad vennad”. Setode hariduselus, majanduses, tervishoius, usuelus jm täheldatud „mahajäämuse” vastu võitlemine tähendas muuhulgas setode kiiret moderniseermist ning eesti kultuuri mõjusfääri sattumist. Zurovi ja Vilde välitööde aeg oli põnev hetk, mil paljude traditsiooniliste elatusalade kõrvale olid tulnud uued ning vanapärast patriarhaalset perekonnastruktuuri hakkasid moderniseerunud noored aegamisi lammutama. Samal ajal olid paljud väga arhailised usueluga seotud kombesed ja tavad elusad ja rikkad ning Setomaal tegutsevad inimesed ja asjadki erinesid selgelt naabruses nähtavast. Zurovi ja Vilde retked toimusid vahetult enne Teist maailmasõda ning sellega kaasnenud uusi kiireid ja radikaalseid muutusi seto kultuuris ja olid seetõttu tõesti kaheteistkümnend-

dal tunnil toimunud jäädvustused ühest kadunud ajast.

Kuigi kõnealuse mahuka, mitmete maade ja institutsioonide koostöös valminud raamatu fookus on seto kultuuril ja Petserimaal, tundub, et Boris Vilde ja eriti Leonid Zurov olid vähemalt välitööd planeerides huvitatud eelkõige vene kultuurist ja selle jäädvustamisest. Ilmselt tulenevalt nostalgiast ning ajaloolisest tõsiasiast, et emigrantidel polnud pääsu Nõukogude Liitu, viisid kahe mehe välitööd neid tollaegse Eesti Vabariigi aladele, kuhu jäid ajalooliselt olulised religioossed keskused Petseri ja Irboska. Irina Belobrovtseva on kirjutanud Zurovi meeleheitlikust püüdest püsida ka eksilis olles nii füüsilises kui ka vaimses n-ö vene ruumis. Zurovi säilinud kirjavahetuses peegeldub igatsus, valu ja hämmastus, mida ta Setomaa või Latgale aladel piiri taha jäävate vene külade läheduses oli tundnud. „Saabusin just Pihkva järve äärest. Käisin koos Pihkva ristikäiguga NSVL-i piiri ääres olevas Petški külas. [...] Vene saared, Velikaja jõe suue, Pihkva, Troitsa kirik, kõik on suurepäraselt nähtavad. Käisin ka kordonis, traataia ääres. Selle taga asub Poddubje küla, kust eelmisel nädalal käis läbi kulakutevastane haarang ning kõik sealsed elanikud saadeti Siberisse. Vaikus, pirnid õitsevad, katused katki, korstnad maha aetud, aknaklaasid sisse pekstud, raamid ripnevad. Kõrval on vahitorn, punalipp tuule käes lehvimas, nõukogude piirivalvur vaatab mind binoklist.”¹ Leonid Zurov oli juba 1929. aastal tegelenud Läti ülikooli tellimusel Petseri kloostri muististe kirjeldamisega ning juhtinud 1935. aastal Eesti Vabariigi muinsuskaitseametnike tellimusel Petseri kloostri Nikolai kiriku kellaseina restaureerimist. 1937. aasta välitööd Petserimaale organiseeriti koos 1920. aastatel Tartus elanud ja Eestiga seotud Boris Vildega. Tänu Vilde headele suhetele Inimese Muuseumi

rajaja, prantsuse etnoloogi Paul Rivet’ga (1876–1958) saadi ekspeditsioonidele ka Inimese Muuseumi toetus ning algsest nostalgiast ja isiklikust huvist kantud välitööd said ametliku raamistuse. Seotus sellise olulise institutsiooniga on taganud selle, et ekspeditsioonide materjalid on säilinud ajaloo jooksul ehk paremini (kuigi tänapäevaks erinevate institutsioonide vahel laiali pillutatuna) kui asjaarmastajate kogutud aines tavaliselt.

Pariisi Inimese Muuseum (*Musée de l’Homme*) asutati 1937. aasta Pariisi maailmanäituseks (avati 1938). Muuseum põhines 1878. aastal loodud Trocadéro etnograafiamuuseumi kogudel ning sai vanadest kuriositeetide kambritest ja koloniaalkollektsioonidest pärinevate esemete uueks koduks. Kuigi Paul Rivet’ töö muuseumi kontseptsiooni loomisel oli omas ajas grandioosne ja revolutsiooniline, on tänaseks ka Inimese Muuseum, nagu paljud muud etnograafiamuuseumid ja koloniaalkollektsioonide omanikud, pidanud oma kogusid kriitiliselt uuesti mõtestama. Inimese Muuseum suleti 2009. aastal põhjalikuks renoveerimiseks ning avati pärast radikaalseid muutusi alles 2015. aastal. Evolutsionistliku kultuurikäsitluse kibedad viljad, „primitiivne kunst”, st kolooniatega ja „arenemata” rahvastelt varastatud või „päästetud” esemed ning tänapäeval rassistliku või ebaeetiliseks mõjuvad eksponaadid, on proovitud panna jutustama uut lugu. Mõnele ajaloolistele eksponaatidele on suudetud anda uus võimalus, näiteks rase kujutavad sajad büstid on esitatud pikantsete ajalooliste kunstiteoste installatsioonina. Mõnel juhul pole vana-dest mõttemallidest loobumine nii hästi õnnestunud (näiteks väljapanek, kus on kõrvuti 20 loomaliigi prepareeritud ajud ja prepareeritud inimaju). Kuigi ka praegu leidub ekspositsioonis võõraid pühi esemeid ja surnute rahu rikkuvaid eksponaate, on kõige markantsemad nende hulgast peidetud. 2002. aastal maeti Lõuna-Aafrikasse Euroopas elu-

¹ I. Belobrovtseva. Leonid Zurov Eestis. – Keel ja Kirjandus 2011, nr 3, lk 192.

ajal Hotentoti Veenusena eksponeeritud Saartjie Baartmani säilmed, mis olid 1980. aastateni Inimese Muuseumi püsiekspositsioonis.

Ilmselt pole kuigi tuntud fakt, et Pariisis Inimese Muuseumi püsiekspositsioonis oli kuni 1995. aastani Zurovi ja Vilde kogutud seto esemeid. 1938. aastal jõudis Pariisi Zurovi ja Vilde vahendusel 60 esemest koosnev etnograafiline kollektsioon Soomest ning järgmisel aastal 37-esemeline eesti etnograafia kogu Eesti Rahva Muuseumist (neist kolm seto eset). ERM-i direktori Ferdinand Linnusega tehtud kaup oli muidugi oma ajastu nägu: Pariisi saadeti esinduslik valik omamaisest etnograafiast, et saada vastukaubaks Inimese Muuseumi põhjatutest koloniaalkogudest paarkümmend eset Aafrikast ja Okeaanias. Need õnnetud võõrad esemed läksid aga sõja jalus kaotsi ega jõudnud iialgi Tartusse ERM-i võõramaiseid kollektsioone täiendama.

Ajalooline museoloogia, mis väärtustas fragmente, veidraid kollektsioone ja ootamatuid kõrvutusi, seotub James Cliffordi etnograafilise sürrealismi mõistega². Sellised sürrealistlikult fragmenteeritud ja moonutatud kollektsioonid on ajalooliselt täitnud pedagoogilisi ja ideoloogilisi eesmärke, st olnud omaaegse etnograafilised allegooriad, mis jutustavad võõraste kultuuride ja teiste kaudu mingit „oma” kultuuri jaoks olulist lugu. Ka Inimese Muuseumi sünni juures seisnud kirglikel kollektsionääridel Vildel ja Zurovil oli selge agenda, mida nad Petserimaalt jäädvustatuga näidata tahtsid. Inimese Muuseum omakord tahtis täiendada oma Euroopa „teiste rahvaste” ja Venemaa esemete kogusid, et luua võimalikult täiuslik kollektsioon.

Niisiis jäi setode värvikas ja tol ajal Petserimaal vältimatult silmatorkav

kultuur vene kirjameestele ja noortele teadlastele justkui juhuslikult ette, isegi kui päris seda ei tulnudki otsima. „See väike, väljasurev rahvas vajab eraldi uurimist” (lk 194), postuleerib Leonid Zurov. Niisiis oli setodele pööratud tähelepanu vaid slaavlaste mineviku uurimise kõrvalprodukt ja Zurov tajub isegi, et temast pole setode uurijat. Iga koguja kogub seda, mida oskab väärtustada, st enamasti kogutakse seda, mis toetab koguja eelnevat ettekujutust uuritavast kultuurist. Nii nagu eesti folkloristid lootsid leida setode pärimusest teavet selle kohta, mida eesti folklooris „enam” ei leitud, nii tundus ka Zurovile, et setode abil on võimalik jõuda muistsete slaavlasteni. Zurovi meelest olid setod „säilitanud muistsed slaavlaste kombesid venelastest paremini” (lk 194) ning seetõttu võis pakkuda seto materiaalse ja vaimse pärandi uurimine vastuseid slaavi mineviku uurimiseks. Kui Jakob Hurdale meenutasid seto rahvariideid ühes vanas raamatus nähtud varjaagide kostüümi rekonstruktsiooni, siis Zurov nägi setode pärimuses muistsete krivitsite jälgi ning seto naiste rõivadki meenutasid Balkani slaavlaste rõivaid. Sellised uperpallid viisid muidugi mõtteni, et setode „paganlikud” kombesid on üle võetud slaavlaste käest, nagu ka setode asuala. Niisiis oli ka Vilde ja Zurovi arheoloogilise „luure” üks eesmärke selgitada välja etnokultuurilised piirid, st slaavlaste muistse kultuuriareaali uurimine.

Kuna seto kultuuri üritati kasutada läätsena, et näha mingeid minevikulisi asju, siis pole ka ime, et uurijad keskendusid näiteks „paganliku” otsimisele ja väljapuhastamisele ning tõlgendasid ka tavalisi rahvapäraseid õigeusklikke praktikaid eelkristlikena. Nii nagu Zurov püüdis Petseri kloostri Nikolai kiriku restaureerimisel eemaldada „inetud” uuemad kihistused, olid ilmselt ka mõned tema suurepärase fotode hulgas lavastuslikud (vt Paul Hagu käsitlust kogumikus) ning püüdsid rekonstrueerida minevikus toimunut (naiste eroo-

² Vrd J. Clifford, *The Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*. Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press, 2002 [1988], lk 117 jj.

tilised tantsud jaanipäeval). Samal ajal on isegi võimalikud lavastused tänu fotomeediumi eripärale väga kõnekad. Nagu juba öeldud, olid Vilde ja Zurov saabunud Petserimaale huvitaval ajal, mil jäädvustaja fotokaamera ette võisid samal ajal sattuda näiteks traditsioonilises riides ja uurijatele erootilist tantsu demonstreerivad seto naised koos skaudiriides poisikesega, kes seda pealt vaatab (lk 567, foto lk 568). Kuigi fotoallkirjad teevad veel piinlikult vahet setodel ja venelastel – setod traditsioonilises rõivastuses ja venelased mitte –, on selge, et 1930. aastatel on asjad juba palju segasemad ning osa setodestki on moderniseerunud ega pole ilmtingimata visuaalselt eristatavad kohalikest venelastest või eestlastest. Zurov ei jäädvusta enamasti portreteeritavate nimesid, st jätkab setode anonüümse kujutamise traditsiooni.

Zurovi välitööaruanded ja artiklid sisaldavad väga huvitavat materjali, kuid on oma stiililt spetsiifilised. Romanilisest minevikuihalusest kantud retoorika ning enda välitöökogemuste ja tähelepanekute põimimine ajaloolistest tekstidest ja kroonikast leitud paralleelidega muudavad teksti keeruliseks luule ja välitööandmete seguks. Vilde ja Zurovi kogutud Petserimaa esemed on tore täiendus Eesti mäluinstitutsioonides leiduvatele ning koguteose ilmumine tõstab ilmselt nende esemete staatust nende praegustes asupaikades (ükski neist pole tänapäeval eksponeeritud). Huvitav on muidugi kogujate enda agenda ja see, mida nad oma kollektsioonist kõige väärtuslikumaks pidasid. Kui 1937. aastal andsid Zurov ja Vilde Inimese Muuseumile üle 18 seto eset, siis 1938. aasta ekspeditsioon lisas 361 valdavalt vene päritoluga eset. Zurov pidas oma kogu kõige väärtuslikumaks osaks 29 „kommetega seotud käterätti“, st tollel ajal kõige arhailisemaks peetavate figuraalkompositsioonidega vene pulmarätikuid. Zurovi ajal oli juba pikk teadustraditsioon selliste rätikutel leiduvate kujutiste tõlgendamisel, mis

sageli keskendus arhailise eelkristliku usundi rekonstrueerimisele (nt emajumalale viitavad motiivid jne). Leonid Zurov toobki kohe lennuka paralleeli, et Petserimaa rätikutele tikitud „paabad“ on otseses suguluses Sumeri jumalanna Ištariga (lk 233). Lisaks tõlgendab ta oma kogumistegevust päästmisena, kuna olevat Petserimaal kohanud Skandinaaviast pärit konkureerivaid teadlasi. Niisiis, ka siin kordub eesti folkloristika ajaloost tuntud motiiv, mille kohaselt pidi kiirustama seto folkloori kogumisega, kuna muidu koguvad soomlased selle ära.

„Inimese Muuseumi ekspeditsioonid Eestisse. Boris Vilde ja Leonid Zurov Setomaal (1937–1938)” on tähelepanuväärne teos, mis teeb laiemale lugejaskonnale kättesaadavaks ühe ajaloolise kogumistöö viljad. Raamat on valminud paljude vene, prantsuse ja eesti autorite pika koostöö viljana ning ilmselgelt on nõudnud teose toimetajatelt (Tatiana Benfoughal, Olga Fišman, Heiki Valk, koordinaator Philipp Mennecier) üliinimlikke pingutusi, et selline projekt ellu viia (teosest ilmus esmalt prantsuskeelne versioon, eestikeelse järel on ilmumas venekeelne). Raamatus on publitseeritud suurem osa Zurovi ja Vilde 1930. aastate ekspeditsioonidega seotud pärandist ning raamatuga seotud kodulehel³ on tehtud kättesaadavaks ka esemete überpildistused ja fotod. On selge, et Zurovi ja Vilde kogutud ajaloolised allikad vajavad tänapäeval konteksti asetamist ja kommenteerimist, ning selleks ongi kirjutatud väga põhjalikud ülevaated Petserimaa ajaloost, arheoloogiast, keelest ja kohanimedest, aga ka usuelust ja kommetest ning materiaalsest kultuurist. Kirjutajad on eesti, seto ja vene taustaga teadlased ja asjaarmastajad. Suur kirjutajate hulk, erinevad teadusteksti kirjutamise traditsioonid, kirjutajate erinev iga ja

³ Inimese Muuseumi välitööd Setomaal 1937–1938. Võrguteavik Prantsusmaal asuvate allikmaterjalidega. <https://sisu.ut.ee/zurov> (22. XI 2018).

päritolu on olnud teksti toimetajatele kindlasti keeruline pähekkel. Õnneks on alles jäänud erinevate stiilide ja hääle mitmekesisus ning erinevad vaatenurgad ja allikate lugemise viisid pigem täiendavad üksteist. On näiteks põnev näha, kuidas Tatiana Benfoughal usub Boris Vilde keeleteadusliku uurija potentsiaali, mille kohta küll kahjuks erilisi näiteid säilinud pole. 1930. aastateks olid juba eesti ja soome uurijad seto keelematerjali kogunud küll, nii et „ambitsioonikas” projekt koguda seto sõnavara ja „määrata selle koht soomeugri keelte seas” (lk 51) tundub pigem lahtisest uksest sisse murdmisena. Samas on ka vaatepunkti küsimus, kas on näiteks mõistlik öelda, et 1930. aastail oli seto keelel „kõigest” 13 500 kõneleajat (lk 50). Kirjutajate stiilid on erinevad, mõned sobituvad enam Zurovi romantiliste kirjutistega ning teevad lennukaid järeldusi (nt pikkade varrukatega hame seostamine rituaalsete tantsudega, lk 665), teised on järeldustes distantseeritumad ja ettevaatlikumad.

Ilmselt on teose toimetamisel kaalutud nii mõndagi väljendust või vaatepunkti, et see sobiks kõigi kolme riigi – Eesti, Prantsusmaa ja Venemaa – esindajaile. Juba teose pealkiri, kus esimeses pooles on Eesti ja teises Setomaa, viitab kompromissidele, mida on ilmselt tehtud teose erikeelseid versioone silmas pidades. Toimetajad on pidanud ilmselt lahti harutama mitmeid ajaloolisi umbsõlmi. Näiteks juba pika

ajaloolise slepiga erinevad tõlgendused arheoloogilise materjali seostamisel slaavi või soome-ugri hõimudega (vt Heiki Valk) või ka küsimus, millisesse konteksti asetada Zurovi ambivalentne suhe Nõukogude Liitu. Päris hästi on läinud „paganluse” ja õigeusu tõlgenduste käsitlemisega, kuna rahvapärase kristluse peatüki sissejuhatav tekst Ergo-Hart Västriku ja Olga Fišmanilt seob erinevad võimalikud vaatepunktid ja tõlgendusraamid. Kuna teos on kolme riigi koostöös sündinud, siis on eestikeelses versioonis prantsuse- ja venekeelsed tekstid eesti keelde tõlgitud. Kahjuks on see kaasa toonud kohati tõlkevigu ja konarusi terminite tõlkimisel, nt „vene suulise rahvaloomingu teadlane” (lk 28), Rivet’ sooviv vastuvõtt (p.o toetus) (lk 32), väliuuringud (p.o välitööd) (lk 40 jm) jne.

Boris Vilde ja Leonid Zurovi „kaheistkümnendal tunnil” toimunud päästetöödele Petserimaal võib anda erinevaid hinnanguid, kuid selge on see, et tegemist on unikaalse materjaliga, mis puudutab mitmeid riike ja rahvaid. Ilmselt oleksid Vilde ja Zurov imestanud, et nende kollektsioonist tõsteti seekord pjedestaalile just setode pärimus. Seto kogukonna hääled ja institutsionaalne toetus (Seto Instituut) on selles teoses selgesti olemas, mis on võrreldes 1930. aastatega kindlasti suur ajalooline muutus.

ANDREAS KALKUN

EESTI NIMED LATGALE PEREKONNANIMISTUS

Ilmārs Mežs. Latviešu uzvārdi arhīvu materiālos. Latgale. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2017. 344 lk.

Läti rahvastikuteadlase Ilmārs Mežsi (snd 1965) eestvõtmisel on Riias ilmu-

nud Latgale perekonnanimede raamat, mis käsitleb piirkonna perekonnanimede levikut ja päritolu 1935. aasta seisuga. Ajalooallikatele toetudes kirjeldatakse latgali perekonnanimistu teket ja ajaloolist arengut ning esitatakse enamasti ka nimede võimalik etümoloogia.

Perekonnanimesõnastik moodustabki raamatu mahukaima osa. Sissejuhatusest saame teada, et kavas on analoogilised käsitlused teistegi Läti ajaloolis-etnograafiliste piirkondade kohta. Väljaanne võiks kindlasti pakkuda huvi meie nimeuurijatele, kas või juba seetõttu, et selles on reale perekonnanimedele esitatud võimalik eesti päritoluseletus.

Latgale nimeraamat algab eri teadusvaldkondade uurijate sissejuhatavate kirjutistega: demograaf Ilmārs Mežs („Perekonnanimede juuri otsides”) ja ajaloolane Muntis Auns („Latgale perekonnanimede kujunemise ajalooline foon”) valgustavad Latgale perekonnanimede tekke ja arengu ajaloolist tausta, geograaf Otilija Kovaļevska („Mis on esmane – perekonnanimi või kohanimi?”) räägib Latgale perekonnanimede jätkuvalt diskuteeritavast seosest kohanimedega ja keeleteadlane Anna Stafecka („Latgali perekonnanimed: lingvistiline pilguheit”) visandab Latgale perekonnanimede keelelise analüüsi. Ilmārs Mežs toonitab, et varasemad perekonnanimeuurimused ei ole nii ulatuslikult kasutanud arhiivimaterjale kui käesolev väljaanne, kus peaallikas on 1935. aasta rahvaloenduse arvestuslehed, mida säilitatakse Läti riiklikus ajalooarhiivis. Perekonnanimesõnastik sisaldab pea-aegu 4000 latgali nime levikuandmete ja võimaluse korral semantikat puudutava seletusega. Väljaande lisas leidub loend 1900 harva esinevast perekonnanimest. Latgale perekonnanimeraamat ei hõlma vene, juudi, saksa ega teistest rahvustest vanemate või nooremate sisserännanud elanike ega luteriusuliste ja õigeusklike läti sisserändajate perekonnanimesid. Seetõttu ei sisalda käesolev väljaanne XIX sajandi teisel poolel Balvi ja Kuprava valda väljarännanud luteriusuliste eestlaste¹ perekonnanimesid.

Latgale perekonnanimeraamatu auto-

¹ Nende kohta vt L. Vaba, Eestlased ja eesti keel Lätis. Liepna ja Balvi Eesti siirdlaskonna tekke-, arengu- ja hääbumislugu ühe suguvõsa perepärимuste põhjal. – Eestlased ja eesti keel välismaal. Koost ja toim

rid esindavad seisukohta, et võrreldes Vidzeme ja Kurzeme perekonnanimedega algab Latgale perekonnanimede ajalugu märksa kaugemas minevikus, mis nimeti ulatub XVI sajandisse, nagu osutavad 1599. aasta Poola mõisarevisjonide materjalid. Perekonnanimede käibeale tulekut ja juurdumist Latgales nähakse järkjärgulise, pideva protsessina (mitte seadusega korrapealt kehtestatud nagu Vidzemes ja Kurzemes), mida toetas ja soodustas Latgale liitmine XVI sajandi teisel poolel katoliku Poola-Leedu riigiga (1561–1772), kus ka pärisorisel rahval olid perekonnanimed. On ka teistsuguseid seisukohti: Läti nimeuurija Klāvs Siliņš arvates võib perekonnanimedest Latgales rääkida siiski alles pärast 1861. aastat: vanade dokumentide põhjal on raske öelda, kas isikunimedele on lisatud kohanimi, lisanimi või tõepoolest perekonnanimi tänapäevases mõttes. Latgale perekonnanimistus domineerivad nimed, millel on vaste kohanimena, kuid enamasti pole selge, kumb on primaarne.² Suurem osa Latgale perekonnanimedest on autohtoonsed ega levi enamasti väljaspool Latgalet. Võib täheldada teatud perekonnanimede domineerimist ühes või mitmes sama piirkonna vallas mitme sajandi vältel. Seisukoht, nagu oleks Latgale perekonnanimede enamik mitteläti päritolu, on müüt, rõhutavad autorid. Selles suhtes erineb Latgale otsustavalt nt Kuramaast, kus saksa nimed moodustavad poole või on koguni ülekaalus.

Latgale on sajandite vältel kujunenud multinatsioonalseks ja -kultuurseks piirkonnaks, mis peegeldub ilmekalt sealsete perekonnanimede päritolus (latgali, läti, leedu, poola, valgevene, vene, saksa, eesti). Enne Läti riigi teket oli Latgale

K. Praakli, J. Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010, lk 361–380.

² Vt lähemalt L. Vaba, Tähelepanekuid läti nimedest eesti perekonnanimistuse. – Nime murre. Pühendusteos Valdek Palli 75. sünnipäevaks 30. juunil 2002. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, lk 270.

asjaajamiskeeleeleks poola, pärast liitmist Vene keisririigiga (1772) vene keel, mis aimub ka latgali perekonnanimede morfoloogilisest vormistusest ja kirjapildist.

Nimede etümoloogia „ränga ja julgust nõudva” esitamise on teinud Anna Stafrica ja Otilija Kovaļevska. Eesti nimede osas on seisukohtade kujundamisel konsulteeritud Peeter Pälliga, keda väljaandes tänatakse „väärtuslike kommentaaride, kriitiliste märkuste ja täpsustuste eest”. Võimalikku eesti päritolu on kaalutud 36 nimepasa puhul, mis hõlmavad umbkaudu pooltteistsadat nime. Peamiselt on perekonnanimesid kõrvutatud eesti apellatiividega, nt *Agulis*, *Aguls*, vrd ee *agul*; *Kiborts*, *Kibarts*, ? vrd ee *kübar*; *Krūza*, vrd ee *kruus* : *kruusa*; *Kuziks*, ? vrd ee *kuusik*; *Pazāns*, ? vrd ee *pask* : *pasa* 'väljaheide; pori', *Puisāns* (1765 *Puyszan*), vrd ee *poiss* jt. Eesti ainestikuga tahaksin veel siduda Kārsavast registreeritud *Punans*, *Punāns* (vrd ee *punane*) ja *Sarva* (vrd ee *sarv*) ning Liepna nime *Tarvāns* (vrd ee *tarvas* läänemeresoome keeli iseloomustava metateesiga *rv* pro *ur*, vrd lt *taurs*, ld *tauras* 'tarvas'). Selles kõrvutuste rühmas leidub mõningaid läti (latgali) keele seisukohalt ebatavaliste häälikute või häälikuühenditega nimesid, mis võiksid toetada proponeeritud eesti etümoloogiaid, nagu diftong *oi* (*Poika*, *Poiks*, *Poiko*, *Poikāns*, *Poikans*, vrd ee *poiss*, mrd *poig*) või häälikujärjendid -*VnC*- ja -*VmC*- (*Unda*, *Undenkovs*, vrd KN *Undama*, *Undva*; *Vingris*, *Vingra*, ? vrd ee *vinguma*; *Lamba*, ? vrd ee *lammas* : *lamba*). Nimesid *Sarna*, *Sārna*, *Sarnis*, *Sarns* (1712 *Sarn*), *Sarnovičs* on võrreldud nimisõnaga *saar*(epuu), kuid sobivam alussõna oleks pigem Kagu-Eestis, samuti keelesaartel tuntud puunimetus *saarnõpuu*. Teist, väiksemaarvulist nimerühma on kõrvutatud Eesti isikuja kohanimedega, nt *Ančāns*, ? vrd ee *Ants*, KN *Antsla*; *Keibenieks*, *Keibiniks*, *Keiba*, vrd ee KN *Keibu*; *Mekšs*, ? vrd ee KN *Māksa*, IN *Mōksi*, KN *Meeksi*, *Miikse*; *Perdeļs*, ? vrd ee *Pärtel*. Lääne-Latgales ja mujalgi väljaspool Latgalet

laialt levinud perekonnanime *Zeps* sidumine eesti sõnaga *sepp* pole usutav: see on hüpokoristiline vorm nimest *Jāzeps*, nagu alternatiivina väljaandes ongi osutatud.

Rangelt võttes võiks nähtavasti enamikku väljaande eesti etümoloogiaid pidada ennatlikeks või suhtuda neisse teatava reservatsiooniga, sest iga perekonnanime lähe vajab tegelikult üksikasjalikku uurimist. Üksiknime ajalugu ja arengut tundmata pole kerge osutada nime algupära ja näiliselt ühemõtteliselt seletuvad perekonnanimed võivad tegelikult osutada hoopis erineva tähenduse ja algupäraga nimedeks. Esitatud eesti etümoloogiaid toetab teataval määral ometi tõsiasi, et latgali perekonnanimede kogumi analüüsil ei suhestu need kui tulnuknimed ei balti ega slaavi ainestikuga. Mitme nime kohta on autoreil teada, et nende kandjad on sisse rännanud Eestist Viļaka resp. Balvi piirkonda: *Ilsjāns*, *Ilsans*, ? vrd ee *ilus* + *Jaan*; *Serdants*, *Serds*, *Sērds*, vrd PN *Sõord*, *sõord* 'kütis; kodulähedane heina- või karjamaa'. See on laias laastus vaieldamatu päritoluarargument.

Latgale piirkonnale iseloomulikult on mõnel eesti päritolu perekonnanimel vaste toponüümikas küla-, harvem talunimena: *Agulis*, *Aguls* – *Aguļi* (tal, Rēzekne piirkonna Stolderova v), *Keibenieks*, *Keibiniks* – *Keibiniki* (küla, Balvi piirkonna Tilža v), *Mikitans* – *Mikitāni* ja *Sārna* – *Sārni* (külad, Rēzekne piirkonna Nautrēni v), *Pizelis*, *Pizels* – *Pizeļu ciemi* (külad, Preiļi piirkonna Aizkalne v), *Vingris*, *Vingra* – *Vingru ciems* (küla, Daugavpils piirkonna Nīcgale v). Usutavalt läänemeresoome päritolu toponüümse *Keiba*- vanem oletatav kuju on **Kaiba*- (sest **kai* > *k'ei*),³ mis autoreil on jäänud tähelepanuta.

³ Vt täpsemalt A. Б. Брейдак, Прибалтийско-финские названия рек в Латгалии. – LPSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa. Sociālas un humanitāras zinātnes 2 (307). Rīga, 1973, lk 98; A. Breidaks, Baltijas somu un latgaļu-sēļu etnolingvistisko sakaru jautājumi. – LPSR Zinātņu Akadēmijas

Huvipakkuv on etnonüümist *igaunis* 'eestlane' lähtuv perekonnanimi *Igaunis*, *Igauns*, latgalipäraselt *Igauns*, mis levib eelkõige Rēzekne, aga ka Baltinava, Balvi ja Kārsava piirkonna valdades. Rēzekne piirkonna Dricāni ja Dagda piirkonna Ezernieki vallas on ka *Igauni*-nimeline küla. Autorite arvates kuuluvad samasse nimepessa võib-olla ka perekonnanimed *Igolnieks*, *Igalnīks* (poolapäraselt *l* pro *u*), *Igovens*, *Igovins* (1765 *Igowin*), *Igavins*, *Igovļa*, *Ikaunieks*. Latgales on ka mitu *Ikaunieki*-nimelist küla. Etnonüümsed algupära perekonnanimi ei tarvitse muidugi tingimata alati viidata nimekandja rahvusele.

Etnonüümsed päritolu on arvatavasti Latgale keskosas tuntud perekonnanimed *Čudars*, *Čuders*, *Čudors* (1765 *Czudor*), aga samuti *Čodars*, *Čodors*, vrd *tšuud* (< vn чюдъ). Samatüvelised on Latgale kohanimed *Čudarāni*, *Čodorāni*. Pilklükust rahvanimetusest *tšuhnaa* (< vn чухна < чудъ + -хна), millega on mh kutsutud Lutsi eestlasi, on võrsunud latgali perekonnanimed *Čuhnovs*, *Čuhno*, *Čukna*.

Eesti nimele kodunemisest latgali perekonnanimistuga kõnelevad ilmekalt eesti alusnimedele liitunud nimeformandid. Levinuim latgali nimeformant on -āns (ca 14% kõigist latgali nimedest lõpeb selle formandiga), mis sageli laiendab ka eesti alusnime, nt *Pazāns*, *Pedāns* (vrd ee *pedajas*), *Pizāns* (1765 *Pisan*, 1824 *Pizan*, vrd ee *pisike*), *Poikāns*, *Puisāns* (1765 *Puyszan*, vrd ee *poiss*, mrd *poig*). Latgali perekonnanimede *ins*-lõpp (millele läti keeles vastab -*inš*) on vanapäraseimaid keelelisi

jooni, osutades lähtumisele *inis*-lõpuga omadussõnadest; eesti algupära nimesdes esindab seda nähtust *Mičulins* (← *Mičulš*, *Mičs*). Poolastamispitserit kannavad *skis*-, *ičs*- resp. *išs*-formandiga nimed *Mikijanskis* (? vrd ee *Mikk* + *Jaan*), *Pizičs* (← *Piziks*), *Sarnovičs*, *Mičulišs* (← *Mičulis*, *Mičs*, ? vrd ee *mets*, mrd *mōts*). Vene nimeformant -*ovs* on liidetud nimedele *Mikitanovs* (lähtunud tõenäoliselt nimepesast, kuhu kuulub *Mikijanskis*), *Pedanovs* (← *Pedāns*). Jne.

Kui Baltinava ja Krustpils piirkond välja arvata, on eesti päritolu perekonnanimede kohta teateid üle kogu Latgale. Anna Stafecka seob eesti nimede esinemise Latgales lutsidega. Kolmandik väljaande eesti päritoluviietega nimedest levib Rēzekne (sh Dricāni, Nautrēni ja Gaigalava v) ja Ludza (Pilda, Nirza, Ņukša, Pureņi v) piirkonna valdades, mis teadaolevalt vähemalt osaliselt katub tõepoolest lutside asualaga. Lutsi keeleainest on süstemaatiliselt talletatud peamiselt Ludza piirkonna Pilda ja Nirza valla küladest, vähesel määral ka sama piirkonna Brīgi ja Kārsava piirkonna Mērdzene vallast. Etnograafidele ja murdeuurijatele teadaolevad lutsi murde kõnelejad siiski eestipäraseid nimesid ei ole kandnud, sh nt *Budans*, *Bulis*, ka *Buļs*, *Germans*, *Germovs*, *Grabovskis*, *Jarošenko*, *Jakimenko*, *Konovalovs*, *Mutulis*, *Nikanovs*, *Ostrovskis*, *Strumpe*, *Zagorski*. Olen seisukohal, et lutsid on Latgale põlisasukad, kes püsisid balti asustuse keskel aastasadu. Lutside rännuhüpotees toetub rõhutatult lutside suulisele pärimusele. Pole siiski kahtlust, et keelesaar on saanud aegade jooksul täiendust Eestist, mis seletaks ka eestipärase perekonnanimede olemasolu Latgales.

LEMBIT VABA

Vēstis 8 (409). Rīga, 1981, lk 91; V. J. Zeps, J. Rosenshield, Pre-Latgalian hydronyms in East Latvia. – Journal of Baltic Studies 1995, kd 26, nr 4, lk 350.

LÜHIDALT

Mihkel Mutt. Koik on hästi. Mõtted II. Tallinn: Fabian, 2018. 191 lk.

Mihkel Mutt on jälle natuke mõelnud – lühidalt, aforistlikult, loetavalt. Žanri töötas ta välja paar aastat tagasi „Mõtete” esimeses osas (Loomingu Raamatukogu 2017, nr 6–7) ja nüüdse ilusa kollase raamatu kaant ehib koguni sama pilt, seekord mustvalge joonistusega autorist, kes istub pingil ja vaatab sügavamõtteliselt kaugusse.

Nagu sellistel puhkudel vahel juhtub, jääb uus vihik eelmisest justkui lahjemaks. See on muidugi maitse küsimus, kuid nüüd leidub kaante vahel vähem vigurit, vähem uitmõtteid juhuslikel teemadel, vähem argimütoloogilist analüüsi. Alles on jäänud Mutti üha kummitavad suured mõtted kirjandusest, rahvusest, inimese ajalikust elust. Seda näitavad viis alapealkirja: „Inimene ja aeg”, „Ikka Eestist mõeldes”, „Kirjutavad ja loovad”, „Ajaloos õppetunnid”, „Mis on see meie elu?”. Seekord puuduvad aga näiteks koerad, keda ei tohi lasta laua ääres süüa peamiselt sellepärast, et lastele larpimise ja matsutamise komme külge ei jääks; või sigaretid kui kades-tamismäärne selge siht inimese elus, meeletu viimne lohutus.

Silma torkab puhtratsionaalne katse rahvuse mõistet laiendada ja ümber mõtestada, kuna vajadus kehtib. Ehk mitte loogiline vastuolu, küll aga tunde-toni kontrast tekib sellega, kuidas raamatu lõpuloos rahvust konstruk-tiks pidajatele irooniliselt nähvatakse. (Pisut konstruktivistlikult annab tõlgendada ka autori sümpaatset hüüatust raamatuesitlusvestluses Andrus Kivirähkiga: ega see rahvus ju iseenesest nii oluline pole, oleks ainult midagigi suuremat, et igauks ei pusiks ainult oma isikliku asja kallal!¹) Mutt arutleb, kas

saaks olla eesti kirjandust mõnes teises keeles, tajub rahvuste võrdlemise ja arenguteljel ritta seadmise keerukust. Eriti rõõmsalt see kõik välja ei kuku.

Mis mõttes siis kõik hästi on? Ennekoike muidugi iroonilises. Rahvus kaob, raamatuid ei loeta, tuttavad elemendid kaovad ümbrusest vähehaaval. Irooniline „hästi” on võimalus, et ehk on kogu see jaburus, mida me enese ümber näeme, siiski üksnes näiv ning sisimas on inimesed samasugused nagu mullu ja muiste. Teistpidi tundub jällegi, et keset välist segadust püüab Mutt täiesti siiralt elu enese jaoks elatavaks mõelda. Ankur, millega end maailma kinnitada, on tema jaoks needsamad arutlused. See on ka mitteiroonilises mõttes positiivne programm ega jookse kunagi päris mööda külgi maha.

J. R.

Lehte Hainsalu. Olla üheksavägine. (Aja lugu.) [Tartu:] Petrone Print, 2018. 168 lk.

Kui mitmed varasemad „Aja loo” raamatud on piirdunud lapsepõlvest jutustamisega, siis Lehte Hainsalu meenutuste ajaline ulatus äratub aukartust. Teos algab 31. oktoobriga 1938, kaante vahel on 80 aastat, jaotatuna üheksaks osaks. Iga peatüki pealkiri märgib ühtlasi selle keskset teemat või pigemini vastavat jutustust raamivat „väge”. Peatükk „Aegruumi vägi” visandab Hainsalu eluloo elukohtade järgi, „Kirjasõna väes” jälgitakse luuletaja kujunemist, „Armas-tuse vägi” ja „Eluandmise vägi” võtavad kokku perekonna rajamise ja kasvamise loo. Märksõnapaari „eneseületuse vägi” all pannakse kirja tõised saavutused, sh kirjanduslikud proovilepanekud, „vastupanu väe” all aga avaneb väikese tüdruku loovimine leppimise ja leppimatuse vahel, uhma kasvamine ja selle hilisem

¹ <https://kultuur.err.ee/866151/video-mihkel-mutt-esitles-raamatut-koik-on-hasti>

suunamine ühiskondlik-poliitilisse tegevusse. „Looduse vägi” paigutab raamatu „väga roheline nimega” tegelase Lehte kesk taimi, metsi ja igasugu õuetalitusi alates lapseea mängudest kuni täiskasvanuea koriluse ja peenraharmiseni. „Taipamise väes” visandatakse oma tahte tundmaõppimise ja mingite tõdemusteni jõudmise tundlik arengukaar, mille lähtepunktis teadvustatakse lapse arusaamade erinevus täiskasvanute mõistatuslikust mõttelaadist (nt selle tulemusena paneb laps end ise kirja kooli ja kohe teise klassi, mispeale ema pahandab). Hiljem kaasnevad elutarkuse ja taiplikkusega koguni „selgeltnägemishetked”, mis viimases peatükis „Muutumise vägi” looritatakse schopenhauerliku tõdemusega „maailm kui tahe ja kujutus”: „Üks silmapilk taipamist – ja maailm on muutunud; reaalselt võttes võib ta ju sama olla, ent vaataja suhe temaga on teine” (lk 153).

Elulugu ei avane niisiis lineaarselt, vaid fragmentidest moodustuvad üheksa omavahel haakuvad, ent siiski piisavalt iseseisvat lugu. Seejuures on teemade läbikirjutused väga terviklikud ja kordusi, mis niisuguse võtte valides paratamatult tekivad, on enamjaolt kenasti välditud. Teose laad – ühtaegu täpset mõtet hoidev täpne sõna (lk 49) ja poeetiline kujundlikkus – on lugemiseks meeldiv. See, samuti võte, millega kirjanik vaatleb iseenda elulugu justkui kõrvalt, kirjutades „elu müstikat” (lk 112) järk-järgult harutavast Lehtest kolmandas isikus, lubavad lugeda teost lisaks Lehte Hainsalu eluloole õieti ka kujunemisromaanina – teost on nimetatudki „romaniseeritud autobiograafiaks”.² Ehkki paljuskki jäävad domineerima perekonnaga, aga ka näiteks riiklusega seotud küsimused, on tegu siiski loomingulise inimese teekonnaga – inimese, kes usub, et „ainult kirjandus saab jälgida inimest kui tervikut selle ihu, hinge ja vaimu koostöös”

² R. Veidemann, Üheksavägine Lehte Hainsalu. – Postimees: AK 27. X 2018, lk 11.

(lk 154). Eks või siis koodana esinevat esoteerilise meelerännaku kirjeldustki näha kirjandusliku knihvina.

B. M.

Heili Reinart. Õrnad ja tugevad. Unustatud ja unustamatud naised Eesti ajaloost. Tallinn: Post Factum, 2018. 255 lk.

Nii umbes aastapäevad tagasi leidsin Postimehest huvitava kirjutise Maria Jelissejevast.³ See oli pikk ja sisukas lugu rikka kaupmehe abikaasa saatusest, illustreeritud rohke pildimaterjaliga. Seejärel sattusin aeg-ajalt jälle Heili Reinarti „ajakohatutele” lugudele endisaegade naistest. Paraku olen avastanud neid juhuslikult, sest Postimehe portaalist on kirjutisi keeruline leida.

Ma ei tea, kui palju Reinart neid lugusid on kirjutanud, igatahes 2018. aasta alguses ilmunud kogumikus on avaldatud kirjutised 35 Eestiga seotud naisest. Kõik ei ole eestlased, on sakslasi, vene-lasi, poolakaid jne. Siiski on kõigil daamid mingi side Eestiga, mõnel põgusam, teistel pidevam.

Reinarti lood algavad XVI sajandi naistest. Barbara von Tiesenhuseni saatust on kirjanduses rohkesti kajastatud, hertsog Magnuse abikaasa Maria Staritskaja on tundmatum. XVII sajandist on Reinart leidnud koguni eestlannast nõia Kongla Anne. Ka Reigi pastori-proua Catharina Wick elas sellel aastajal ja temast saame mõnevõrra teistsuguse pildi, kui on loonud Aino Kallas.

XVIII sajandist on trükiallikatesse jõudnud juba rohkem naiste saatusi. Reinarti vaatevälja on sattunud kogu Euroopas tuntud lauljanna Gertrud Elisabeth Mara, Puškini kauni naise sama kaunis vanaema – Liphartite perekonna

³ H. Reinart, Oru lossi perenaise Maria Jelissejeva vabaturma tõttu sai Päts suveresidentsi. – Postimees: Sõbranna 3. X 2017. <https://sõbranna.postimees.ee/4263089/oru-lossi-perenaise-maria-jelissejeva-vabaturma-tottu-sai-pats-suveresidentsi> (14. XI 2018).

seiklejannast häbiplekk, õnnetu saatusega Württembergi printsess ja Koluvere vang jt.

XIX ja XX sajandi naiste hulgas on juba üsna tuntud nimesid mitmetelt elualadelt, kuid hoopis põnevamad on senitundmatute naiste saatused. Kas või esimene Alaska kuberneriproua Elisabeth von Wrangell, Šveitsis Andermati mäekuruse hukkunud ooperitäht Zinaida Jurjevskaja või Kakumäel mõrvatud Irene van der Bellen, kes oli praeguse Austria presidendi sugulane, jmt.

Raamatu toimetaja võinuks ära parandada mõned hooletusvead. Näiteks on tekstis Euphrosine Ulrika von Lipharti nimetatud Puškini naise Natalja Gontšarova vanaemaks, illustratsioonide loendis aga emaks. Ja kas Ulrikast tõepoolest ei ole säilinud ühtki pilti, et on kasutatud tema lapselapse tuntud portreed (autor Alexander Brüllov)? Ka teose struktureerimisel võinuks toimetaja olla parem nõuandja. On päris keeruline leida raamatu lõpust kasutatud kirjanduse ja internetiallikate hulgast üles neid, mis käiksid konkreetse artikli kohta. Kõik on ühes jorus. Kasutatud kirjandus võinuks olla kas artikli taga või esitatud teose lõpus iga artikli pealkirja all. Sel juhul oleks hoopis lihtsam kätte leida, et lisaks Kalev Jaagole on Catharina Wickist kirjutanud ka Karl Hein oma raamatus „Ajaloolised isikud eesti ilukirjanduses” (2012). Ja teistegi daamide kohta saaks veel lisaks lugeda, kui tekib suurem huvi.

Mulle meeldib neid kirjutisi lugeda Postimehe *online*-väljaandest. Ajalehes on võimalik lisada rohkesti pilte, mis on sellise materjali puhul olulised.

Igatahes tore, et Heili Reinart on populaarses ajalehes võtnud käsitleda naiste rolli ja saatusi eri aegadel.

M. J.

Kroonikast epitaafini. Eesti ja Liivimaa varauusaegsest haridus- ja kultuurielust. (Rahvusrhiivi toimetised 1 (32).) Koostaja Katre

Kaju. Tartu: Rahvusrhiiv, 2017. 472 lk.

„Eesti Ajalooarhiivi toimetiste” sari on saanud uue nime ja numeratsiooni seoses Rahvusrhiivi struktuurimuutusega ning jätkab põhjalike ja mahukate käsitlustega. Kogumikus on 13 uurimust, mis tegelevad Eesti varauusaegse vaimuelu küsimustega. See on järjeks artiklikogumikule „Kroonikast kantadini. Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal” (2013). Pea kõik artiklid keskenduvad seekord rootsiaegsele ainesele. Raimo Raagi, Kari Tarkiaise ja Annika Strömi uurimused lahknevad mõneti küll kogumiku alapealkirjas esitatud geograafilisest kitsendusest ja vaatlevad Rootsis loodud materjali, ent valgustavad ilmekalt toonast autorite ja tekstide liikuvust.

Ülevaatlikus sissejuhatuses märgib koostaja Katre Kaju, et haridus- ja kultuurielul on laiad mõisted, mis hõlmavad üksteisega põimuvaid valdkondi, nii et mõnikord tekib ootamatuid kokkupuutepunkte, ning et kogumiku artiklid ei suhestu ainult omavahel, vaid ka varasema kogumikuga „Kroonikast kantadini”. Artiklid on asetatud temaatilisse järgnevusse. Alustuseks käsitleb Kari Tarkiaisen 1620. aastal Leipzgis trükitud Venemaa-ainelise teose „Historien und Bericht [...]” autori Petrus Petrejuse elu ja sidemeid Venemaaga ning vaeb teose poliitilis-ajaloolise osa käsikirjalisi ning trükitud allikmaterjale, mh ka Eesti- ja Liivimaa autoritelt. Järgnevas artiklis tõstatab Janet Laidla küsimuse, kas varauusaegne ajalookirjutus oli Eesti- ja Liivimaal poliitiline. Martin Klöcker otsib poliitilisust juhuluulest, ühe konkreetse poliitilise värssteosega tegeleb seejärel Kristi Viiding, kes vaatleb varauusaegset satiiri.

Aivar Põldvee polemiseerib aga oma artiklis Jürgen Beyeri uurimistulemuste üle, justkui poleks XVII sajandi mittelsaksakeelsed vaimulikud raamatud mõeldud lugemiseks talurahvale, vaid sakslastest vaimulikele. Põldvee esitab

andmeid, mis osutavad, et eestlased-lätlased siiski omasid või kasutasid vaimulikke raamatuid.

Raimo Raag tutvustab detailselt Urban Hjärne tema eluajal käsikirja jäänud võtmeromaani „Stratonice” (1688, trükiti 1856), mida peetakse esimeseks rootsikeelseks romaaniks. Selle üheks sündmuspaigaks on muide Viimsi mõis, tegelastena esinevad ka mitmed siinsed ajaloolised isikud. Teaduslugu vaatlevad Meelis Friedenthal ja Jaanika Päll (pneumatoloogia) ning Arvo Tering (anatomiliste avastuste retseptsioon). Tiiu Reimo ja Helje-Laine Kannik annavad hea ülevaate Tallinna rootsiaegsete vaimuliku sisuga trükiste liikidest, Piret Lotman käsitleb neist põhjalikult ühte trükist, 1656. aastal trükitud Georg Salemanni lauluraamatut. Kogumiku lõpetavad Aigi Heero ja Krista Kodrese artiklid, mille ühiseks märksõnaks on „surm”. Heero on uurinud varauusaegsest muusikaõpetajast maha jäänud vara, täpsemalt raamatuid. Kodres käsitleb luterliku matuserituaali kujunemist ja sellest tõukunud memoriaalkunstiteoseid.

Mitmele artiklile on lisatud väärtuslikud allikapublikatsioonid ja nende tõlked eesti keelde. Viiding esitab senini uurijate pilgu eest varju jäänud varauusaegse Liivimaa esimese satiirizanri kuuluva ladinakeelse värsteose, mille omistab Riia sündik David Hilchenile; Friedenthal ja Päll esitavad Johannes Gezeliuse kreekakeelse disputatsiooni pneumaatikast; Heero tutvustab Tallinna kantori David Galluse pärandiga seotud dokumente (testament, varaloend).

V. S.

Ülo Matjus. Raamat on raamat. Artikleid ja ettekandeid aastaist 1953–2017. (Ilmatargad.) Tartu: Ilmamaa, 2018. 336 lk.

Ülo Matjuse raamatut tundub olevat võimatu arvustada, või siis tuleks seda teha sama süstemaatiliselt, ammenda-

valt ja täpselt, nagu Matjus ise kirjutab ja kõneleb. Seda enam tuleb seda raamatut lugeda ja – kuulata. Kes kuulma juhtunud, see teab, et Matjus kirjutab samamoodi, nagu ta kõneleb: esile keruvad isikupärase keelendid, iseloomulikud kordused ja rõhutused. Need on meisterliku lektori ja filosoofiaprofessori viimistletud tekstid, mille aluseks ongi enamasti olnud loeng või ettekanne. Kogumiku 33 nimetusest üheksa ilmub trükis esmakordselt ja ligikaudu üheksa teksti seostub otseselt 2000–2001 toimunud Eesti Raamatu Aastaga, mille algatustoimkonda ja peakomiteesse Matjus kuulus, võttes osa rohketest konverentsidest ja ettekandekoosolekuteist. Vahest tänu raamatuaastale, mille puhul tuleb möönda ka Matjuse kui ideoloogi rolli, tunnebki lugev avalikkus teda nüüd lisaks filosoofile ka raamatu-teoreetikuna.

Õigupoolest on Matjuse kirk raamatu vastu palju varasem, nagu kinnitab ajalehes Säte 1953. aastal ilmunud ja nüüd kogumikus taasavaldatud 5. klassi poisi kirjatöö „Raamatud abistavad mind õppetöös” (lk 17). Artikkel „Raamatunälg” ilmus 1968. aastal Tartu VIII Keskkooli almanahhis „Tipa-Tapa”, kus viis aastat varem oli oma romaani „Hüvasti, kollane kass” avaldanud veidi noorem koolivend Mati Unt. Kuid Nooruses ilmumata jäänud essee-novelli „Projekt” (lk 27–31) võiks pidada ka borgeslikuks vasteks eesti kirjanduses. Raamatus sellele järgnev ongi kaasaegsem ja meile tuntum. Rõhutada tahaksin siiski seda järjekindlat kaastööd, mida Matjus aastail 1969–1982 tegi ajakirjale Looming, tutvustades anonüümses rubriigis „Index librorum” mujal Nõukogude Liidus ja ka saksakeelses kultuuriruumis ilmunud humanitaarteaduslikku kirjandust. Selliseid kirjutisi ilmus järjest 154 (vahele jäid vaid kolm numbrit), neist on kogumikku võetud „Väike Moskva-raport” aastast 1979. Hiljem tegi midagi sarnast Peeter Olesk oma „Lugemisinopetega” varajases Vikerkaares.

Ühendades oma isikus filosoofi ja bibliofiili, on Matjus ülimalt põhjalik, täpne ja süstemaatiline ning rajab oma käsitlused kolmainusele teos–raamat–trükis. „Raamat on raamat” on eesti raamatualaste kogumike *non plus ultra*. Igal oma tööd sisulise huviga tegeval filoloogil, raamatuteadlasel, bibliograafil ja raamatukoguhoidjal on siit kogumikust midagi kasulikku tähele panna. Ning see, mis on kasulik, on ühtlasi esitatud huvitavalt.

JANIKA KRONBERG

Eda Kalmre. What a Wonderful World of Legends! Articles on rumours and legends. Koost, toim E. Kalmre, tõlkijad Kait Tamm, Tiina Mällo. Tartu: ELM Scholarly Press, 2018. 302 lk.

Kogumik, eestikeelse pealkirjaga „Legendide imeline maailm. Artiklid kuulujuttudest ja muistenditest”, koondab Eda Kalmre enam kui 20 aasta jooksul kirjutatud tänapäeva muistendide ja kuulujutte käsitlevaid artikleid, mida on kogumiku jaoks kohati täiendatud ja mis on tõlgitud inglise keelde. Sissejuhatuses (lk 9–19) visandab Kalmre mõned ainese uurimislöö jooned: tänapäeva muistendite uurimine Eestis sai alguse Soome folkloristide mõjutusel 1980. aastate teisel poolel, kui siia jõudsid mõned olulised tänapäeva folkloori, linnalegende jms käsitlevad teadustööd. Samal ajal alanud ühiskondlikud protsessid avardasid folkloristide vaatevälja: kuulujutte ja tänapäeva muistendeid sai koguda ja käsitleda nii, nagu see nõukogude ajal polnud võimalik. Ent nagu kirjutab Kalmre, on oluline seegi, et muutus uurijate endi senine konservatiivne suhtumine „triviaalsesse” materjali: selles hakati nägema kaasaegsete väärtuste ja hoiakute, pragmaatilise elukäsitluse uurimise allikat (lk 12). Kuigi meedialegendide uurijana on Kalmre ammune eelkäija Walter Anderson, on Kalmrel uurimissuuna juurutajana Eestis kahtlemata kande roll. Kogumiku

varaseim artikkel (esmakordselt ilmunud aastal 1996, rmt-s lk 23–37) käsitlebki juttu Afganistani sõjas imeliselt suure mao poolt päästetud eesti sõdurist – selle loo esmakordne üleslindistus on kirjandusmuuseumis aastast 1986, mil paljude eesti sõdurite elu nõudnud sõda veel käis.

Kogumikus on kolm lühemat kirjutist ja üheksa pikemat konkreetset juhtumit/teemat käsitlevat artiklit. Ainek on ammutatud lisaks üleskirjutatud ja -lindistatud arhiivimaterjalile palju ka ajakirjandusest ja internetist, kuid mõned uurimused on viinud autori ajaloolaste jälgedes dokumente uurima. Tekstid on jagatud kuude ossa, millest mõned kajastavad uurimuste aluseks olevate muistendite-juttude temaatikat, nt „Estonians and Others” (e k „Eestlased ja teised”) või „War and Catastrophe” (e k „Sõda ja katastroof”), teised viitavad muistendiuurimise muudele tahkudele, nagu „New Media, New Meanings” (e k „Uus meedia, uued tähendused”).

Kogumik peegeldab kuulujuttude ja tänapäeva muistendite ajas muutuvaid ja püsivaid külgi. Lood erakordsetest juhtumitest, mida rääkija esitab tõsi-loona, ei ole ainult tänapäeva folkloorile omased: Kalmre varaseim allikmaterjal pärineb XX sajandi algusest (ballaad „Saatuse vangis”, lk 87–114), kaasatud on üks peatükk tema raamatust „The Human Sausage Factory” (2013), mis tegeleb 1940. aastatega (lk 119–144), kuid ta käsitleb ka mitmeid aeg-ajalt taasringlevaid süžeid. Käsitletud juttude leviku asjaolud (info puudus *vs.* info üleküllus) ja viis (suuline, kirjalik, digitaalne) on muutlikud. Kalmre uurijatöö eesmärk on asetada lood nende ringlemisaja konteksti ning tuua välja lugude rääkijate ja kuulajate ühised meeleolud, hirmud, väärtused jms, kaardistades selle kaudu lugude funktsiooni omas ajas. Kogumik annab seega hea pildi tänapäeva muistendi ja kuulujutu uurimise sõlmküsimustest.

V. S.



VIINI SALVESTISED JA BERLIINI SALVESTISED

Esimese maailmasõja ajal levis Kesksaksamaal ning Austria-Ungaris, idee kasutada vangi langenud ning emakeelena suhteliselt vähetuntud keeli kõnelevaid sõdureid keelejuhtidena. Idee viidi ellu Berliinis ja Viinis paiknenud uurijate abiga. Nimetagem seeläbi tekkinud kogusid Berliini ja Viini salvestisteks. Berliini salvestisi säilitatakse praegu kahes heliarhiivis, mis paiknevad Humboldti ülikoolis ja Berliini etnoloogiamuuseumis, Viini salvestisi aga Austria Teaduste Akadeemia fonogrammiarhiivis. Mõlemad kogud sisaldavad märkimisväärsel hulgal eesti ainet. Berliini eestikeelseid salvestisi tutvustati avalikkusele esimest korda kümme aastat tagasi¹ ning seejärel ilmus raamat,² mis sisaldab ulatuslikke kommentaare neile salvestistele, aga ka audio-CD kõigi tänapäevaks säilinud salvestiste koopiatega. 2018. aastal ilmusid Viini salvestised soome-ugri rahvaste esindajatelt, sh eestlastelt, albumi kujul,³ mis sisaldab kaks audio-CD-d ning kolmanda CD tekstifailidena

esitatud kommentaaridega.⁴ Viini albumiga on kaasas lühike paberil esitatud saatetekst, mille autorid on Helmut Kowar, Gerda Lechleitner ja Christian Liebl. Albumi soome-ugri sissejuhatuse autor on Tartu Ülikooli soome-ugri keelte professor Gerson Stefan Klumpp ning eesti ainese transkriptsioonide, tõlgete ja kommentaaride autor Tartu Ülikooli eesti ja soome-ugri keeleteaduse nooremteadur doktorant Triin Todesk.

Iseloomustamaks eesti materjali Viini salvestistes, kirjutab Klumpp oma sissejuhatuses (lk 44): „Eesti salvestiste iseloom erineb teistes soome-ugri keeltes tehtud salvestistest. Lisaks mõnedele vanasõnadele ja ütlustele ning dialoogi vormis mõistujutule sisaldavad need rohkesti kirjanduse hulka kuuluvaid laule ja luuletusi. Viiest erinevast keelejuhist neli pärinevad endisest Eestimaa kubermangust – Pärnust⁵, Rakverest ja Narvast – ning üks endisest Liivimaa kubermangust (Riiast). Nad on kirjakeeles igati kodus ning murdekeelt salvestistel ei räägita. Keel, mis kirjandusliku iseloomuga tekstides peegeldub, on XIX sajandi arenev kirjakeel.”

Mahuliselt jäävad Viini eesti salvestised olulisel määral alla Berliini salvestistele. Viini materjal sisaldab salvestisi kokku umbes 15 minuti ulatuses viielt informandilt, kuid Berliini materjal üle tunni 22 informandilt. Tekib kiusatus mõelda, et Viinis on Berliiniga võrreldes eesti – vähemalt muusikalisele – ainele vähem tähelepanu osutatud, sest

¹ J. Ross, M. Nairis, Esimese maailmasõja aegsetest eesti salvestustest Berliini arhiivides. – Keel ja Kirjandus 2008, nr 5, lk 353–362.

² J. Ross (toim), Encapsulated Voices: Estonian Sound Recordings from the German Prisoner-of-War Camps in 1916–1918. (Das Baltikum in Geschichte und Gegenwart 5.) Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2012.

³ C. Liebl, G. Lechleitner, U. Remmer (toim), Recordings from Prisoner-of-War Camps, World War I. Finno-Ugric Recordings. (Tondokumente aus dem Phonogrammarchiv 17/2; OEAW PHA CD 42.) Wien, 2018.

⁴ Täna Viktor Denissov Iževskist tähelepanu juhtimise eest sellele albumile.

⁵ Pärnu kuulus tol ajal tegelikult Liivimaa, mitte Eestimaa kubermangu.

seda pole peetud piisavalt autentseks. Viini salvestisi on tihti seostatud Viini ülikooli hilisema võrdleva muusikateaduse professori Robert Lachi nimega,⁶ kes saksa eeskujude kohta eesti muusikas on kirjutanud järgmist (eestikeelsete pealkirjade kirjaviisi muutmata): „[S]ee sõltuvus läheb nii kaugemale, et paljudel juhtudel jõuab ükskõik kas rahva- või kunstmuusikast pärit Kesk-Euroopa eeskujude jälgendamine otsese laenamise või ülevõtmiseni. Mõned näited aitavad seda lähemalt illustreerida: meie saksa rahvalaulu „Ich hab’ mich ergeben mit Herz und mit Hand” meloodiat lauldakse täiesti muutmatul kujul kui eesti rahvalaulu tekstiga „Mu isa ma armas kus sindimut ma sind armastan ma järgest sind küdan laulu ga”, meie saksa lastelaulu „Alles neu macht der Mai” võib kohata eesti rahvalaulude seas kui „Hujavat pasunat” jne, ning Schuberti „Am Brunnen vor dem Tore” on eesti keeles „Ükskast”, jne. Ja meelt-ülendava näitena selle kohta, kuidas eesti rahvalaul meie Euroopa suurlinnade muusika, meie viletsa operetliku lööklaulu valmilt rentslist üles korjab ning etableerunud, korralikuks, kodanlikult soliidseks rahvalauluks ülendab, võib tuua ballaadi „Margarete, Mädchen ohne Gleichen”, mis juba ligi paarkümmend aastat tüütuseni kõikidelt meie teedelt ja tänavatelt, kõikidest majadest ja majasoppidest vastu kajab ning mille me nüüd avastame siin eestipärastatuna kui „Margareta on küj tujke vaga ej da naua ejal armu daga”.⁷

⁶ „Viini kollektsioon näis olevat hästi tuntud, seda tänu Robert Lachi „Gesänge russischer Kriegsgefangener” (ilmunud 1917–1952) üheteistkümmele köitele [korrektsem oleks vist rääkida kolmest köitest, igauks kolmes või neljas osas – J. R.] – kuid ainult seetõttu, et pikka aega on üldiselt eeldatud, nagu oleksid Lachi publikatsioonides transkribeeritud ja kirjeldatud viisid ja tekstid identsed fonogrammiarhiivis säilitatavate salvestistega. Tegelikult ei vasta see aga tõele [---].” (lk 7 üldsissejuhatuses)

⁷ R. Lach, Vorläufiger Bericht über die im Auftrag der kaiserlichen Akademie der

Kahes paralleelselt tekkinud kollektsioonis leiduva eesti ainese pealiskaudnegi võrdlus oleks igati asjakohane. Berliini salvestiste keelejuhid on valitud peamiselt nende murdetaustast olenevalt. Esindatud on Kirde-Eesti, Saaremaa, Kesk-Eesti, Pärnumaa ning – kõige arvukamalt – Tartu- ja Võrumaa. Viini salvestiste keelejuhid, kes, nagu öeldud, räägivad kirjakeelt, on linnainimesed: Adolph Mitt (sündinud Pärnus, elukoht Tallinnas), Boris Rea (sündinud Pärnus, elukoht Tallinnas), Hermann Nill (sündinud Riias, elukoht Tartus), Otto Aunapu (sündinud ja elukoht Rakveres) ja Johannes Lettermo (sündinud ja elukoht Narvas).

Keelejuhtide tausta selgitamiseks on neid anketeeritud nii Viinis kui ka Berliinis. Berliini ankeedid on põhjalikumad,⁸ Viini omad mitte niivõrd. Viimastes on küsitud keelejuhi nime, sugu, rahvust, elukutset, sünni- ning praegust ja varasemat elukohta, teavet reisimise kohta, vanemate sünni- ja elukohta. Teine rühm küsimusi Viini ankeetides puudutab salvestuse asjaolusid: kus, millal ja missugustel asjaoludel on salvestus tehtud, mis laadi kõne või muusikaga on tegemist jms. Eesti materjali on salvestatud kahes vangilaagris: 1915. aastal Reichenbergis (praegu Tšehhi Vabariigi territooriumil asuv Liberec) ja 1917. aastal Hartis Amstetteni lähedal (Austria). Salvestajateks (fonografistideks) on olnud vastavalt Rudolf Pöch⁹ ja Leo Hajek.

Wissenschaften erfolgte Aufnahme der Gesänge russischer Kriegsgefangener im August bis Oktober 1917. (Mitteilungen der Phonogramm-Archiv-Kommission 47.) Wien: Alfred Hölder, 1918, lk 11.

⁸ Vt J. Ross, Encapsulated Voices, lk 44.

⁹ Albumi üldsissejuhatusest (lk 6) loeme: „Üheks selle ettevõtmise [= vangilaagrites välitööde tegemise] võtmekujuks oli Rudolf Pöch, kes taotles finantseerimist toleaeegsest Keiserlikust Teaduste Akadeemiast. Rahaline toetus eraldati ainult tingimusel, et tehtaks helisalvestusi. See ei olnud probleem Pöchi jaoks, kes oli juba fonogrammiarhiiviga ühenduses olnud, kui ta koostas

Mida sisaldavad Viini eesti ainese salvestised? Kuus vanasõna ja ühe kalevalavormis ütluse (mõistatuse?); katkendeid Lydia Koidula, Friedrich Kuhlbarši ja Mihkel Veske luuletustest; esimese ja teise salmi praegusest Eesti Vabariigi hümnist; mõned salmid Karl August Hermannil laulust „Ilus oled, isamaa” Mihkel Veske tekstile; riimitud dialoogi vene kirjaniku Ivan Krõlovi teksti ainetel; tundmatut päritolu patriootliku luuletuse; ning lõpuks seitse uuemat rahvalaulu või nende katkendit. Hümn ja Hermannil laul on esitatud kahehäälselt. Huvitav on märkida, et hümn kahehäälselt salvestust sisaldab ka Berliini materjal, kus see, tõsi küll, on ette kantud Viini materjaliga võrreldes muusikaliselt korrektsemalt.

Koondülevaate Viini albumil leiduvast soome-ugri materjalist on Klumpp oma sissejuhatuses esitanud tabelis 2

Paapua Uus-Guinea (1904–06) ja Kalahari (1907–09) kogusid. Enamgi veel, ta oli alates 1910. aastast tegutsenud fonogrammiarhiivi assistendina. 1916. aastal otsustas Akadeemia toetada (peamiselt Tsaari-Venemaalt pärit) sõjavangide helisalvestamise projekti, usaldades viimase teostamise muusikateadlasele Robert Lachile.”

(lk 45). Kahjuks sisaldab see tabel paar eksitavat viga. Eesti ainek on kokku salvestatud mitte 10 (nagu tabeli viimases parempoolses veerus antud), vaid 20 üksust: 12 laulu või luuletust, seitse vanasõna või muud ütlust ning üks muu narratiiv. Seda juhul, kui Veske „Ilus oled, isamaa” Hermannil viisistust – lisaks etteloele – mitte lugeda omaette üksuseks. Arvud ei klapi ka komi materjali kirjelduses, kus üheksa laulu või luuletust ning üks narratiiv teeb kokku 10 üksust, mitte 20 nagu tabelis. (Võib-olla on eesti ja komi materjali iseloomustavad arvud selles veerus lihtsalt vahetusse läinud?)

Tehniliselt on Berliini salvestised teostatud kas grammofoni- või fonograafiülesvõtetena. Viini omad on kõik fonograafisalvestised. Kuuldelise mulje põhjal on nende kvaliteet pisut kehvem kui Berliini fonograafisalvestistel: signaali ja müra suhe on madalam ning salvestusnivoo on samas kohati liiga tugev. Helitehnik osaks ehk hinnata, kas neid puudusi olnuks võimalik toimetamise käigus kuidagi leevendada.

JAAN ROSS

LÜHIKROONIKA

- 1. novembril Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud Akadeemilise Rahvaluule Seltsi kõnekoosolekul esines Mari-Ann Rimmel ettekandega „ERA kohapärimuse töörühm 20. Viis vaatust ja epiloog”.

- 1.–2. novembril korraldas Eesti Kirjandusmuuseum Kubijas humanitaarteaduste doktorantide rahvusvahelise sügiskooli „Dialoogid laste ja noortega”. Välisplenaarinesinejad puudutasid noorukite surmamängudega seotud moraalseid paanikat Venemaal (Daria Radchenko, Venemaa), noorte usundiliste vaadete hübriidiseerumist Ida-Aafrikas (Johnson

Michael Kallidukil, Tansaania/India) ja laste lugemisharjumustega seotud vate hoiakute muutumist Soomes (Ilona Savolainen, Soome).

- 2. novembril toimus Tallinna Keskraamatukogus A. H. Tammsaare juubeliaasta konverents „Kes on preili Kurella? 140 aastat Tammsaare sünnist”. Ettekannetega esinesid Paavo Matsin („Okultistlikud motiivid Tammsaare novelliloomingus”), Urmas Len-nuk („Apteekri ja õigusteadlase kirjanduslikud kihid ehk Oskar Lutsu ja A. H. Tammsaare romaanisarjad lavastaja kaalukaasil”), Maarja Vaino („Peite-

mäng, pettemäng, ainult mäng? Mängu tähendusvälju Tammsaare loomingus”), Martin Küttim („Inimese suhe metsa ja sooga ökoloogi pilgu läbi”), Christopher Moseley („Tammsaare esitlemine inglise lugejaskonnale: probleemid ja väljakutsed”), Juhani Salokannel („Mis kell eestlased söövad? Aimatavaid ja üllatavaid probleeme romaani „Ma armastasin sakslast” tõlkimises soome keelde”), Elle-Mari Talivee („A. H. Tammsaare Tallinn ja 1905. aasta”), Janika Ojamae („A. H. Tammsaare romaanisari „Tõde ja õigus”: muutused Indrek Paasi keelekasutuses ja tegelaste pöördumismoodides”) ja Toomas Haug („Tammsaare mantel”).

- 5.–6. novembril Tallinnas peetud keelefoorumil esines plenaarettekandega Marju Lauristin („Eesti keelepoliitika väljakutsed”), Leedu, Läti, Ungari ja Soome keelepoliitikast rääkisid nende riikide spetsialistid. Eestit esindasid Margit Sutrop („Kelle vastutus on eesti keele säilimise rände ja hargmaisuse ajastul?”), Irene Käosaar („Üldhariduse keelepoliitikast Eestis”), Birute Klaas-Lang („Eesti keele kestlikkus – kellele ja milleks?”). Martin Ehala juhatas paneeldiskussiooni „Rahvuskeelte roll globaliseeruvus maailmas”. Toimus viis töötuba.

- 7.–9. novembril korraldas Eesti Kirjandusmuuseum rahvusvahelise konverentsi „Lauluks vormitud kogemused: laulmistraditsioonide isiklikud ja kogukondlikud tahud” („Expressions and impressions: Personal and communal aspects of traditional singing”). Osalesid teadlased Eestist, Karjalast, Leedust, Lätist, Rootsist, Serbiast, Soomest, Udmurtiast, USA-st, Valgevenest, Venemaalt. Vaatluse all oli traditsiooniline laul kui maailma kui isendaga suhtlemise viis, laulmine kui muusika, hääle ja keha kooskõla; laulmise funktsioonid, seosed ideoloogiatega ja maailmavaadetega; laulmine kui psühhoteraapia ja vastupanu; kultuuridevahelised mõjud laulutekstides ja -viisides jpm. Plenaarettekannetega esinesid Tiit Jaago (TÜ),

kes rääkis, millistes mõttevooludes ja kuidas on regilaulu-uurijad eri ajastutel mõtestanud laulu ja laulikut, ning Jeffers Engelhardt (USA, Amherst College), kes analüüsis hääle tähendust regilaulus ja õigeusu vaimulikus laulus.

- 13. novembril toimus Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti-uuringute Tippkeskuse usundi ja müüdiuuringute töörühma välitööde ülevaateseminar. Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov arutlesid usuelu muutuste jälgimise üle välitöödel Bulgaaria õigeuskeskseks pühapaigaks kujunenud Krastova Goras 13. septembril peetaval ristipäeval. Atko Remmel ja Tõnno Jonuks tutvustasid Polotski ümbruse pühapaiku ja tutvustasid religiooni kajastamist Valgevene muuseumides.

- 14. novembril tähistati Tallinnas Jaan Unduski 60. sünnipäeva konverentsiga „Isiksusest ja ilmavaatest”. Cornelius Hasselblatt avas konverentsi sõnavõtuga „Sillalkäija”. Esinesid Tiina Kirss („Ilmavaatest ja ilmasõjast: A. H. Tammsaare „Sõjamõtted”), Ulrich Kronauer („Carl Gustav Jochmann – Persönlichkeit und Weltanschauung”), Kristi Viiding („Goodbye, Livonia”), Eneken Laanes („Kujundlik Undusk”), Rein Veidemann („Nägemus ja (ilma)vaade. Jaan Unduski loomingust kantuna”), Piret Viires („Noor Undusk. Lugu noorest armastusest”), Marek Tamm („Klatš ja metafüüsika: Jaan Unduski ilmavaatest”), Ulrike Plath („Antiflanöör ehk mõned sammud Jaan Unduskiga”) ja Janika Kronberg („Alandlikkusest ja uljusest”).

- 20. novembril peeti Tallinnas Eesti Keele Instituudis konverents „Kirjakeele korraldamise sajand”. Ettekannetega esinesid Reet Kasik („Eesti kirjakeele 100 aastat”), Peeter Päll („Tänapäeva keelekorraldaja võimalused ja võimatused”) ja Arvi Tavast („Kuidas sõnastikusteem saab keelekorralduse võimalusi laiendada”). Aruteluringis „Milline võiks välja näha ÕS 2025” osalesid Reet Kasik, Margit Langemets, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet, Peeter

Päll, Maire Raadik, Tuuli Rehema ja Arvi Tavast. Järgnes ÕS 1918 ja ÕS 2018 esitus, millel osales ka haridus- ja teadusminister Mailis Reps. Esinesid ÕS 2018 toimetaja Maire Raadik ja ÕS 1918 veebisõnastiku toimetaja Tiina Paet.

- 21. novembril korraldas Eesti Rahva Muuseum Ants Viirese 100. sünniaastapäeva puhul mälestuspäeva. Ettekannetega esinesid Art Leete (TÜ, „Ants Viire ja Eesti etnoloogia teoreetiline uuendus”), Aivar Jürgenson (TLÜ, „Ants Viirese sajand: teadlase teekond ühiskondlike muutuste keerises”), Jüri Viikberg (EKI, „Ants Viire keelemehe”), Indrek Jääts (ERM, „Ants Viirese, Aleksei Petersoni ja Evi Tihemetsa uurimisretk Vepsamaale 1965. aasta suvel”). Mälestusi Ants Viiresest jagasid kuulajatega Teppo Korhonen, Mall Hiime, Merike Lang, Lauri Vahre, Andra Veidemann, Marju Kõivupuu ja Terje Anepaio.

- 23. novembril toimus Tartu Ülikoolis konverents „Õpetatud Eesti Selts 180”. Esinesid Kersti Taal („ÕES eestlaste teadvuses”), Piret Õunapuu („Oskar Kallas 150. Oskar Kallas ja Eesti Rahva Muuseum”), Tiit Rosenberg ja Heiki Valk („Richard Hausmann – ajaloolane ja arheoloog”), Kristi Metste („Mart Lepik ja Õpetatud Eesti Selts”) ning Valve-Liivi Kingisepp („Julius Mägiste ja Andrus Saareste kirjavahe- tusest paguluses”).

- 27.–28. novembril korraldas Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond rahvusvahelise seminari „Borders and dialogues” („Piirid ja dialoogid”). Esinesid Laura Assmuth („Research, journalism and art: A collaborative project on transnational families in Estonia and Finland”), Pihla Siim ja Keiu Telve („Studying children’s experiences of mobility: Experimenting with methods”), Moonika Siimets („Work on progress: A documentary about longing and looking for happiness between Estonia and Finland”), Tuulikki Kurki ja Päivi Saarelma („Introducing the project

‘Lost mitten and other stories: Experiences of borders, mobilities, and new neighbour relations’”), Tuulikki Kurki („Introducing the project ‘Traumatized borders: Reviving subversive narratives of b/order, and other’”), Kirsi Laurén („History, silence and the construction of cultural trauma: Finnish post-war narratives”), Tarja Tantt („Otherizing encounters”), Saija Kaskinen („‘Dark face of Change’: Dreaming radicals and Captivating border utopias”), Anastasiya Astapova („‘Sausagers’: The transformation of the migration in the post-Soviet space”), Eda Kalmre („Rumours and legends as expressions of traumatic experiences”), Maarja Hollo („The mediation on traumatic memories in the life narratives of an Estonian woman”), Maruta Pranka („Transmission of traumatic experience. Narratives of the second generation immigrants”) ja Baiba Bela („Latvian identity in diaspora: Traveling people, stories and artefacts”).

- 28. novembril korraldati Eesti Kirjandusmuuseumis Kärt Summataveti 55. sünnipäevale pühendatud interdistsiplinaarne konverents „Kultuur ja loovus”, kus käsitleti kultuuri ja loomingulisust selle mitmekesisuses. Peaesineja oli ungari etnoloog ja šamanist Mihály Hoppál („Shaman as artist, artist as shaman”). Teised esinejad olid Milena Lybenova („Traditional practices and contemporary Manifestations of the feast of St. Haralambos Wonderworker in Bulgaria”), Kristel Vilbaste („Looduse märgikeel”), Kärt Summatavet („Visuaalne emakeel kunstniku inspiratsiooni allikana”), Merili Metsvahi („Adam Petersoni roll Köleri „Ärkamine nõidusunest” sünniloos”), Ülo Valk („Määramatus, loovus ja usundiliste jutude tõde”) ja Taisto Kalevi Raudalainen („Paar lugemismälestust „varavedaja” asjus”).

- 29. novembril 1. detsembrini toimus Eesti Kirjandusmuuseumis Eestiuuringute Tippkeskuse 7. aastakonverents „On the move: Migration and diasporas” („Liikumises: migratsioon ja

diasporaa”), mis oli pühendatud rände eri tahkude uurimisele nii aja- ja kultuuriloo, kirjanduse, folkloori kui ka sotsioloogilisest aspektist. Konverentsil esines üle 80 uurija eri valdkondadest 23 riigist. Pikalt plaanitud rahvusvaheline ettevõtmine sattus ajaliselt kohakuti tuliste vaidlustega ÜRO ränderaamistiku üle. Konverentsi üks peakõneleja, Leedu uurija Vytis Čiubrinskas keskendus rahvusülese kuuluvustunde väljakutsetele leedu migrantide näitel USA-s („Challenges of transnational belonging: Homeland nationalism, cultural citizenship, and social remittances of Diasporic Lithuanians in the U.S.”). Teine peakõneleja, Soome uurija Sari Pöyhönen käsitles kahe Iraagi pagulase – haritlasest naise Fatema ja näitlejast mehe Bakri – kogemustele toetudes kuuluvuse ja mittekuuluvuse pingevälja uuel asukohamaal Soomes („Parallel realities of forced migration, belonging and non-belonging”). Eesti teadlastest esinesid Anneli Mihkelev, Anna Kull, Mare Kõiva, Leena Kurvet-Käosaar, Triinu Ojamaa, Aurika Meimre, Maarja

Hollo, Irina Belobrovtseva, Tiina Kirss, Anu Korb, Anneli Kõvamees, Marin Laak, Aija Sakova ja Lea Kreinin.

- 30. novembril peeti Tallinna Ülikoolis tekstipäev. Esinesid Reet Kasik (TÜ, „Sõnamoodustus ja stiil”), Kersti Lepajõe ja Satu Grünthal (TÜ, „Lugemine loeb. Eesti ja Soome gümnaasiumi õppekavade võrdlus”), Helin Puksand (TÜ, „Kas lugeda paberilt või ekraanilt?”), Liina Tamm (Sisekaitseakadeemia, „Akadeemilise kirjaoskusega seotud õpetamisarusaamad”), Krista Kerge (TLÜ, „Õpilasesseede sidenduse kvalitatiivne pilt 5.–11. klassis”), Maigi Vija (TÜ, „Abiturientide teemavalikud eesti keele riigieksamil aastatel 2012–2017”), Riina Reinsalu (TÜ, „Selgekeelne haldustekst: žanrianalüüsi rakendamise võimalusi”) ja Katrin Aava (TLÜ, „Õpetajate koostöökultuuri diskursiivseid peegeldusi Eesti üldhariduskoolide näitel”).

- 30. novembril toimunud Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse teadusseminaril kõneles Rein Undusk teemal „Kultuuripõimingu ja jesuiidid: don Inigo, don Quijote jt”.



ÕNNITLEME!

- 6. XII **Henn-Risto Mikelsaar**, kirjanik – 75
- Ustav-Esko Mikelsaar**, kirjanik – 75
- 15. XII **Ants Järv**, kirjandusteadlane – 90
- 30. XII **Aarne Puu**, tõlkija – 70
- 31. XII **Lehte Tavel**, kirjandusteadlane – 90



KOLLEEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja	Johanna Ross johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus	Maria-Maren Linkgreim maren@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus	Brita Melts brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika	Mall Jõgi mall@keeljakirjandus.ee
	Vivian Siirman vivian@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja	Tiina Hallik tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja	Astrid Värv astrid@keeljakirjandus.ee

TOIMETUSE AADRESS

Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn
Telefon 6449 126
<http://keeljakirjandus.ee>

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida telefonil 6177 717 või võrguaadressil
<http://tellimine.ee/ajakirjad/keel-ja-kirjandus>

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography”.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.
Trükk: AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.

CONTENTS

DANIELE MONTICELLI, PIRET PEIKER, KRISTA MITS. From Jamaica to Paris and back to Tartu again: On Lydia Koidula's worldview and adaptation strategies in the light of her German models	915
MARGIT LANGEMETS, MAI TIITS, UDO UIBO, TIIA VALDRE, PIRET VOLL. Estonian lexis revisited: The Dictionary of Estonian 2018	942
MAARJA HOLLO. From trauma to novel: The genre, poetics and historical background of Salme Ekbaum's novel <i>Ristitants</i> (Dancing around the Cross)	959

PUBLICATIONS

SIRJE OLESK. Koidula's letters: An unborn publication	976
---	-----

BOOKS

MART VELSKER. A "silent avant-garde" (Priit Kruus. Vaikne avant-gard. Eesti noorkirjanike rühmituste laine ja uue meedia kooslused: Erakonnast ZA/UM-ini. (Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 44.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 2018)	984
REBEKKA LOTMAN. A stranger to oneself: the ravines in Marie Heiberg's soulscape (Marie Heiberg. Õnnetäht. Uudis- ja mõistujutud. Tartu: Ilmamaa; Marie Heiberg. Rändaja tütarlaps. Tartu: Ilmamaa, 2017)	987
ANDREAS KALKUN. The Seto tradition and traces of ancient Slavs in the Museum of Man in Paris (Inimese Muuseumi ekspeditsioonid Eestisse: Boris Vilde ja Leonid Zurov Setomaal (1937–1938). (Seto Instituudi toimetised 2.) Koostanud ja toimetanud Tatiana Benfoughal, Olga Fišman, Heiki Valk. Tartu: Tartu Ülikool; Seto Instituut, 2017)	991
LEMBIT VABA. Estonian names among the family names of Latgale (Ilmārs Mežs. Latviešu uzvārdi arhīvu materiālos. Latgale. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2017)	995
Annotations	999

REVIEW	1004
--------	------

Tekstis kasutatud lühendeid:

EKI = Eesti Keele Instituut; **ERA** = Eesti Rahvaluule Arhiiv; **ERM** = Eesti Rahva Muuseum; **f** = fond; **IN** = isikunimi; **KN** = kohanimi; **m** = mapp; **mrd** = murdekeelne; **PN** = perekonnanimi; **TLÜ** = Tallinna Ülikool; **TÜ** = Tartu Ülikool; **v** = vald; **ÕES** = Õpetatud Eesti Selts.

Keeled: **ee** = eesti; **ingl** = inglise; **ld** = leedu; **lt** = läti; **sks** = saksa; **vn** = vene.



Jaauuaris 2019 Keelt ja Kirjandust ei ilmu.

Veebruaris ilmub topeltnumber konverentsi
„Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III”
ettekannete põhjal.

Hind 2.80 eurot

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014



9 770131 144034



12